

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

М.М.Вегеш

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Т.ІV

*Закарпаття
між двома
світовими війнами*

Ужгород – 2000

УДК 9(47) Укр.
ББК 63.3 (4 Укр.) 62

Рецензенти:

завідувач кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, доктор історичних наук, професор, академік Академії Вищої Школи України В. В. Грабовецький;

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Волинського державного університету ім. Лесі Українки В. В. Пришляк.

Рекомендовано до друку на засіданні НДІ Карпатознавства Ужгородського державного університету 18 березня 2000 р., протокол №4.

До четвертого тому «Історичних досліджень» професора Миколи Вегеша ввійшла книга під загальною назвою «Закарпаття між двома світовими війнами», складовими частинами якої є окремі дослідження – «Закарпаття і Східна Галичина в 1918–1919 роках», «Закарпаття і Угорщина в 1918–1938 роках», «Проблеми розвитку культури Закарпаття в 20–30-х роках» і «Сторінки історії Міжгірщини». Особлива увага звертається на такі проблеми, як становлення закарпатської преси, символіки, розвиток літератури і театру.

Видання розраховане на широкий загал читачів

ISBN 966–7400–10–5 © Вегеш М. М. Історичні дослідження.

Т. IV. Закарпаття між
двома світовими війнами,
2000

**ЗАКАРПАТТЯ
І СХІДНА ГАЛИЧИНА
В 1918–1919 РОКАХ**

В С Т У П

Тернистим шляхом йшов український народ до своєї незалежності. Мабуть, взагалі важко знайти на політичній карті світу державу, народ якої б кілька разів був так близький до свободи, і який, з лихої волі обставин, раптом втрачав її. І кожного разу доводилося все розпочинати спочатку.

Сучасні дослідники сходяться на тому, що першим етапом формування української держави була «козацька республіка», яка утворилася під час народно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Друга сприятлива нагода вибороти незалежність з'явилася тільки в ХХ столітті, коли розпалася Австро-Угорська монархія, а Росія пережила «лютневе потрясіння» 1917 року. Тоді виникли Західно-Українська Народна Республіка і Українська Народна Республіка, а пізніше (22 січня 1919 р.) відбулося їх злиття під час «свята злуки». Трудящі Закарпаття теж всіляко підтримали боротьбу всього українського народу за незалежність і утворення власної держави. Саме тому ми зустрічаємо Закарпаття в історичних ухвалах того часу.

Архівні документи свідчать, що ЗУНР була державою в повному розумінні цього слова. Найвищий законодавчий орган ЗУНР – Українська Національна Рада видала цілу низку важливих державних законів і розпоряджень з різних сфер життя суспільства, в тому числі Конституцію. Найвищий виконавчий орган – Державний Секретаріат – намагався

наповнити їх реальним змістом, і лише труднощі внутрішні та зовнішні не дали можливості впровадити їх в життя. ЗУНР створила власні збройні сили – Українську Галицьку Армію, яка була попередницею української армії.

Сьогодні, коли незалежна Україна утвердилася, немаловажне значення має вивчення досвіду державного будівництва на західноукраїнських землях в 1918–1919 рр. Це дасть можливість уникнути цілого ряду помилок, яких свого часу допустилися уряди УНР і ЗУНР. Виходячи з цього, незаперечним є те, що правдиве висвітлення розвитку політичних подій 1918–20-х рр. на західноукраїнських землях є сьогодні актуальним питанням, яке потребує об'єктивного і науково-виваженого дослідження. Його актуальність пояснюється ще й тим, що протягом десятиліть дана проблема замовчувалася, або, навпаки, грубо фальсифікувалася. Національно-визвольна боротьба західних українців зображувалась виключно чорними фарбами, а керівники цієї боротьби вважалися буржуазними націоналістами, які прагнули захопити політичну владу в свої руки. Державно-правова діяльність урядів ЗУНР і УНР замовчувалась.

Предметом даного дослідження є вивчення державно-правової діяльності урядів ЗУНР в 1918–1919 рр., яка ґрунтувалась навіть у воєнний час на виваженому гуманізмі й утвердженні демократичних засад у суспільстві.

Головна мета нашого дослідження полягає в тому, щоб з

об'єктивних наукових позицій висвітлити розвиток політичних подій в Західній Україні після розпаду Австро-Угорської монархії, який характеризувався активізацією суспільно-політичного життя, активною участю місцевого населення в державно-творчих процесах. У контексті загальної мети поставлені також деякі конкретні завдання:

- дослідити політичне становище, яке склалося в Західній Україні після розпаду Австро-Угорської монархії;
- простежити процес утворення Української Національної Ради, яка взяла на себе нелегку місію державного будівництва на західноукраїнських землях;
- проаналізувати основні закони і розпорядження Української Національної Ради, вказавши на недоліки, допущені керівництвом ЗУНР;
- показати роль зовнішньополітичних факторів на розвиток політичних подій у західноукраїнських землях;
- висвітлити боротьбу населення Східної Галичини за возз'єднання з УНР;
- ввівши нові документи, висвітлити громадсько-політичні взаємовідносини між політичними силами Закарпаття і урядами ЗУНР; дати об'єктивну оцінку Хустського з'їзду 21 січня 1919 р.;
- проаналізувати причини невдач національно-визвольних змагань українського народу в 1918 – на початку 20-х років.

Всі джерельні матеріали, використані в цій праці, можна умовно поділити на три групи: 1) опубліковані документи; 2) матеріали преси; 3) архівні джерела.

Серед опублікованих документів заслуговують особливої уваги «Закони, накази й розпорядження уряду УНР», опубліковані у збірнику «Закон і право» (1919. – Ч.2. – 30 січня). Це, перш за все, «Автономія австро-угорської України», «Тимчасовий закон про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки», «Грамота Української Національної Ради про об'єднання Західно-Української Народної Республіки з Великою Східною Україною», «Універсал Директорії Української Народної Республіки про об'єднання земель Українських», «Резолюція Трудового Конгресу України» та ряд ін.

Цікаві матеріали друкувалися на сторінках західноукраїнських і закарпатських газет та журналів «Руська Краина», «Республіка», «Літопис Червоної Калини», «Нова свобода» тощо.

Важливе значення має копія рішення Всезакарпатського Конгресу в Хусті (21 січня 1919 р.), яка зберігається в 1148 фонді Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО).

Розділ I

ВИНИКНЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ЗУНР.

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

В ніч із 4 на 5 жовтня 1918 р., побачивши безнадійність свого становища, кайзерівська Німеччина просить Антанту про негайне укладення перемир'я на суші, воді та в повітрі. 27 жовтня міністр закордонних справ Австро-Угорщини звернувся до неї з таким же проханням, і вже 3 листопада Австро-Угорщина капітулювала. «Клаптикова монархія», як справедливо називали цю державу, розпалася, і на її руїнах виникли молоді незалежні країни.

Під кінець XVIII ст. більшість українських земель потрапила під владу Росії. Поза російським кордоном залишилися тільки західні землі – Галичина, Буковина та Закарпаття. Від часу свого виникнення в 1867 р. Австро-Угорська імперія була справжньою тюрмою для українського населення цих земель. За словами видатного українського вченого академіка Івана Крип'якевича, «Україна ввійшла в період бездержавності й мусила пристосовуватися до життєвих форм, які накинули їй чужі імперії».¹ Та яким би важким і принизливим не був гніт непрошених гостей, український народ зберіг у собі прагнення до волі, незалежності. Після розпаду Австро-Угорщини виникла сприятлива можливість

для утворення Соборної Української держави.

Щоб урятувати імперію від остаточного розпаду, австрійський уряд 16 жовтня 1918 р. в своєму «Маніфесті» проголосив утворення федеративної держави, в якій «кожне плем'я на області, яку воно заселює, творить свій власний державний організм».² Необхідно погодитись із сучасним дослідником М.Кугутяком у тому, що «цісарський маніфест уже не міг відвернути загибелі».³ 18 жовтня Українська парламентарна репрезентація скликала у Львові Установчі збори (Українську Конституанту), які проголосили себе Українською Національною Радою з повноваженнями парламенту. Статут Української Національної Ради, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 р., констатував:

§1. Українська Національна Рада є Конституантою тієї частини українського народу, яка живе в австро-угорській монархії, на цілій його етнографічній території.

§2. Українська Національна Рада мав право та обов'язок:

а) викопати в хвилі, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самовизначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом;

б) підприняти всі постанови та заходи адміністративного характеру, щоби своє рішення під а) перевести в життя.

§3. Українська Національна Рада складатиметься:

- а) з членів Палати Панів австрійської Державної Ради української народності;
- б) з усіх українських послів до австрійської Державної Ради з Галичини й Буковини;
- в) з українських послів Краєвих Сеймів;
- г) з відпоручників партійних організацій з усіх українських областей, по трьох із кожної партійної організації.

§4. Скликує Українську Національну Раду й проводить на її засіданнях кожночасний голова Української Парламентарної Репрезентації, а у випадку його перешкоди, той, кого голова Української Парламентарної Репрезентації до цього уповноважить.

§5. Важніші публічні заяви підписують іменем Української Національної Ради: голова Української Парламентарної Репрезентації, члени Палати Панів, президії всіх українських клубів парламентарних і сеймових та по одному відпоручникові кожної партійної організації.⁴

19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада прийняла «Прокламацію» яка проголошувала: «Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як копституанта, постановляє:

1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами

Чернівці, Сторожниця і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творить одноцілу українську територію.

2. Ця українська національна територія уконституується оцим як українська держава. Постановляється поробити приготовані заходи, щоби рішення перевести в життя.

3. Взивається всі національні меншини на цій українській області, – при чім Жидів признається на окрему національність, щоби уконституїювалися й негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їхньому числу населення.

4. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах: загального, рівного, тайного й безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, із правом національно-культурної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин.

5. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована оцим у державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

6. Теперішньому австро-угорському міністрові заграничних справ гр.Бурянові відмовляється права пересправляти іменем тієї української території».⁵

«Прокламація» була не тільки підтримана українцями Східної Галичини. Її схвалили три галицькі владки – митрополит Андрей Шептицький, Йосафат з Перемишля і

Григор зі Станіславова.⁶ 19 жовтня 1918 р. Українська парламентарна рспрезентація створила три делегації; 1) Галицьку під проводом К.Левицького з перебуванням у Львові; 2) Буковинську під керівництвом О.Поповича у Чернівцях; 3) Віденську на чолі з Є.Петрушевичем. Останній мав «зайнятися всіма юридичними справами і формальностями передачі влади молодій Українській державі, як також керувати діяльністю обох наших Делегатур, а що найголовніше, нав'язати добросусідські зв'язки з іншими державами співдружності й узагалі всіма європейськими державами».⁷ І.Нагаєвський, на відміну від більшості сучасних дослідників, вважає, що 19 жовтня 1918 р. треба вважати початком існування ЗУНР.⁸ Р.Симоненко притримується думки, що ЗУНР була проголошена 9 листопада 1918 р., коли утворено Тимчасовий державний секретаріат.⁹ Аналогічної точки зору притримується найвизначніший дослідник історії ЗУНР М.Литвин.¹⁰

Як би там не було, але місцеве населення розцінювало події жовтня 1918 р. як перемогу. З цієї нагоди митрополит Андрей Шептицький відслужив 20 жовтня в Соборі святого Юра Божу службу, після завершення якої виступив К.Левицький, який повідомив присутніх, що на Галицькій землі і Буковині створена Українська держава.¹¹ Того ж дня Є.Петрушевич поставив питання перед австрійським урядом про переїзд частин Українських січових стрільців (УСС) з Чернівців до

Львова. До речі, ще 24 жовтня 1918 р. керівництво УСС висловилося за негайне возз'єднання західноукраїнських земель з Великою Україною.¹²

Будь-яка імперія, доживаючи свої останні дні, а Австро-Угорська не була винятком, робить усілякі спроби, щоб утриматися на загарбаних землях. Не викликало жодних сумнівів, що без зброї не обійтися. Голова галицької делегації Української Національної ради К.Левницький дав згоду сотнику Дмитру Вітовському взяти владу у Львові в свої руки. Яскраво змалював образ Д.Вітовського його соратник Дмитро Паліїв: «Літ тридцяти, середнього росту, кремезної постави, високе чоло, великі, розумні очі. Один із гарячих провідників молоді, визначний член радикальної партії, у війні сотник Легіону УСС, комендант сотні й один із найкращих провідників стрільців. Сотня Вітовського була національно самостійницьким центром усього стрілецтва. Всі гляділи, що робить сотня Вітовського, що говорить Вітовський. Якийсь час він був на Волні, де незвичайно заслужився на полі українського шкільництва. На Україні, в часі побуту там австрійського війська, був політичним референтом при XXV корпусі, згодом комендантом куреня УСС. У стрілецтві займав Вітовський місце його духовного провідника. Але офіційного, вищого становища він не міг добитися. Ще до війни він був політично підозрілий і через те позбавлений старшинського ступеня. Серед українського суспільства Дмитро Вітовський

був незвичайно популярний. Усі його любили й поважали, тому не дивно, що особу Вітовського в'язали з визвольним самостійницьким рухом. Тільки він одинокий мав далі стати керманічем революції...».¹³

Заключна нарада Української Генеральної Команди відбулася 31 жовтня, її детально описали автори фундаментальної «Історії українського війська» Богдан Гнатевич та Осип Думін: «...Генеральна Команда уклала план захоплення столиці. Ввечір зібралися в «Народньому Домі» втасмичені в змову старшини. До присутніх промовив сот. Вітовський, указав їм на вагу хвилини, обговорив вигляди акції і розподілив завдання. В декого з присутніх виринав сумнів, чи перебрати владу вдасться, але сот. Вітовський не допустив до дискусії на цю тему й заявив, що в год. 4 ранку 1 листопада відділи мають приступити до виконання поставленого їм завдання... Точно в 4 години українські відділи приступили до акції в місті».¹⁴

П. Мірчук у своїй книжці «Перший листопад» писав, що «...в 4 годині ранку 1 листопада 1918 року почався збройний виступ..., до ранку було занято ратуш, намісництво, команду площі, головну пошту, австро-угорський банк, залізничні станції та ще кілька важних будинків».¹⁵ На львівській ратуші замайорів український прапор. Це вже була перемога. Австрійський генерал Гуйн передав всі повноваження Дацкевичеві, а останній – делегації Української Національної

Ради. Однак, це вже була формальність. У повстанні взяло участь не більше 1500 чоловік. Необхідно погодитися з авторами «Історії українського війська», що «переворот переведено незвичайно вміло, і взагалі ціла акція робила вражіння добре підготованої, хоч, сказати правду, – це була імпровізація. Та вона вдалась...».¹⁶ Переможні повстання мали також місце в Коломиї, Золочеві, Станіславові та інших містах Галичини. Міста на українсько-польському пограниччі захопили поляки.¹⁷

І листопада 1918 р. Українська Національна Рада видала «Прокламацію до українського населення Львова». «Волею українського народу, – говорилося в ній, – утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава. Найвищою державною владою Української Держави є Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цілій території Української Держави...».¹⁸ Того ж дня була видана «Відозва Української Національної Ради до всього українського народу»: «Український Народе! Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави. Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвисша власть – Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська

Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цій території Української Держави...».¹⁹

Незважаючи на порівняно мирний перехід влади в Галичині до рук Української Національної Ради, незабаром почалася боротьба з польськими військами. «Українських військ було замало, – писала Н.Полонська-Василенко, – і тому 6 листопада О.Назарук і М.Шухевич прибули до Києва просити у Гетьмана допомоги».²⁰ 9 листопада 1918 р. Українська Національна Рада оголосила про створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) на чолі з головою Секретаріату К.Левицьким. На думку вже названої Н.Полонської-Василенко, «замість єдиної Української Держави з'явилися дві, і на цьому багато втратили обидві частини».²¹ До цього необхідно додати, що таке рішення Української Національної Ради пояснювалося складністю міжнародної обстановки і внутрішніми суперечностями між гетьманом П.Скоропадським та В.Винниченком, який готував проти гетьмана повстання.

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада схвалила «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої австро-угорської монархії», який являв собою тимчасову конституцію:

Артикул I. Назва.

Держава, проголошена на підставі самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня

1918 року, обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народна Республіка.

Артикул II. Г р а н и ц і .

Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країн Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплін, Уг, Берг, Угоча і Мармарош, – як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга.

Артикул III. Д е р ж а в н а с у в е р е н н і с т ь .

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народню Республіку.

Артикул IV. Д е р ж а в н е з а с т у п н и ц т в о .

Права влади іменем Західно-Української Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без ріжниць пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народної Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю владу Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V. Г е р б і п р а п о р .

Гербом Західно-Української Народньої Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печать має довкола гербу напис: «Західно-Українська Народня Республіка».²²

Немаловажне значення мало прийняття «Тимчасового закону про адміністрацію Західно-Української Народньої Республіки»:

«Українська Національна Рада на пропозицію державного секретаріату ухвалила тимчасовий закон про адміністрацію в республіці.

1. Всі закони і розпорядження бувшої австро-угорської монархії, оскільки вони не супротивні державності Західно-Української Народньої Республіки, застаються аж до зміни в повній їй на основі їх мається вести далі адміністрацію держави.

2. Всі урядовці й державна служба бувшої австро-угорської держави, коли зложить писемне визнання, що виконуватимуть службу іменем Західно-Української Народньої Республіки, остаються аж до дальшого зарядження на своїм дотеперішнім урядовім становищі.

3. Ті адміністраційні уряди, які знаходяться в області Західно-Української Народньої Республіки, підлягають державному секретаріатові у Львові, який видав рішення в тих справах, які підлягали бувшому австро-угорському міністерству.

4. Начальним повітовим органом політичної адміністрації є повітовий комісар, якого призначає й усуває державний секретарь внутрішніх справ. Своєю владою обнімає цей комісар область усього політичного повіту. Він захищає інтереси української державности і протидіє всяким змаганням, направленим проти неї.

5. У справах публічної безпеки повіту підлягають повітові коменданти жандармерії українському державному повітовому комісарові.

6. Український державний повітовий комісар назначає аж до переведених громадських виборів у тих громадах, де зараз є потреба усунути дотеперішніх начальників громади.

7. Суди, пошти, телеграфи, залізниці, саліни й домени вийняті з під влади українських державних повітових комісарів».²³

1 грудня 1918 р. було підписано попередній договір між ЗУНР і УНР у Фастові. В ньому було чітко заявлено, що «Західно-Українська Народня Республіка... має тверді наміри злитися найближчим часом в одну велику державу з Українською Народною Республікою, тобто виражає намір перестати існувати у вигляді окремої держави, а замість того ввійти зі всією своєю територією і населенням як складова частина держави в Українську Народну Республіку».²⁴ Український історик М.Кугутяк відзначав, що новостворена держава займала біля 70 тис. км. кв. і зосереджувала 6 млн. населення.²⁵

Перший уряд ЗУНР очолив доктор Кость Левицький, Лонгин Цегельський – внутрішні справи, доктор Василь Панайко – закордонні справи, доктор Сидір Голубович – судові справи, Олександр Барвінський – освітні та віросповідні справи, полковник Дмитро Вітовський – військові справи, доктор Степан Баран – земельні справи, Антін Чарнецький – працю і суспільну опіку, доктор Іван Коровець – здоров'я, Іван Мирон – шляхи, доктор Степан Федак – харчові справи, Ярослав Литвинович – торгівлю і промисли, Олекса Пісецький – пошту й телеграф, доктор Іван Макух – громадські роботи.

У січні 1919 р. був створений новий уряд ЗУНР. До нього ввійшли: доктор С.Голубович – голова і секретар фінансів, торгівлі й промислу, доктор І.Макух – внутрішні справи, полковник Д.Вітовський – військові справи, доктор В.Панайко – закордонні справи, І.Мирон – шляхи і телеграф, С.Бурачинський – судові справи, доктор А.Артимович – віросповідальні справи та освіта, І.Мартинець – земельні справи, М.Козаневич – праця, доктор Л.Цегельський – без портфеля. 13 лютого полковник В.Курманович зайняв посаду Д.Вітовського, а 10 березня доктор Лозинський змінив доктора Цегельського. Першим президентом ЗУНР було обрано Євгена Петрушевича.

ЗУНР, як вважають сучасні дослідники, «будувалась на загальнодемократичних принципах, які були взяті за основу розвитку західноєвропейських держав. За силою національного

руху західні українці не поступалися цим державам. Вони зуміли створити працездатний управлінський апарат, славно Українську Галицьку Армію, яка за організованістю та дисципліною не поступалась європейським арміям».²⁶

Перший уряд ЗУНР так і не встиг приступити до державного будівництва. 21 листопада 1918 р. під натиском переважаючих сил поляків щойно створена УГА покинула Львів. Уряд переїхав до Тернополя, а 31 січня 1919 р. – до Станіслава. Це місто, в якому проживало 35 тисяч населення, стало тимчасовою столицею ЗУНР. Тут діяльність уряду стабілізувалася. 2 січня 1919 р. в залі кінотеатру «Австрія» відбулося перше засідання Української Національної Ради ЗУНР, на якому було з'ясовано головні завдання УНРади і Державного Секретаріату, підтримано пропозицію про злуку всіх українських земель, піднято питання організації війська й адміністрації, рільництва і харчування міста.

З приводу ухвали Української Національної Ради від 3 січня 1919 р. про злуку ЗУНР і УНР, Українська Національна Рада постановила: «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення українського народу, проголосує торжество з'єднання з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцілу, суверенну народну Республіку.

Змірюючи до найскорішого проведення цієї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний

договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1 грудня 1918 року в Фастові та доручас Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з Київським правительством для сфіналізування договору про злуку.

До того часу, коли зберуться Установчі Збори з'єднаної Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконус Українська Національна Рада.

До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою, її виконавчий орган».²⁸

З прийняттям цієї історичної ухвали Українську Національну Раду привітали представники Наддніпрянської України і Закарпаття. День закінчився військовою нарадою, на якій виступили Є.Петрушевич і Д.Вітовський. Для затвердження ухвали про злуку Українська Національна Рада 12 січня 1919 р. вислала в Київ делегацію із 65 галичан, буковинців і закарпатців. На нараді в Києві члени делегації соціалісти Семен Вітик і Йосип Безпалко виступили проти ухвали про злуку, за яку самі голосували в Станіславові. Таким чином, вони розірвали принцип співпраці всіх партій в Галичині, започаткувавши свою окрему політику, що накоїла опісля багато лиха. Та інші члени делегації були проти будь-

яких змін в ухвалі Української Національної Ради. Обидві сторони підписали окрему умову, яка нормувала взаємини між обома частинами об'єднаної держави. З цього приводу Директорія видала Універсал про злуку ЗУНР і УНР.²⁹ 22 січня 1919 р. на Софійській площі відбулося урочисте проголошення злуки. Після об'єднання ЗУНР стала називатися Західною областю Української Народної Республіки (ЗО УНР), що зберігала свою попередню державну структуру, змінивши в гербі золотого лева на тризуб.

13 лютого 1939 р. Українська Національна Рада прийняла закон про державні і приватні школи, а 15 лютого – Закон про державну мову, за яким державною мовою визнано українську, хоча національні меншини мали право у всіх випадках користуватися рідною мовою.³⁰ У законі про основи шкільництва публічні школи оголошувались державними, а вчителі – державними службовцями, за рішенням освітніх органів дозволялось засновувати приватні школи. Спеціальними законами націоналізовано українські приватні гімназії в Долині, Городенці, Копичинцях, Рогатині, Чорткові та Яворові, а також учительські жіночі семінарії в Коломиї, Львові і Тернополі. Педагоги державних шкіл зобов'язані були скласти професійну присягу на вірність УНР. Реформу освіти підсумував з'їзд учителів середніх шкіл, що відбувся 21–23 березня 1919 р. в Станіславові.³¹ В ЗОУНР виходило 37 газет і журналів, в тому числі у Станіславові – 13.³²

Уряд ЗОУНР головну увагу приділяв організації і виведенню з глибокої кризи економіки. У зв'язку з цим уряд монополізував продаж зерна, хлібопекарських виробів, картоплі, великої і малої рогатої худоби, свиней, шкіри, цукру, сірників, цигарок, спирту, поташової солі. Активно відбудовувався залізничний транспорт. 4 квітня 1919 р. упроваджено в обіг свою валюту – гривні (вартість австрійської крони) і карбованці (вартість двох корон). А через декілька днів – регламентовано розподіл м'яса, заборонено випікання хліба без установленого мінімуму (25%) сурогату, обмежено його продаж у промислових їдальнях (25 г). Але власті так і не зуміли взяти під контроль нафтовидобуток, хоч і заборонили вивіз нафти, оскільки більшість розробок належала іноземному капіталу. Тому й процвітала спекуляція керосином і сирівцем, продовжувалась інфляція.³³ 12 квітня 1919 р. Українська Національна Рада прийняла закон про введення з 1 травня на всіх промислових підприємствах 8-годинного робочого дня, про святкування 1 травня громадянами ЗОУНР.³⁴

Сучасні дослідники О.Мазур і О.Мороховський, аналізуючи наслідки Першої світової війни для сільського господарства Західної України, прийшли до справедливого і неупередженого висновку, що «окупаційна політика воюючих держав і поведінка австрійських та російських солдатів остаточно підірвала сільське господарство. Бойові дії, пересування військ, масові реквізиції, нестача працездатного

населення, робочої худоби, відсутність насіння зернових і технічних культур привели до катастрофічного скорочення посівних площ, падіння збору зернових, виснаження ґрунтів та їх руйнування; реквізиції, хвороби тварин, відсутність ветеринарної допомоги завдавали тяжкого удару тваринництву. Грабіжницька політика воюючих держав призвела до того, що більшість сільського населення голодувала.³⁵

14 квітня 1919 р. був ухвалений земельний закон, який тільки визначив основи аграрних відносин. Було принципово розв'язано проблему ліквідації великого землеволодіння, як поміщицького, так і монастирського, державного, єпископського. Закон заборонив самовільне захоплення і ділення земель – винні карались шестимісячним ув'язненням або штрафом до 10 тис. корон.³⁶

15 квітня 1919 р. був прийнятий Закон про вибори до Сейму, який мав складатися із 226 послів (160 українців, 33 поляків, 27 євреїв і 6 німців), що мало ліквідувати міжнаціональну боротьбу. Права вибору і виборності позбавлялись психічно хворі, зареєстровані кримінальні злочинці і повії. При цьому особлива увага приділялася освітній і неупередженій громадській діяльності членів виборних комісій, яких зобов'язували складати письмові присяги. Служба в державних установах і організаціях дозволялась лише після громадянської присяги.³⁷

Значна увага приділялась організації власних збройних

сил –Української Галицької Армії. Її основою, найкраще організованою та вишколеною частиною, були Українські Січові Стрільці (УСС). Від самого початку існування УГА Легіон УСС стає її бойовою основою, а в пізніших боях показав себе як один з її найкращих відділів. Дослідник історії січових стрільців С.Ріпецький відзначав: «Довша, систематична національно-виховна і військово-вишкільна праця не пішла намарно. Українські Січові Стрільці стають зразковими кадрами та прикладом вояцької постави для інших частин УГА. Ці вояцькі і бойові прикмети УСС виступили тепер тим виразніше, бо у власній державі відійшла на задній план політична роля УСС. УСС стали частиною єдиної національної армії, стали вояками української держави, нарівні з іншими стягами. Політична роля УССстрілецтва скінчилася».³⁸ В складі УГА формація УСС одержала нову назву – бригада УСС, яка становила один полк піхоти з трьома куренями, один полк артилерії з чотирма батареями польових гармат та одною батареєю 10 мм гармат. Крім цього бригада УСС мала скорострільні частини, технічну і кінну сотні.³⁹ Отже, УСС становили тільки окрему, однак складову частину УГА.

Що стосується УГА, то вона була створена в листопаді 1918 р. з метою витіснення польських інтервентів за межі української етнічної території та забезпечення державних кордонів. Першим кроком на шляху створення УГА була організація Державного Секретаріату військових справ ЗУНР.

1 листопада створено штаб УГА, яким стала Українська генеральна Команда (з 8 листопада – Начальна Команда). Начальними командантами УГА були: Вітовський, полковники Коссак, Стефанів, генерали Омелянович-Павленко, Греков, Тарнавський, Микитка, в.о.-полковники Вітошинський та Порайко. На початку 1919 р. було створено 3 армійські корпуси по 4 бригади в кожному. Бригада складалася з 4 куренів: піхоти, артполку, сотень кінноти, саперів та інших підрозділів. У рядовому складі УГА були здебільшого досвідчені солдати австро-угорської армії; українських старшин бракувало, тому до УГА приймали офіцерів (австрійських та українських) колишньої царської армії. Чисельність УГА за приблизними даними на 18 листопада 1918 р. становила близько 50 тис. вояків при 40 гарматах; у січні 1919 р. – близько 70 тис. та 60 гармат; улітку 1919 р. УГА мала 100 тисяч вояків, 160 гармат, 550 кулеметів, 20 літаків. Під тиском поляків 16 липня 1919 р. через Збруч на територію УНР перейшли 49800 старшин і стрільців з 603 кулеметами та 187 гарматами. Після реорганізації УГА влилась в Армію УНР, залишившись, проте, майже самостійним формуванням.⁴⁰

ЗУНР вела нерівноспільну польсько-українську війну, яку можна поділити на три етапи: 1) 1–21 листопада 1918 р. Початок збройного конфлікту. Вуличні бої у Львові як пролог війни; 2) 21 листопада 1918 р. – травень 1919 р. Перший період

війни. Облога Львова Українською Галицькою Армією;
3) кінець травня – 16 липня 1919 р. Другий період війни.
Чортківська наступальна операція, закінчення війни, перехід
УГА за Збруч.⁴¹

Підбиваючи підсумки огляду історичних подій українсько-польської війни, сучасний дослідник А.Каляєв наводить такі причини загибелі держави на західноукраїнських землях: «1. Уряд ЗУНР не міг передбачити, що Польща розпочне війну, тому ні морально, ні матеріально населення краю до неї не було підготовлено. 2. Уряд ЗУНР проводив недостатню пропаганду серед населення з відродження національної свідомості та патріотизму, тому більшість українського населення, втомленого першою світовою війною, не бажала воювати проти поляків. 3. Уряд ЗУНР не зміг рішуче вирішити першочергові завдання: формування збройних сил, суворе виконання прийнятих урядом законів, земельна реформа тощо. Ці причини поразки визвольної боротьби на західноукраїнських землях потягнули за собою й недоліки в організації бойових дій командування УГА».⁴²

Від українсько-польської війни виграла тільки міжнародна реакція. Міжнародні сили були зацікавлені контролювати цей регіон Європи. Вони виходили із власних міркувань, що диктувалося стратегічними потребами. Морем крові заплатили за їхню політику як український, так і польський народи. І лише з відверто шовіністичних кіл, як

зазначає польський дослідник М.Савицький, може висуватися пропозиція, щоб українці вибачилися за те, що потурбували загарбника, борючись від смерті у власній хаті.⁴³

Збройна боротьба ЗУНР закінчилася, а попереду ще була боротьба дипломатична. Делегацію УНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. представляли: Г.Сидоренко – голова, В.Панайко – заступник, О.Шульгин та А.Марголін – члени делегації. Окрему делегацію у галицьких справах представляли М.Лозинський та Д.Вітовський. Однак, завдання, які були поставлені перед делегацією УНР на конференції, вона не виконала: територія ЗУНР була передана на 25 років під владу Польщі. Постанова Ради Представників держав Антанти від 14 березня 1923 р. не була несподіванкою для галичан, які висловили протест. Таке рішення було зумовлене тодішнім станом речей на міжнародній арені. Польща ж ніколи і не старалася виконувати зобов'язання стосовно територіальної автономії Галичини як до означеної території із самоврядуванням. Політика Польщі на західноукраїнських землях була політикою національного гніту та планової асиміляції. І щоб остаточно звільнитися від міжнародних зобов'язань, польський уряд у 1935 р. самочинно анулював Сен-Жерменську угоду про «расові, мовні та релігійні меншини» і не дотримувався її.

Український історик В.Яблонський влучно відзначив, що головною причиною негативного вирішення «галицької

проблеми» було несприятливе міжнародне становище, бо «жодна з реальних тогочасних зовнішніх сил не була зацікавлена в існуванні державної України».⁴⁴ З таким твердженням неможливо не погодитись.

Таким чином, в результаті розпаду Австро-Угорської монархії склалися сприятливі умови для утворення незалежних держав. Виникли Чехословаччина, Угорщина, Польща та ряд інших. На західноукраїнських землях Українська Національна Рада провела успішне збройне повстання, наслідком якого було проголошення Західно-Української Народної Республіки. Першим її президентом було обрано Євгена Петрушевича, призначено уряд – Державний Секретаріат, прийнято ряд доленосних ухвал і законів, зокрема Конституцію. Робилися спроби вирішити аграрну проблему, створити боєздатні збройні сили – Українську Галицьку Армію. Значна увага приділялась розвитку освіти і культури, а українська мова набула статусу державної. Уряди ЗУНР доклали всіх зусиль, щоб возз'єднатися з УНР. Цю лінію вони вели відразу з дня проголошення ЗУНР. Символічним завершенням цієї боротьби було свято злуки 22 січня 1919 р. Однак, УНР не вистояла: на заваді були об'єктивні і суб'єктивні причини, зокрема негативний вплив міжнародного фактору.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ І ЗАКАРПАТТЯ В 1918 – 1919 РОКАХ

Ще задовго до розвалу монархії Габсбургів, в 1915 р. Августин Штефан за дорученням Августина Волошина поїхав до Відня і мав розмови з відомими українськими політичними діячами Є.Петрушевичем, К.Трильовським, Л.Бачинським і С.Смаль-Стоцьким. У своїх спогадах він так передав розмову з К.Трильовським: «Ми хочемо обновити Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

– А що з Києвом?

– Само собою, ми хочемо з'єднання всіх українських земель до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

– Не думаю, що в Мараморші будуть любити Україну без Києва.

– Соборну Україну проголосимо, коли на те прийде час. А Ви в Угорській Україні говорите про Соборну Україну, тобто відразу про Київ...».⁴⁵

Цей факт ми навели не тільки тому, щоб підтвердити тезу

про контакти між представниками краю і Великої України ще задовго до 1918–1919 рр. Робимо це ще з однієї причини: окремі вчені твердять про раптову зміну орієнтації А.Волошина в 1919 р. Як видно, він вже в 1915 р. дотримувався орієнтації на Україну.

На початку 1918 р. в багатьох містах і селах Закарпаття було помітне політичне піднесення. Відбувалися мітинги, збори селян, на яких люди обговорювали наболілі питання. Всі думали над тим, яка доля чекає їх у недалекому майбутньому. Серед активних діячів краю, борців за возз'єднання з Великою Україною виділявся Степан Клочурак – у майбутньому президент Гуцульської Республіки, міністр господарства і військових справ Карпатської України. Активно діяли Михайло і Юлій Бращайки та ряд інших.

На Закарпатті відбувалися складні політичні процеси, йшла боротьба різних політичних сил, різних думок. Угорський уряд намагався утримати в своїх руках цю частину української землі, відірвану від Великої України. Він обіцяв різним національностям найширші права, включаючи право на певну самостійність. З цією метою міністр закордонних справ Угорщини Оскар Ясій почав переговори з урядами Словаччини і Румунії, однак вони не увінчалися успіхом.

На території краю в листопаді 1918 р. виникли три Народні ради – Пряшівська, Хустська і Ужгородська. Спочатку вони були на різних позиціях: перші дві притримувались

української орієнтації, Ужгородська рада домогалася часткових поступок від Угорщини – введення до комітетів українців-надзупанів, в школах навчання українською мовою, заснування української кафедри в Будапештському університеті. Угорський уряд, забувши колишнє погордливе ставлення до підкарпатських русинів і боячись ускладнень, почав виконувати свої обіцянки: Орест Сабов, Микола Кутка і Емілій Зомборський були призначені ужанським, березьким і марамороським жупанами.

В грудні 1918 р. проугорськи настроєні збори в Будапешті проголосили своє довір'я новій владі. В той же час члени Хустської ради – брати Юлій і Михайло Бращайки, Степан Клочурак, Микола Долинай – опротестували це рішення. 26 грудня 1918 р. уряд Угорщини прийняв так званий «Закон про Руську Крайну», згідно з яким Закарпаттю надавалася автономія, яка, проте, була обмеженою, бо військова справа залишалася в компетенції угорських властей. «Ся автономія була лиш на папері, бо мадяри в дійсності не хотіли видати власть (інтрегінт) до рук руського міністра» – так писав закарпатський дослідник І.Кондратович.⁴⁶ Однак, зупинимось на Законі більш детально:

1. Українській нації на Угорщині дається у внутрішній справі, судівництві, народнім шкільництві, народній освіті, в виконанні її релігії й уживанні її мови повне право самовизначення, якого напрям визначають розпорядження цього закону.

2. З частин комітатів (повітів) Мармарош, Угоча, Берег і Унг, заселених українцями, твориться під назвою «Угорська Україна» автономна правна країна.

Правно-державне унормування країн, залюднених українцями в комітатах Земпен, Шарош, Абань-Торно, Шепеш, остається аж до складання мира в завіщенні.

Границі Угорської України визначить аж до остаточного рішення міжнародної конференції – провізорична комісія, зложена з заступників Угорської народної й Української країн.

3. Угорська Україна провадить всі свої автономні вправи власними органами. В справах спільних з Угорською народною республікою працюють спільні органи. Спільними справами є: закордонні справи, військо, фінанси, державне громадянство, законодавство в приватнім і кримінальному праві, а далі господарські справи, справи руху й соціально-політичні справи.

4. Законодатні органи Угорської України є:

- а) в автономних справах – Українські Народні Збори;
- б) в спільних справах – угорський спільний парламент, де Угорська Україна має відповідне число заступників.

5. Правуючими органами Угорської України є:

- а) міністерство Угорської України;
- б) на чолі міністерства стоїть міністр для Угорської України, що відповідає їй перед Українськими народними зборами й перед спільним парламентом. В спільних справах є

він рівноправним членом угорського правительства, а в автономних – найвищим урядовим органом. Його заступником є: державний секретар (Місце осідку міністерства – Будапешт).

6. На чолі губернії стоїть губернатор Угорської України. Осідком губернії є Мункачів. Вона стоїть під доглядом і контролем міністра для Угорської України.

7. Українські національні збори обираються загальним, тайним, рівним і безпосереднім голосуванням.

8. В Угорській Україні запевнена культурна автономія неукраїнським народам.

9. Всі державні ґрунти, копальні й ліси переходять в посідання законного заступництва Української нації.

10. Цей закон переведе угорське народне правительство в порозумінні з міністром для Угорської України: воно видасть також переходові зарядження. Про фінансове покриття цього закону піклується міністр фінансів, що укладає з міністром для Угорської України бюджет.

11. Цей закон входить в життя з днем оголошення.

Будапешт. 21 студня (декабря)
1918 року. Михайло Каролі,
Денис Берінкей, Барна Буца,
Ернст Гарамі, Оскар Ясій,
Жигмонт Кунфі, Мартин
Льоваші, Франц Нагі, Вінцент
Нагі, д-р Павло Шенде.⁴⁷

В ці складні для Закарпаття часи, коли вирішувалася його доля, найбільш радикальною була Хустська рада. Саме вона встановила нові зв'язки з урядом ЗУНР і через своїх кур'єрів, зокрема Дмитра Німчука, передавала інформацію до Станіслава. Відбувалися також відвідування представниками ЗУНРу Закарпаття. В газеті «Нова свобода» були опубліковані спогади одного з помічників президента ЗУНР Є.Петрушевича д-ра Йосипа Дудикевича. Наприкінці 30-х років він виконуватиме обов'язки голови Української національної ради у Воловому, а з приходом угорських військ емігрує за кордон. Наведемо кілька місць з його споминів: «На засіданні приймає президент д-р Петрушевич делегацію Угорської України. Сейчас, чи радше бігом авдієнції дістаю приказ у през. Петрушевича, де застаю обох делегатів, з якими мене знайомить президент.

– Ви служили в Сиготі довгий час?

– Так, пане президенте.

– Поїдьте з делегатами Угорської України до Сигета, там має бути засідання першої Народної ради. Поінформуйте, яка ситуація. Їдьте як приватна особа, але якщо треба виступити офіційально, виступіть. Одно лише, в мундирі старшини не їдьте, щоб не попали в конфлікт з мадярськими урядами...».⁴⁸ Після розмови з президентом «всі перейшли до секретаря військових справ Вітовського... Я ознайомився ближче, з моїми майбутніми товаришами подорожі, перебрався в цивільну

одежу, а ввечері коло год. 7 повіз нас поїзд на Яремче, Ворохту до Ясіня... Коло 4-ої рано заїхали де Сигота».⁴⁹

21 січня 1919 р. в Хусті відбулося засідання Всенародного Конгресу українського населення Закарпаття, який обрав Михайла Брашайка своїм головою. Роботу Конгресу детально описали очевидці. Один із них писав: «Голова зборів, д-р Михайло Брашайко... запитав народ: Куди ми хочемо прилучитися? До Угорщини? Чи, може, до Чехословаччини? Чи до України? – До України! – закричали делегати».⁵⁰ Для більшості закарпатців Україна була державою, де жили брати по крові з древньою столицею Києвом. А.Штефан у своїх споминах так висловився з цього приводу: «Київ – святість, про яку не вільно було голосно говорити, хіба в чотири очі з Богом, Київ – це таїна, недосяжна, незрозуміла, але наша. Тайна, схована в глибині душі, щоб не знайшла її профанна цікавість. Ця тайна довго-довго дозрівала в душах. І коли дозріла – стала словом. Могутнім словом. Воно потрясло всією Карпатською Україною. Було це 21 січня 1919 року в Хусті».⁵¹

В офіційній радянській історіографії протягом десятиліть прийнято вважати (інша точка зору тоді вважалася єретичною), що делегати Всезакарпатського Конгресу вимагали возз'єднання з Радянською Україною. На наш погляд, таке твердження не витримує ніякої критики, бо на той час радянська влада встановилася тільки в Харкові. Хоча ми не відкидаємо і того факту, що представники Закарпаття

відвідали голову цього уряду Х.Раковського.⁵² Не можна вважати науковим твердження окремих істориків, що трудящі краю вимагали приєднання до України, де селяни ділять поміщицьку землю, бо не одні більшовики прийняли «Декрет про землю». Тут нам у пригоді може стати виступ Л.Троцького перед агітаторами, які направлялися в Україну. Говорячи про труднощі боротьби з С.Петлюрою, він доводив у чому вони полягають: «Петлюра був покритий славою... віддачі трудовому селянству України всіх земель без викупу і негайного скликання трудового конгресу».⁵³

Однак повернемося до Хустського Конгресу. Ю.Химинець писав: «Потім Михайло Бращайко говорив: Ясно, що збори бажать злуку Угорської Русі з Українською Державою. Щоб було всім видно, що це воля більшості народу, прошу, щоб той делегат, чи ті делегати, які мають іншу волю, голосилися до слова.

– Голосіться до слова, – кричали делегати, – ми вас вислухаємо чесно і без гніву.

У залі було тихо. Ніхто не голосився. Заговорив знову Михайло Бращайко: однозгідна воля всенародних зборів: з'єднати Угорську Русь з Соборною Україною.

– Слава! Слава! Слава! – вирвалося з уст делегатів. Усі встали і зачали співати «Вже воскресла Україна, і Слава і Воля...».⁵⁴

Та навіть у таку урочисту для трудящих краю мить, коли

було прийнято історичної ваги документи, не обійшлося без проугорської пропаганди. А.Штефан описав один досить дивний епізод, який, на нашу думку, є доказом того, що прийняття такого рішення було волевиявленням всього народу: «Конгрес закінчився... Делегати поспішали додому. Раптом настав крик. Селянин, одягнений по-марамороськи, гукав: – Нам не треба України! Тисячу років ми жили в Мадярщині! Нам не треба України! Делегати оточили крикуна: «Хто ти? Чи ти здурів? Чому не говорив на Конгресі? Міцні руки охопили його руки і шию. Прибігли і хустські делегати, і пізнавши його, крикнули: «Це наймит, слуга мадярів, куратор Куртяк! Треба його витверезити!» Селянські делегати кинули його в рів при дорозі, пообертали його в студеній воді з розтаяного снігу і тоді наказали йому: «Біжи додому, чорте! Висушися і навчися розуму! Бо буде ще гірше». Лишили його і старий Куртяк в ганьбі потягнувся додому».⁵⁵

Газета «Руська Країна» детально описала роботу Хустського Конгресу в статті Вишнянського (можливо, псевдонім) «Народний Собор в Хусті». Головним редактором був А.Волошин, відповідальним редактором В.Желтвай, а помічником редактора о.Емілій Бокшай. Стаття «Народний Собор в Хусті» була відшукана в Державному архіві Закарпатської області кандидатом історичних наук, доцентом Василем Пальком. Наводимо її повністю: «На 21-го январа бив виданий держати єден собор до Мукачева... Но народ єднако

так голосив, аж хоче совітоватися о своїх ділах, и сяк 21-го январа подержали Собор в Хусті.

По 9-ом часі била служба у церкви. Делегати показали свої свідощтва. Поставали у ряд и на переді застави (фани) украински (синьо-жовті) несли. Начинали з Богом. Уже на улици посхаповали калапи и сміло заспівали Царю небесний... И сяк делегати рушилися до Церкви. По пути сміло заспівали: – Вже воскресла Украина... У церкви так било як на отпусті. Повно людей співало «Господи помилуй». По службі священник Паркані посвятив заставу коло церкви. Далє рушилися до горожанської школи. На Собор. Засідання отворив д-р Юлій Брацайко. Чудно било чути слова «не хочемо бити слугами чужих народов!» За председателя вибрали єдиногласно д-ра Михайла Брацайка. Но лєдвє узався председатель, коли Іван Волошук голосним словом закричить: Гдє хочемо стати?

– До України!

Сяк голосили делегати всі, числом 420, из 150 сел. Протоколи вели Михайло Тиводар и Василь Осипчук. По виборам уже розпалилися делегати. Уже наголосно кричали: Пешт нам не треба, йдемо до Києва. Кєдь о декотром ділє много радилися й переговорювали, доста било заголосити: «Най буде так, як є у Києві». Тогда уже всі в єдино кричали: «Най буде так, як у Києві». И уже о том ділє и порішили. Вибрали Раду і делегатов до Мирової Конференції. Собор скончився як уже заходило сонце. На кєнець пойшли коло церкви и там всі

присягнулися на українську заставу (фану). На Соборі єдиногласно виповіли, аж хочять ставати до України».⁵⁶

Після довгих років замовчування, а то і обливання брудом цієї славної події в житті краян, наводимо без скорочень «Протокол писаний 21-го януара (січня) 1919 в Хусті на Всенародніх Зборах угро-руського народу, котрі відбулися в гімнастичній залі державної горожанської школи»:

I. Всенародні Збори Угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 року висказують з'єднати всіх русинів-українців з комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплен, Шариш, Спіш и Абай-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до соборної України. Просячи, щоби нова держава при виконуваню (переведенню) сеї злуки узглядила особливе (окремішне) положення угорських русинів-українців. Для того Всенародні Збори заявляють, що руський-український нарід Угорщини X (десятий) закон про Руську країну даний в Будапешті з року 1918-го не признають законом, бо повстав без його волі і без заступництва народу.

II. З огляду на повисше рішення постановляють збори, що руський народ не пішле послів своїх до угорського парламенту.

III. Всенародні збори просять, щоби українські війська засіли землі, заселені русинами-українцями на Угорщині, і щоби заосмотрили населення, живуче серед тяжких харчових відносин, поживою.

IV. Всенародні збори витають всі визволені народи австро-угорської монархії: Чехословаків, Югославян, Румунів, Поляків і Німців.

V. Дальше витають збори мадярське народне правительство на демократичних основах, що признало право самоозначення (саморозпорядження) народів і не уживало ніяких насильств проти політичного організування свого правдивої волі.

VI. Дальше висказують збори подяку всім державам Антанти і їх союзникам, що боронили демократичний їх рух і виборили пригнобленим народам свободу і просять, щобі помогли здійснити ухвалу (поставу) Всенародних зборів.

VII. Народні збори вибирають для ведення справ русько-українську народну Центральну Раду із сто членів і уповномочують її заступати русинів на Угорщині все і всюди де сього потрібно проти інших народів і зробити все, що кожного часу в інтересі русько-українського народу уважає за потрібне.

...Із комітатів Мараморош, Угоча, Берег і Унг по постановленю легітимаційної комісії в'єдно (разом) 420 правильно і достовірно легітимованих (оправданих) послів явилися. А понеже вибори відбулися так, що від кождих 1000 душ вибрано одного посла, на зборах 420.000 жителів – отже абсолютна більшість угорських українців була заступлена.

...Президія і члени Центральної Народної Ради зложили під русько-українськими прапорами отсю божбу (присягу):

«Божуся одному живому і Всемогутньому Богу, що права русько-українського народу боронити, нарід заступати і волю його сповнити буду. Так ми Боже помагай».

По сему одноголосно вибрано Центральну Народну Раду. Председатель: Др Михайло Брашайко. Заступники пред. Еміліян Невицький, духовник з Уяку (Шаріш), Євген Пуза, сотник із Ізи і Іван Волощук, господар з Нанкова». ⁵⁷

Яку оцінку дають сучасні вчені, в першу чергу юристи, цьому акту? В.Ганчин писав: «Доцільним буде нагадати і факт, про який в нашій літературі мало згадується: в тимчасовій конституції Західно-Української Народної Республіки від 13 листопада 1918 року Закарпаття було проголошено складовою частиною цієї республіки... Отже, де-юре Закарпаття стало складовою частиною України, хоч де-факто влада останньої не була поширена на територію нашого краю. Для визнання де-юре Закарпаття складовою частиною України служило рішення Всеукраїнського з'їзду в Хусті від 21 січня 1919 року». ⁵⁸

Сформували делегацію, щоб ознайомити з рішенням зборів київську владу. Тут радянські історики прямо-таки фальсифікували факти. І.Мельникова писала, що «на зборах в Хусті була вибрана делегація, яка повинна була поїхати в Київ і передати рішення про возз'єднання Закарпаття з рештою України... Однак як тільки делегація доїхала до Станіслава, їй перегородили шлях петлюрівці і білополяки». ⁵⁹ І.Мельникова так і не з'ясувала, чи знали про хустське рішення в Києві. До

столиці, звичайно, хустські делегати не дійшли, зате в Станіславові побували. І.Король, досліджуючи це питання, зробив висновок, що «...уже в 1918 році делегація закарпатських селян побувала у Станіславові і вела переговори про возз'єднання нашого краю з УНР». ⁶⁰

Закарпатська делегація у складі Євгена Пузи, Івана Климпуша і Степана Клочурака побувала в Станіславові і була прийнята Головою Української Національної Ради Є.Петрушевичем. Через деяких час перед присутніми виступив С.Клочурак: «Ми, діти одного українського народу, після майже тисячолітнього розмежування зійшлись на нинішніх зборах, щоб в братерській згоді вирішити долю нашого народу. Нас не розмежували ні роки, ні високі гори, ані далекі простори... Я щасливий, що мені... припала велика честь, від імені угорських українців я можу передати вам їхню тверду волю, приєднати до України землю, на якій вони споконвіку живуть, як невід'ємну частину України». ⁶¹

«Київ. 22 січня 1919 року. Був морозний день, дерева вкрилися інесм. Софійська площа одяглася у килими, портрети Шевченка. Вимайстровано триумфальну арку з боку Володимирівської площі на Софійську школу, арка була прикрашена гербами ЗУНР та УНР. В одинадцятій ранку під звуки оркестру примарширували військові частини, котрі стали шпалерами з усіх чотирьох сторін площі...». Так описав Київ напередодні великої історичної події – Свята злуки –

український письменник Євген Куртяк. Так воно і було в дійсності...

В Універсалі Директорії Української Народної Республіки про об'єднання земель українських говорилося: «Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України...».⁶²

Біля пам'ятника Богданові Хмельницькому стояли поряд представники Директорії і члени галицької делегації. Церемонію віча розпочав д-р Лев Бачинський такою промовою: «Світла Директоріє і високий Уряде Української Народної Республіки!

На цій історичній площі столичного міста Києва стаємо оце ми, законними й вольними голосами нашого народу вибрані представники Західної України, а саме: Галичини, Буковини і Закарпатської Русі, та доносимо Вам і заявляємо прилюдно перед усім народом України, перед усім світом і перед лицем історії, що ми, український нарід західно-українських земель, будучи одною кров'ю, одним серцем і одною думкою з усім народом Української Народної Республіки, власною нашою волею хочемо і бажаємо оновити національну державну єдність нашого народу, що існувала за Володимира Великого та Ярослава Мудрого, до якої стреміли наші великі гетьмани Богдан Хмельницький, Петро

Дорошенко та Іван Мазепа. Від сьогодні Західна Україна злучиться з Великою Україною в одне нероздільне тіло, соборну та незалежну державу. У виконанні того я прошу пана Лонгіна Цегельського, Державного Секретаря Закордонних Справ Західно-Української Республіки, відчитати грамоту від Західно-Української Народної Республіки до Директорії Української Народної Республіки».⁶³

Л.Цегельський прочитав текст грамоти-ухвали, підписаної Є.Петрушевичем та Л.Цегельським, а член делегації д-р Ярослав Олесницький – переклад французькою мовою. Тоді Л.Бачинський вручив її голові Директорії Володимирі Винниченку. Приймавши грамоту і привітавши західно-українську делегацію, В.Винниченко попросив члена Директорії Шевця прочитати Універсал Директорії. Після проголошення Директорії Винниченко і Бачинський подали один одному руки. Голосне «Слава!» прокотилося площею. Чернігівський архієпископ Дмитро відслужив молебень. Закінчилася ця історична подія, що була найбільшою після в'їзду Хмельницького 1648 року до Києва, парадом українських військ, який супроводжувався грою дзвонів з Мазепиною дзвіниці Софійського собору і гарматними сальвами з фортів Печерського арсеналу. Небувалі овації викликав марш полків Січових Стрільців.⁶⁴

30 січня 1919 р. часопис «Закон і право» опублікував історичні документи свята злуки УНР і ЗУНР. На сьогоднішній

день вони представляють собою бібліографічну рідкість. В часописі вміщені Грамота Української Національної Ради про об'єднання ЗУНР з Великою Україною від 16 січня, вже згадуваний Універсал Директорії від 22 січня, а також резолюція, декларація і Універсал Трудового Конгресу України від 28 січня. У всіх цих документах Угорська Україна вважається складовою частиною Соборної Української держави. Представник від Закарпаття, згідно з Універсалом Трудового Конгресу, мав входити до складу Директорії – найвищого органу УНР.

У Зверненні Трудового Конгресу України до народів усього світу було чітко заявлено, що «український сорокамільйоновий народ хоче вільним увійти в сім'ю народів світу й стати нарівні... Український народ не допустить, щоб хтось інший накидав йому свою волю. Ні силою міжнародних комбінацій, ні силою заліза ніхто не зможе примусити зріктися своєї суверенності й свого права самому завести лад на своїй землі згідно з власним бажанням».⁶⁶

У роботі Трудового Конгресу України взяли участь представники ЗУНР. Із зверненням до Конгресу виступив голова делегації Л.Бачинський: «Ми, українці Галичини, Буковини і Угорської Руси, особливо вітаємо цей Конгрес. Здійснення нашої мрії стало можливим лише тоді, як розвалились держави, що були тюрмами для всіх народів. Тепер, коли на чолі Української держави стоїть Директорія,

яка дає нам запоруку, що Україна буде незалежною і що тут буде заведений такий лад, який буде найкращий для трудового народу, то прийшли просити прийняти нас в єдину Соборну Україну. Висока Директорія прийняла нашу просьбу і видала Універсал, який ми назавжди заховаєм у своєму серці. Надіємося, що I Конгрес прийме нашу просьбу про приєднання нас до вас навіки.

До вас прилучається край бідний, покривджений війною, що голод зазирає народові у вічі, але зате можу вас запевнити, що до Вас переходить таке селянство, яке буде великим скарбом для України. Нема такої ворожої сили, перед якого одступили б галицькі і буковинські полки. Просимо прийняти нас з такою ширістю, з якою ми прийшли до вас. Ми приходимо до вас, бо природа сама велить нам разом жити і умирати».⁶⁷

Велике піднесення викликала і промова делегата галицьких селян Т.Старуха, який головував на зборах. «Ваші плескання, – сказав він, –упевняють мене в тім, що з'єднана соборна Україна повинна жити і розвиватися, що вона буде таким тілом, якого ніхто не розірве. Ми бажаємо не тільки собі волі, але й другим народам... Згадаймо незлим тихим словом тих, що полягли за волю народу... Хай вони мирно сплять, а ті, хто залишився живим, ідуть в бій, щоб зберегти пам'ять загинутих і щоб Україна стала дійсно незалежною».⁶⁸ На знак згоди всі повставали з місць. Це була одностайна національна

воля Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття, перша офіційна спроба об'єднати український народ в єдину Соборну державу.

Протягом десятиліть ця історична політична подія в житті всього українського народу обливалася брудом. Останнім часом відбулися певні зміни. У збірнику «Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків», присвяченому 100-річчю прибуття перших українських поселенців до Канади, вказується, що «незважаючи на те, що це була скоріше декларація, аніж практична політика, вона мала надзвичайно відчутний психологічний ефект», вона відображала «вікопомні прагнення усього українського народу до єдності».⁶⁹ Таким чином, потрібно було, щоб пройшли цілі десятиліття, перш ніж була визнана ця подія.

Міжнародне становище молодої УНР було надзвичайно важким. 26 січня 1919 р. князь Фюрстенберг у листі до Відня так описав тодішнє становище УНР: «...Сьогодні мілітаривне положення є того роду, що навіть дальше існування України як самостійного і незалежного державного організму є під сумнівом...».⁷⁰ Хоч гірка, але правдива істина. Через 13 днів після Свята злуки у Київ вступили більшовицькі війська.

...Різка змінилася обстановка на Закарпатті. На початку 1919 р. делегація в складі А.Волошина, П.Легези та І.Кондратовича приїхала в Будапешт до представника чехословацького посольства Мілана Годжі, щоб обговорити

питання про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Тепер, коли виникла небезпека для Закарпаття бути поділеним між окремими державами, цей крок слід вважати виправданим. Августин Волошин рішуче просив чехословацький уряд захистити край від територіальних окупаційних зазіхань ряду держав, зокрема, Румунії. Згода була дана, а вже 12 січня в Ужгороді з'явився чехословацький легіон. Зайняли вони і Пряшівщину. Чехословацький історик Іван Шлепецький цей акт розцінював як помилку Г.Жатковича – майбутнього губернатора Закарпаття. На його думку, «...кінцевим наслідком дружньої, але хитрої розмови професора Масарика з наївним політиком доктором Жатковичем явився наказ, згідно з яким чехословацькі війська передчасно зайняли Пряшівщину, тобто руську територію між річками Попрад і Уж, чим і встановили «тимчасову» демаркаційну лінію між Словаччиною і Карпатською Руссю».⁷¹

Перенаселення західноукраїнських земель, голод, безробіття призвели до масових виїздів селян у США, Канаду, на сезонні роботи в країни Західної Європи. Починаючи з 1870 р. по 1920 р. із Закарпаття в різні країни світу емігрувало близько 430 тис. чоловік. Там вони об'єднувалися в греко-католицькі общини, різні товариства і організації, які уважно стежили за розвитком подій у краї.⁷²

В липні 1918 р. «Американська Руська Народна Рада», яку очолював Микола Чопей, вимагала самостійності для окремих

українських жуп, а 23 жовтня українці Закарпаття були прийняті до «Середньоєвропейського Демократичного Об'єднання» (СЄДО), в складі якого знаходилися чехи, словаки, поляки, українці, румуни, югослави та інші народи. Представником від Закарпаття був Григорій Жаткович. Безперечно, правий юрист Василь Ганчин, який справедливо вважав, що включення до СЄДО було «першим кроком Закарпаття до своєї державності. Ставши членом Унії, українці Закарпаття набули наче юридичного права самовизначення».⁷³ Конвенцію про приєднання Закарпаття до Чехословаччини підписав Т.Масарик, як голова Унії і представник Чехословаччини. Відомий дослідник історії Закарпаття Петро Стерчо відзначав, що, незважаючи на те, що більшість закарпатських емігрантів висловилися за приєднання до Чехословаччини, «серед американських русинів уже тоді було бажання злуки Закарпаття з Україною... З 1089 всіх делегатів 732 голосували за ЧСР, 310 – за Україну, а 10 за Росію... Треба визнати, що 310 голосів за злуку з Україною – це поважна кількість».⁷⁴

Президент-визволитель, як будуть пізніше називати Т.Масарика, добре розумів, що голосів закарпатських емігрантів явно недостатньо. 31 січня 1919 р. до Ужгороду прибув посол Масарика Фердинанд Писецький, який ознайомив членів Ужгородської народної ради з меморандумом американських українців про приєднання Підкарпатської Русі

до Чехословаччини. С.Клочурак писав, що «про згоду наших емігрантів в США з д-ром Масариком ми в той час нічого не знали. У нас, особливо у Східному Підкарпатті, крім орієнтації на Україну, іншої орієнтації не було».⁷⁵ Не припинялися тісні стосунки з урядом УНР. 30 квітня 1919 р. в Станіславові проходив з'їзд угорських українців. Місцева преса повідомляла: «На з'їзд прибуло 35 заступів з різних угро-українських комітетів. З'їзд відкрив голова угро-української секції товариства «Молода Громада» д-р К.Кисілевський. До президії вибрано заступників всіх областей УНР: Д-ра Бращайка з Закарпатської України... Від Угорських українців відповіли на привіт Климпуш та д-р Бращайко, який висловився, що недалекий той час, коли всі території України злучаться в одну соборну Україну».⁷⁶ М.Бращайко передав резолюцію, в якій висувалася вимога, щоб представники УНР на мировій конференції в Парижі захищали їх права. Слід також відзначити, що, незважаючи на великі труднощі, Велика Україна допомагала Закарпаттю харчами. З ініціативи С.Петлюри на Гуцульщину були відправлені декілька вагонів хлібної муки. На великих білих мішках великими літерами було написано «Україна». Як пригадував С.Клочурак, «місцеве населення довго зберігало ті міхи, як доказ багатства на Україні. Уряд УНР за надіслані харчі не вимагав ніякої плати; то був дар України гуцулам».⁷⁷

8 травня 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання

Пряшівської, Ужгородської і Хустської народних рад, на основі яких виникла Центральна Руська Народна Рада. На її засіданні було прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Виступаючи на засіданні ЦНРР, М.Брашайко недвозначно заявив, що 420 делегатів із всіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цю злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінить. Більшість політичних діячів Закарпаття, як і весь народ, розцінювали включення краю до складу Чехословаччини, як тимчасове явище.

Таким чином, тільки неможливість возз'єднання Закарпаття з Україною привела до того, що стало можливим включення краю до Чехословацької Республіки. Це визнав і історик-русофіл А.Раушер: «План встановлення незалежної України впав, а разом з ним бажання і вимоги Хустської народної ради...».⁷⁸ Уже згадуваний П.Стерчо підкреслив, що «закарпатські українці, по програних визвольних змаганнях України, вибрали ЧСР тільки як менше зло в порівнянні з Мадярщиною та Румунією, як на той час одинокі виходи. Але це сталося – і це мусимо підкреслити, – під тиском, а не зі широкій воді народу».⁷⁹ До цього ж слід додати, що президент Масарик обіцяв надати Закарпаттю найширші автономні права. І.Кондратович, автор популярної закарпатської історії, писав, що «...подкарпатські русини, як автономна одиниця,

самовільно приключаються к чесько-словенской республіці з тим, що руська автономна країна в заграничних, воєнних і фінансових справах спільно управляється, а в прочих ділах управляє самостійно, своїми урядами і своїм Сеймом...».⁸⁰

Прийняте 8 травня в Ужгороді рішення сточлення делегація на чолі з А.Волошином передала президенту Чехословаччини Т.Масарику. Дане питання обговорювалося на Паризькій мирній конференції. Відомий український історик Ілько Борщак, маючи доступ до архівних матеріалів, що залишилися після закінчення конференції, по свіжих слідах написав змістовну працю «Карпатська Україна у міжнародній грі». В ній вміщено документ, який свідчить про те, що навіть у майже неможливих і безнадійних умовах делегація УНР була до кінця вірна рішенню злуки і заявила рішучий протест спробам відірвати Закарпаття від Соборної України:

«Вимагаючи комітатів Мараморощ, Угочо, Берегове, Ужгород, Земп-лен, частина Сепеш, український народ виходить з таких засновків:

1. Абсолютна більшість всієї людності – українці.
2. У минулому ця територія належала до Галицько-Волинського князівства.
3. Усі 100 членів Ради, скликаної 21 січня в Хусті, у один голос рішили прилучитися до Великої України...
4. Українські війська згідно з бажанням людності, вже зайняли частину названої території».⁸¹

Польський вчений П.Журавський-Граєвський писав, що «можливості української делегації обмежував той факт невизнання її мирною конференцією за репрезентанта карпаторуської людності, а її ноти не поміщені в матеріалах... Представником людності Підкарпатської Русі визнано в Парижі карпаторуську делегацію з Жатковичем на чолі».⁸² Численні спроби української делегації не принесли успіху, бо Верховна Рада вже 16 серпня категорично вирішила – Закарпаття опиниться в межах Чехословаччини. 10 листопада 1919 р. на конференції в Сен-Жермені це питання було вирішено остаточно.

Що стосується приходу українських військ на Закарпаття, то з цього приводу є цілий ряд доказів. В 1937 р. львівський журнал «Літопис Червоної Калини» опублікував спогади Івана Молещія. Автор публікації писав: «17 січня 1919 р. повідомив президент ЗУНР Д-р Євген Петрушевич Чехословацьку Республіку, що українські війська займуть Закарпатську Україну. І вже 18 січня дістав я наказ зайняти комітат і місто Ужгород (Унгвар).

...Просив я одного куреня, 5 старшин, 4 скоростріли... Вдалося стягнути з різних команд, що були під ту пору в Самборі, 65(!) стрільців, 4-ох скорострілів з одним скорострілом (!)... Ось ціла збройна сила, що мала перевести почесну виправу й прилучити Ужгородську землю...

Відповіли мені чехи, що вони є окупаційною армією

Антанти і мають мандат на окупацію цілого українського Закарпаття. Окупація проводиться з наказу маршала Фоша. Залізничний шлях Ужок–Ужгород і ріка Уж це демаркаційна границя їх окупаційної території і цієї границі вони боронитимуть.

...Вкінці чехи зредагували мені письмо, що кінчилося вже не наказом, але проською, щоб я покинув їх окупаційну територію. Письмо підписав комендант 1 куреня 31 полку окупаційної армії рйтмайстер Кноблюх (Волосянка, 19.01.1919). Стрільці переночували в возах... Чергового дня раненько повідомив я стрільців, що вже вертаємось. Здивувалися дуже.

– Як, то ми вже не їдемо в Ужгород?..

– Ні!..

Дня 20.01.1919 р. верталася окупаційна частина на свої первісні позиції».⁸³

У вересні 1919 р. уряд Чехословаччини призначив тимчасовим адміністратором Підкарпатської Русі Івана Брейху, котрий разом з генералом Єноком 18 листопада видав прокламацію, а в ній «Генеральний Статут». Цим документом уряд ЧСР зобов'язувався надати Закарпаттю автономію. Законодавча влада буде знаходитися в руках Сойму, який відатиме мовними, шкільними і релігійними питаннями. Через деякий час губернатор краю мав стати президентом, а в парламенті могли брати участь посланці від Закарпаття.

Ще раніше, в травні 1919 р., українським губернатором

призначено Г.Жатковича, але, переконавшись, що обіцяної автономії край не одержав, він відмовився від запропонованої йому посади і виїхав за кордон. Перший етап автономії настав тільки 8 жовтня 1938 р., коли губернатором Підкарпатської Русі був призначений Іван Парканій.

В чому полягала причина відтягування надання краю автономії з боку Чехословаччини? Її майбутній президент Е.Бенеш неодноразово заявляв, що закарпатці ще не «дозріли» до самостійного життя. Однак головна причина полягала в іншому. Чехословаччина не могла змиритися з існуванням самостійного, незалежного Закарпаття. Цей край їй більш був потрібний як сировинний придаток. Тільки через двадцять років волелюбні жителі Срібної землі знову заявили про себе, коли 14 березня 1939 р. А.Волошин проголосив незалежність Карпатської України.

Розділ III

ГУЦУЛЬСЬКА РЕСПУБЛІКА. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ВЗАЄМИНИ ЯСІНЯНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РАДИ І СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ В 1918–1919 рр.

Капітуляція Австро-Угорщини в Першій світовій війні, розпад її як єдиного державного організму створили сприятливі умови для активізації національно-визвольних змагань закарпатських українців. Пробуджені революційними подіями з довголітньої летаргії, закарпатські українці на народних маніфестаціях рішуче вимагали возз'єднання із своїми одноплемінниками по той бік Карпат у єдиній незалежній національній державі. Особливої інтенсивності цей рух набув у 1918 р. в Ясіню, де утворилась Гуцульська народна рада, яка незабаром проголосила республіку.

Ця славна сторінка в історії краю знаходилася в центрі уваги істориків. Про неї писали і зарубіжні, і вітчизняні дослідники, очевидці та активні учасники подій (С.Клочурак, А.Штефан, А.Кушинський, В.Гренджа-Донський, К.Крофта, Ю.Химинець, П.Стерчо, М.Болдижар, В.Піпаш). Наше дослідження присвячене взаємовідносинам Гуцульської Республіки з українцями Східної Галичини в 1918–1919 рр. Хоча вона проіснувала недовго, та й кінець її був трагічним, однак, ми в цьому глибоко переконані, Гуцульська Республіка

була предтечею Карпатської України кінця 30-х років, а Карпатська Україна, в свою чергу – започатком нинішньої держави України. Без таких вікопомних історичних подій, як революційний здвиг 1918–1919 років у Закарпатті, проголошення незалежної Карпатської України в березні 1939-го було б неможливе. Під час революційних подій 1918–1919 рр., в роки процвітання «Просвіти» формувалася свідомість закарпатських українців, яка досягла своєї кульмінації напередодні Другої світової війни. Ми не поділяємо думки тих вчених, які виникнення Карпато-Української держави пов'язують виключно з дією зовнішнього фактора. Не відкидаючи його, ми, разом з тим, не можемо нехтувати й тим фактом, що саме такі події, як поява Гуцульської Республіки, сприяли зростанню національної самосвідомості наших краян. На Гуцульщині, у найбільш революційному куточку нашого краю, найсвідоміша частина карпатських русинів недвозначно заявила, що хоче жити разом із усім українським народом у єдиній Українській Соборній державі.

Ідея створення республіки виникла в принципі стихійно. Після повернення до Ясіня колишніх вояків австро-угорської армії почали створюватися загони міліції. Очолити їх дозволили колишньому офіцеру Степанові Клочураку, який мав неабиякий авторитет серед своїх краян. Додамо, що в цьому куточку краю буди розквартировані угорська жандармська станція, прикордонна поліція. Ясінянські

патріоти після обговорення ситуації (а вона була незрозумілою) вирішили роззброїти місцеву угорську жандармерію, а на місце угорського старости призначити українця Дмитра Іванюка. Роззброщення угорців прискорило їх від'їзд із села.

Вже на перших порах свого повстання ясінянці, очолювані С.Клочураком, виявилися дисциплінованими: було взято під охорону все майно, гроші, які зберігалися в сільській касі. В Ясіню запроваджувався новий порядок, який почав творити нове життя.

Розпад Австро-Угорської імперії призвів до можливості вільного незалежного розвитку Австрії та Угорщини. Що стосується останньої, то її уряд, про що говорилося вище, обіцяв широкі автономні права закарпатцям. До Ясіня прибув окружний начальник тодішньої потиської (рахівської) округи Степан Тиводар, за походженням українець. Він приніс «радісну» звістку, що угорська влада нібито готує закон, який дасть русинам автономію (мова йде про закон №10 «Руська Країна»). Навіть поверхове знайомство з цим законом свідчить про значимість поступок, на які погодився піти новий угорський уряд». ⁸⁴ А як на нього зреагували ясінянці? Антін Кущинський писав, нібито в Ясіню С.Тиводару заявили, що народ виявив бажання приєднатися до України, а тому ніяких угорських радників присилати не потрібно.

8 листопада 1918 р., у день святого Дмитра, відбувся збори всього населення Ясіня. До речі, жодного контролю за їх

ходом не було. Відкрив збори і привітав присутніх Дмитро Іванюк, попросивши С.Клочурака керувати ними. Виступ його був надзвичайно емоційним, патріотичним й діловим. «...Я впевнений, – говорив С.Клочурак, – що між членами ради не буде опору, у всіх нас є одна мета, одна ціль – з'єднатися зі своїми кровними братами українцями, з'єднатися з Україною. Але щоб ніхто не сумнівався у цьому, я ставлю це питання на голосування: «Хто за з'єднання з Україною, хай піднесе руку!». ⁸⁵ Жодного голосу проти не було. Перед присутніми також виступили місцеві активісти В.Климуш, Д.Іванюк, К.Ришук. Іван Марусяк запропонував прийняти рішення про відокремлення від Угорщини і зв'язатися з Галичиною. Результатом зборів було обрання місцевої ради із 42-х членів. За пропозицією С.Клочурака шойно створена організація одержала назву «Українська національна рада в Ясіну».

Після виборів Рада зібралася на перше засідання, на якому були обрані люди на ряд важливих посад: Микола Сабадюк – секретар ради, Дмитро Іванюк – староста, Юрій Кабалюк – заступник старости, Степан Клочурак (молодший), Дмитро Іванюк, Микола Сабадюк, Юрій Гадотяк, Степан Клочурак (старший), Іван Ластовецький, Василь Климуш, Іван Марусяк, Юрій Кабалюк, Іван Тимчук, Кирило Ришук, Степан Боднарюк – члени «Головної управи». Ці 12 осіб і були фактичними керівниками громадсько-політичного життя в Ясіну. На засіданні ради було вирішено доручити

С.Клочуракові передати урядові ЗУНР рішення ясінянських гуцулів про возз'єднання з Україною.

Народна рада створила ряд комісій, голови яких були зобов'язані звітуватися перед Головною управою. Ось їх склад: Іван Пасулько –шкільна, Іван Тимчук – лісова, Степан Клочурак (батько) – лісових робіт, Василь Климпуш – торговельна. Юрій Кабалюк – харчова, Дмитро Іванюк – адміністративна, голова ради, військова.

Між Народною радою Ясіня і урядом ЗУНР встановилися тісні стосунки, які ні на мить не припинялися. Необхідно відзначити, що один із членів делегації – Євген Пуза, був старшиною армії ЗУНР. Він попросив у секретаря народної оборони Західної України полковника Дмитра Вітовського військової допомоги. Той заявив, що ЗУНР готова допомогти, але тільки тоді, коли гуцули сформують власні військові частини. Євген Пуза запропонував створити Гуцульську народну оборону. Однак, для того, щоб це здійснити, належало ліквідувати угорську військову залогу в Ясіню.⁸⁶ За порадою Д.Вітовського, делегати із Ясіня зустрілися з окружним комендантом Коломиї, від якого дізналися, що планується військова експедиція на Закарпаття. Військові відділи УГА повинні були вирушити зі Станіславова на Стрий, а далі – на Мукачево. Домовилися, що друга група буде організована в Коломиї і її направлять через Ворохту на Ясіня. Тим часом румунські військові частини вже рухалися у напрямку

Мараморош-Сигота. Їх належало випередити. Саме з цим і пов'язане прискорення походу галицьких січовиків.⁸⁷

6 січня 1919 р. в окружній команді в Коломиї, за цілковитої таємниці, було організовано відділ (до групи увійшли поручик Петро Зволинський, чотарі Євген Лоповецький, Юрій Циганко, Степан Забачинський). Відправлення групи призначили на 7 січня – перший день Різдва Христового.⁸⁸ В завдання групи входило: захопивши Ясіня, сформувати відділ добровольців-гуцулів і рушити на Мараморош-Сигот, захопити його, об'єднатися зі Станіславською групою військ, яка мала вийти на Мукачево. Всі червоні угорські загони на лінії Ясіня-Сигот потрібно ліквідувати.

«Зранку 7-го січня, – пригадував учасник, – усі зійшлися в казармі 36-го полку ім. гетьмана Мазепи і почали готуватися до відправлення. Групи склалися з трьох старшин, шістьох підстаршин, чотирнадцятьох стрільців та двох ясінянських гуцулів, які повинні буди виконувати обов'язки провідників і зв'язківців. Разом – 25 чоловік, озброєних карабінами, пістолетами й ручними гранатами. Тимчасову команду над групою перебрав чотар С.Забачинський. Того ж вечора група виїхала до Ясіня».⁸⁹

За домовленістю з ясінянською делегацією і військовими в Коломиї, повстання було призначено на ніч із 7 на 8 січня. Звечора 7 січня – в перший день Різдва – ясінянці колядували. Переходячи від однієї хати до іншої, група «колядників»

остаточно узгоджувала організаційні моменти. Приблизно в той же час група, що приїхала з Коломиї, роззброїла прикордонників у Лазенщині – за 7 км від Ясіня. Залишивши там невелику залого, решта групи вирушила до Ясіня. Об'єднавшись, обидві групи напали і обеззброїли угорських солдатів, що охороняли залізничну станцію та інші об'єкти. Повстанці захопили казарму і заарештували солдатів, що були в ній. Скільки було заарештовано? Сучасний дослідник Михайло Болдичар пише про 500 угорських солдатів і офіцерів, а Ю.Химинець – про 250. Антін Кушинський твердить, що в полон потрапило 187 вояків на чолі з своїм капітаном.

Відразу після захоплення повстанцями Ясіня – 8 січня 1919 р. оголошено про збройний наступ проти угорців з метою звільнення всієї території Потисся аж до Сиготу. Організацію добровільних частин узяв на себе Іван Климпуш. Того ж дня прибув поручик Зволинський, якого зустріли із військовими почестями. Далі події розгорталися так: 9-го січня з Косова прибула сотня галицьких січових стрільців з двома кулеметами під командуванням поручика Миколи Сасвича та чота з Коломиї під проводом хорунжого Білецького. Прибув також поручик Воробець і очолив тактичний провід. Чотар Герасимович взяв на себе організацію пропаганди.

Війська виступили 14 січня. Після короточасних сутичок, вони захопили ряд населених пунктів, у тому числі й Рахів. Під

час боїв появилися втрати в українському війську (один чоловік загинув, а кілька січовиків були важко поранені). Надвечір 14 січня до вже визволеного Рахова прибув із Коломиї ешелон із двома польовими гарматами під командуванням поручика Ярослава Гафтуняка. В Рахові залишено невелику військову залогу під керівництвом підхорунжого А.Перги, основні ж війська рушили далі. Вранці 15 січня захоплено Требушани (нині Ділове) і Великий Бичків. Українське військо наблизилося до Мараморош-Сигота. Відзначимо, що населення цього регіону привітно зустріло повстанське військо. Зокрема, біля села Вільховатого передовий відділ зустрів групу місцевих жителів на чолі зі священником, які рухалися їм назустріч. Значна частина місцевих приєдналася до повстанців, за що священник їх благословив.⁹⁰

Після звільнення В.Бичкова там зразу почали формуватися добровільні військові частини, які мали вирушити у напрямку на Хуст. Однак до цього справа не дійшла: завадили трагічні події 17 січня. Місто Мараморош-Сигет було, практично, здано українським військам без бою. На залізничному вокзалі гурт студентів-українців зустрів повстанські війська піснею «Ми гайдамаки». Під звуки військової сурми піднісся на вокзалі український прапор, гарне жовто-блакитне полотно, що його подарувала група коломийської інтелігенції.⁹¹ Провід війська перебрав поручик Денис Маср-Михайльський, який намагався піти на

дипломатичне зближення з румунами. Для цього вступили в телефонні переговори. Поручик Гран – ад'ютант командуючого румунської бригади повідомив, що 17 січня румуни вишлють парламентаріїв для порозуміння в справі Сигета і взагалі відносно взаємин між румунськими і українськими військами. Саме тому українським воякам було дано наказ не стріляти при наближенні парламентаріїв.

Проте вночі з 16 на 17 січня двотисячне румунське військо напало на наполовину менше українське, яке, до того ж, не було готовим до бою. Ці події досить детально описані їх учасниками, а тому надамо їм слово. Степан Забачинський пригадував: «Я брав участь у експедиції на Підкарпатті з сигітською групою сотника Дениса Масра-Михайльського, яка виїхала з Коломиї. В складі тої групи була і сотня угро-українських гуцулів-добровольців під командою чотаря Поповецького, одна сотня гуцульських стрільців, якою я правив, та кілька батарей артилерії... Після захоплення Сигету в цьому старовинному українському місті було встановлено українську владу. 17 січня з боку Надь-Бані розпочали наступ румуни. Оскільки виразний наказ Окружної Команди в Коломиї забороняв у разі наступу румунів входити з нами в конфлікт і зобов'язував увійти з ними в переговори, група не розпочала бойових дій... З румунами не можна було домовитися, і тому на наказ одного зі старшин групи поручика Воробця, вона почала виготуватися до відвороту.

Ввечері 17 січня група виїхала залізничним транспортом із Сиготу. В дорозі до станції Мігеш-Комори румуни почали обстріл транспорту. Почався бій, в результаті якого потрапило в румунський полон 20 старшин та приблизно 400 стрільців. Загинули тоді чотар Поповецький, чотар Гадоталюк, були ранені поручик Воробець, чотар Посацький, чотар Ковч, хорунжий Циганюк. Полонені перебували 9 місяців у румунській неволі, звідти 14 жовтня 1919 р. за дозволом румунської влади переїхали на Україну 19 старшин і 320 стрільців...».⁹²

Необхідно констатувати, що учасники тих подій дають різні трактування, зокрема, про Сигітський похід. Так, учасник тієї ж виправи поручик Степан Глушко пригадував: «Дня 12 січня 1919 року одержав я наказ Окружної військової Команди до виїзду на Карпатську Україну для підтримки поручика Віктора Воробця. Виїхав з моєю сотнею також сотник в напрямку на Сигіт. Моїм завданням було роззброєння мадярських жандармів, які зовсім не робили ніякого опору. Наші відділи зайняли Сигіт 16 січня 1919 року. Команду міста передали групи мені. Вночі з 16 на 17 січня почався бій з румунами. Наші частини направилися на залізнодорожну станцію. Тут ми зустріли сотника Д.Масра-Михайльського, який був комендантом цілої групи, за приказом В.Воробця почався відступ і вагонування до від'їзду. Наказ був для мене незрозумілий. Сотник Маср-Михайльський і сотник Сасвич

зайняли місце біля машиніста. Коли ж ми виїхали із Сиготу, румуни розпочали обстріл нашого транспорту. Як виявилось далі, частини залізнодорожної колії були зірвані. В результаті бою біля 200 стрільців вбитих чи ранених, інші потрапили в полон. В полоні румуни трактували нас, як більшовиків, пограбували й відібрали одяг, чоботи, гроші. По кількамісячному перебуванні в полоні нас звільнили і відставили на Дністер...».⁹³

Про цю експедицію згадував і сотник Микола Алиськевич. Він писав, що «дня 14 грудня 1919 року в часі, коли Секретаріат був у Тернополі, висилали мене як представника уряду з дорученням полковника Д.Вітовського до Будапешта. Завдання полягало в закупці зброї, амуніції, одягу в обмін на нафту. Наслідком місії був підписаний договір, на основі якого угорський уряд мав доставити 20 млн. набоїв для рушниць, 500 кулеметів, значну кількість гарматних набоїв, взуття тощо. Одночасно я склав заяву про взаємний ненапад та дотримання мирних відносин стосовно угорського уряду. Повертаючись до Тернополя, я не застав уже там Державного Секретаріату, який перебрався до Станіславова. Під час засідання Ради Державних Секретарів подав звіт про результати переговорів у Будапешті. На Раді була присутня делегація селян із Закарпаття, яка звернулася зі скаргою про жорстокість угорців у краї. Делегати від Закарпаття просили військової допомоги. Полковник Д.Вітовський був проти військового втручання в Закарпаття,

аргументуючи це браком відповідних частин. Голубовський не заперечував виправи українських військ на Закарпаття й дотримувався думки, що по злуці з Наддніпрянською Україною братам закарпатцям треба допомогти. Однак остаточного рішення прийнято не було».⁹⁴

Д-р Лонгин Цегельський писав, що С.Голубович на домагання полковника Д.Вітовського скликав у січні 1919 р. Раду Державних Секретарів. На цьому засіданні він заявив, що українські війська перейшли Карпати, громлять угорські залоги, зайняли цілі повіти. «На засіданні зчинилася нечувана буря: мовляв, полковник Вітовський розпочав на власну руку світову війну. Щоб вийти з цієї ситуації, Лонгин Цегельський, як секретар закордонних справ, порадив вислати до Будапешта нову делегацію із заявою, що ця експедиція на Закарпаття не є ворожим проявом стосовно угорців, а тільки превентивним заходом проти осади країни чехами й румунами. Зредаговано відповідну ноту та вислано з нею до Будапешта отця Рожанковського і Гната Цегельського...».⁹⁵

Із вищесказаного видно, що відомості з приводу відступу українських військ на Закарпатті суперечливі. Ми не можемо відкидати і той факт, що галицькі січовики з'явилися в нашому краї без відома президента ЗУНР Євгена Петрушевича. Наприкінці грудня 1918 р., під час переїзду з Відня через Будапешт, Є.Петрушевич мав розмову з тодішнім прем'єр-міністром Угорщини графом М.Каролі. Відносно Закарпаття

Каролі визнав принцип самовизначення народів, а Петрушевич зі свого боку погодився займати нейтральну політику і передати вирішення «закарпатського питання» мировій конференції.⁹⁶

Які наслідки для українського війська мала ця експедиція?

Ю.Химинець писав, по 41 чоловік загинув, а 400 потрапило в полон. Його думки в основному поділяє С.Забачинський. В.Піпаш-Косівський доводить, що наслідком нічного бою 17 січня було те, що із тисячного українського війська тільки 170 чоловік благополучно повернулося до Ясіня, а решта загинула або потрапила в полон. А.Кущинський пише про 60 убитих і 30 поранених. Що стосується преси Східної Галичини («Нове життя», «Народ», «Надністерські вісті», «Покутський вісник», «Стрілець»), то вона не наводить причин невдачі, а обмежується констатацією факту: («...румуні перейшли в наступ»).

Незважаючи на короткочасність свого існування, у діяльності Гуцульської Республіки простежуються окремі елементи державотворення. З ініціативи С.Клочурака та його соратників у Ясіню та околицях організовується адміністрація, яка бере на себе контроль і керівництво 20 тисячами населення. В селі було знову організовано збройні частини числом 400 чоловік для охорони місцевого населення. Вони виконували функції міліції і прикордонників. Таким чином, Гуцульська Республіка стала маленькою самостійного

одиницею зі свосхідним парламентом – Гуцульською Народною Радою. Всі справи республіки обговорювалися на засіданнях Ради, які буди відкритими. Владу Гуцульської Республіки було поділено на чотири секції:

- секція військових і зовнішніх зв'язків (голова – С.Клочурак, заступники – В.Климуш і Д.Німчук);
- секція внутрішня (М.Іванюк, комендант міліції М.Могарнюк);
- секція господарська (Тимчук, підсекція лісова – С.Клочурак-батько);
- секція харчова (Ю.Кабалюк).⁹⁷

Військовим командантом і головою Гуцульської Народної Ради був Степан Клочурак. Військо мало відзнаки української армії. У ньому існувала досить сувора дисципліна. Грабунків не було. В.Гренджа-Донський писав, що за дрібні конфлікти, сварки, пиятику тощо староста Іванюк судив винуватців на кількагодинну чи кількадечну примусову суспільно-корисну працю.⁹⁸ Внутрішня секція піклувалася також про культурно-освітні проблеми гуцулів. У школах навчання велося українського мовою, було організовано хор, який виступав на вечорах. Найважливішими завданнями господарської, лісової та харчової секцій було нагодувати близько 20 тис. населення. Лісова секція видала дозвіл на рубку лісів. Завдяки С.Клочуракові до Ясіня прибували вагони з кукурудзою, цукром, що покращило матеріальне становище селян.

Гуцульська Республіка проіснувала до 11 червня 1919 р., тобто до тих пір, поки румунські війська увійшли до Ясіня. Багатьох членів Ради заарештували. Така доля спіткала і С.Клочурака. Його батька румуни вивели з села і нещадно били, від чого він невдовзі помер. Климпущ і Німчук щасливо дісталися до Галичини. Румуни господарювали в Ясінію більше року і відійшли тільки 30 червня 1920 р., коли чехословацька адміністрація перебрала цілу Мараморошину, за винятком Сигота і 14 сіл, які відійшли до Румунії. Та, незважаючи на окупацію румунами Гуцульщини, місцеве населення продовжувало боротьбу в партизанських загонах. Один із дослідників писав, що «ясінська Гуцульська Республіка в горах трималась і давала про себе знати своїми войовничими виступами впродовж п'яти місяців».⁹⁹ Необхідно додати, що чимало гуцулів вступило до УГА і в її рядах брали участь у національно-визвольних змаганнях українського народу.

В 1939 р. гуцули прийняли рішення щороку увічнювати і урочисто відзначати день проголошення Гуцульської Республіки, без існування якої не могло бути і Карпатської України. Загальновідомим є той факт, що уряд А.Волошина, за заслуги гуцулів у боротьбі за незалежність, дозволив скликати Сойм у Рахові і тільки в силу об'єктивних обставин цього не сталося. Однак, це тема окремого дослідження.

Розділ IV.

ЄВГЕН ПЕТРУШЕВИЧ – ПРЕЗИДЕНТ ЗУНР (1863–1940)

Президент Західно-Української Народної Республіки, доктор права, відомий український громадсько-політичний діяч Євген Петрушевич посідав чільне місце серед керівників національно-визвольних змагань 1917–20-х років. На жаль, він є одним із небагатьох, чия історична постать ще не знаходилася в центрі уваги сучасних дослідників. До речі, в тогочасній пресі Східної Галичини ми не зустріли жодної хвалебної статті чи повідомлення на його адресу. Уже з цього факту стає зрозуміло, що Євген Петрушевич був надзвичайно скромною людиною і не дбав про власне возвеличення і саморекламу.

Із коротеньких енциклопедичних звісток про нього відомо, що майбутній президент народився 6 червня (за іншими даними 3 червня) 1863 р. в місті Буську (тепер Львівської області) у сім'ї священика. Навчався в Академічній гімназії у Львові, після чого закінчив правничий факультет Львівського університету, одержавши наукову ступінь доктора права. В 1896 р. Є.Петрушевич відкрив адвокатську контору у Львові, а через рік переїхав до Сокаля. Там очолив місцеву філію культурно-освітнього товариства «Просвіта», одночасно працюючи в Повітовій касі ощадності. З 1906 р. Є.Петрушевич мешкав і працював у м.Сколе.

Автори книги «Генералітет українських визвольних змагань» О.Коляничук, М.Литвин і К.Науменко писали, що в цей період Є.Петрушевич «був активним діячем українських громадсько-політичних, господарських та освітніх товариств. 1907 р. обраний від округу Сокаль-Броди депутатом Віденського парламенту, а 1910 р. – від округу Стрий – послом Галицького сейму у Львові. З 1908 р. був головою української парламентської репрезентації, а з 1910 р. – ще й українського сеймового клубу. За своїми переконаннями український націоналіст, демократ, один з провідних діячів української національно-демократичної партії».¹⁰⁰ Навіть із цих скупих рядків видно, що Є.Петрушевич рано включився в політичну діяльність, що зробило його впливовим і авторитетним політиком того часу.

Під час Першої світової війни 1914–1918 років Є.Петрушевич – член Головної Української Ради, а в 1917–1918 рр. входив до Загальної Української Ради, Української Парламентарної Репрезентації в австрійському парламенті. Після поразки в війні Австро-Угорщина переживала глибоку політичну кризу, вона, фактично, розпалася. В такій ситуації, 18–19 жовтня у Львові відбулось представницьке зібрання, до якого входили українські послы до парламенту та крайових сеймів Галичини і Буковини, єпископи, делегати від українських партій (всього близько 500 чоловік). Учасники зібрання обрали Українську Національну Раду на чолі з

Є.Петрушевичем. Тоді ж було проголошено утворення Української держави на західноукраїнських землях. «У понеділок, 21 жовтня, – пишуть автори книги «Історія ЗУНР» М.Литвин і К.Науменко, – знову загомонів великий зал народного дому. Сюди з'їхалися дві тисячі українських відпоручників з цього краю... Відкрив зібрання Євген Петрушевич: «Ми проголосили свою державу. Є се по Придніпрянській Україні, Кубані і Кримі четверти з черт самостійна держава на українській території». Потім голова парламентської репрезентації розкрив зміст Статуту новоствореної Української Національної Ради, який присутні одногolosно схвалили».¹⁰¹

23 жовтня 1918 р. переляканий австрійський прем'єр змушений був прийняти представників Української Національної Ради Є.Петрушевича і М.Василька. Однак, зустріч не дала бажаних результатів: представники УНР не йшли ні на які поступки, обстоюючи ідею суверенності. Все-таки варто погодитись з думкою сучасних дослідників, що «на жаль, осідком Ради, усупереч думці широкої громадськості, став Відень, де все ще діяв старий парламент, а в його складі український парламентський клуб на чолі з Є.Петрушевичем».¹⁰² До цього додамо, що Українська Національна Рада після 19 жовтня поділялася на три делегації: виконавча – з осідком у Відні (Є.Петрушевич), галицька – з осідком у Львові (К.Левицький) і буковинська (О.Попович). Такий стан справ,

безперечно, ускладнював керівництво національно-визвольним рухом, а тому галицька делегація «уконституювалась формально щойно 27 жовтня й від того дня Український Генеральний Військовий Комісаріат підпорядковувався їй, як своєму політичному проводові».¹⁰³ Є.Петрушевич підтримував з ними постійні контакти, знаходився в курсі всіх подій.

1 листопада 1918 р. у Львові та ряді інших міст Галичини, про що вже йшлося вище, пройшов знаменитий «Листопадовий зрив», в ході якого вся влада перейшла до рук Української Національної Ради. Видатну роль під час цих подій відіграв полковник Дмитро Вітовський, який, фактично, керував бойовою операцією. Саме він пізніше буде беззмінним міністром військових справ ЗУНРу. Михайло Гуцуляк пригадував, що 1 листопада «при кінці наради прийшов на аляу президент (тоді він ще ним не був – М.В.) др. Є.Петрушевич і заявив коротко: «Дуже дякую Вам, панове, що Ви так скоро зібралися, щоб послужити справі рідної державности. Повідомляю Вас, що якраз вчора сказав я австрійському прем'єрові Лямашові в присутності міністра Горбачевського й міністра Тоггенбурга: «Бувай здорова, Австріє! Між нами порвані всі нитки. Тепер ми самі будемо рішати про себе».¹⁰⁴

Уже 1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада розпочала відправляти телеграфом ноти про утворення Української держави. Це виявилось непростною справою,

оскільки засоби зв'язку західних держав відмовилися вступати в будь-які контакти з урядом «неіснуючої держави». Історики зі Львова Микола Литвин і Кай Науменко вважають, що виручив шведський уряд і його посольство, які й передали державам світу ноти президента Є.Петрушевича. 26 листопада 1918 р. Є.Петрушевич надіслав дипломатичну ноту президентові США Вудро Вільсону. В ній керівник ЗУНРу просив американського президента допомогти у припиненні кровопролиття в краї і виступити в ролі арбітра українсько-польського конфлікту. Встановилися безпосередні контакти з Києвом, Віднем, Будапештом. Все це є доказом того, що Є.Петрушевич зарекомендував себе як здібний дипломат, хоча українська дипломатія робила свої перші кроки.¹⁰⁵

9 листопада 1918 р. найвища виконавча влада перейшла до рук Тимчасового Державного Секретаріату, який виник у Львові. Що стосується Української Національної Ради, то вона виконувала законодавчі функції. 4 січня 1919 р. в Станіславові Євгена Петрушевича було обрано президентом ЗУНР. Днем раніше, 3 січня, Є.Петрушевич і Горбачевський підписали «Ухвалу УНР про злуку ЗУНР і УНР», в якій підкреслювалось, що «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення Українського народу, проголошує торжественно з'єднання з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку». Акт злуки

українських земель було урочисто довершено 22 січня 1919 р. в Києві. Необхідно погодитися з відомим істориком Т.Гунчаком, що «ідея соборності українських земель, яка була важливою складовою частиною політичної програми українських самостійників ХХ століття, стала дійсністю».¹⁰⁶ Ця подія була великим святом і для Є.Петрушевича.

Однак, становище молодого УНР, як і Західної області УНР було критичним. Небезпечним ворогом залишалася Польща. Є.Петрушевич неодноразово був присутній на військових нарадах командного складу Української Галицької Армії. Ще 22–23 грудня 1918 р. він взяв участь у нараді, яка проходила під Золотою Липкою в Бережанах, де розглядався план подальшого ведення війни. Спроба заволодіти Львовом виявилася безуспішною, отож Є.Петрушевич поставив завдання командуванню армії якнайшвидше повернути столицю. 12 лютого 1919 р. в Хирові Є.Петрушевич провів чергову нараду керівників ЗО УНР і військових. На деякий час військова ініціатива перейшла до українських військ, що вкрай перелякало Варшаву.

Президент продовжував орієнтуватися на США і країни Антанти. На жаль, останні віддавали симпатії Польщі. Може виникнути закономірне питання: невже неможлива була інша орієнтація? Відомо, що уряд Радянської України, очолюваний Х.Раковським, пропонував Є.Петрушевичу заключити союз на таких умовах: порвати з С.Петлюрою, відкликати від нього

стрільців Є.Коновальця, створити спільну армію при збереженні автономії УГА, невтручання у внутрішні справи ЗУНР. Є.Петрушевич згоду не дав.

Незважаючи на те, що командування УГА вирішило продовжувати боротьбу проти польських військ, Є.Петрушевич, добре розуміючи ставлення до ЗО УНР Антанти і США, дав розпорядження керівникам галицької делегації у Львові полковнику М.Тарнавському і Л.Бачинському підписати договір про перемир'я. Згідно з ним, 25 лютого усі бойові дії були припинені. У березні 1919 р. під головуванням Є.Петрушевича відбулася нарада урядових і військових діячів УНР, на якій було вирішено надіслати делегацію в Париж і всіма заходами добиватися миру. На жаль, українській делегації не вдалося відстояти суверенітет УНР. Тільки влітку 1921 р. урядові ЗО УНР і Є.Петрушевичу у Відні став відомий повний текст Постанови Верховної Ради: «Польське правительство уповноважується окупувати своїми військовими силами Східну Галичину аж по ріку Збруч». Це рішення болюче вразило Є.Петрушевича. 15 липня диктатор заявив: «Що буде з нами на Великій Україні? Як поставиться до нас нарід?.. А як складеться співпраця наших урядів і наші взаємовідносини? Чим ми заосмотримо нашу армію? А що, нарешті, буде робити людність Галичини під п'ятою поляків, поки ми будемо мандрувати по Великій Україні?»¹⁰⁷

Сьогодні багато пишеться про польсько-українські стосунки в період існування ЗУНР, а потім ЗО УНР. Торкалися і ми цієї проблеми. Сучасний зарубіжний історик і політолог Іван Лисяк-Рудницький у своїй змістовній статті «Польсько-українські стосунки: тягар історії» відзначав, що «польський уряд тасмно звернувся до західноукраїнського екзильного уряду у Відні, з Євгеном Петрушевичем на чолі. Поляки запропонували Петрушевичеві широку автономію Східної Галичини в рамках польської держави з умовою, що український провід погодиться на таке вирішення справи і припинить завдавати клопотів Польщі на міжнародній арені. Уряд Петрушевича зразу відкинув цю пропозицію, очікуючи, що всесильна Антанта врешті примусить Польщу визнати право українського народу на повну самостійність».¹⁰⁸ Однак, 14 березня 1923 р. Рада послів у Парижі прийняла кінцеве рішення, причому не на користь українській Галичині. «Невідомо, – підсумував І.Лисяк-Рудницький, – чи Польща була б насправді виконала обіцянки, дані Петрушевичеві; з огляду на історичний досвід українські підозріння щодо польських намірів були, може, не цілком безпідставні. Але слід також визнати, що українська непоступливість була на руку польським шовіністичним елементам, які противилися будь-яким поступкам і порозумінню з українцями».¹⁰⁹

Країни Антанти не звернули ніякої уваги на масові репресії поляків на території Галичини. А вони просто не

могли про них не знати. Екзильний уряд Є.Петрушевича зібрав сотні доказів варварського ставлення поляків до українського населення Галичини. Вже в 1921 р. вийшли два томи унікальної і страшної книги під назвою, що сама говорить за себе – «Кривава книга». Окремі розділи книги носять назви: «Знесення автономної управи Галичини», «Знесення прав української мови», «Усунення урядників українців», «Переслідування української преси», «Реквізиції, примусові роботи», «Заборона вінчань», «Голод і пошестя», «Положення українського населення гірше, ніж Мурунів в Африці» тощо. Наведемо тільки окремі місця з цієї звинувачувальної книги документів: «Під час відвороту української групи на фронті Хирів–Перемишль–Львів в марті 1919 наступаючі польські війська напали на дім українського священика в селі Студниці, повіт Самбір, О.Гната Вислоцького, 71-літнього старця, зграбували все біля й одіж, забрали дві корови й пару коней, а в кінці самого священика виволікли з дому під церков, роздягли до нага, дали йому до 100 нагайок і хотіли застрілити, від чого врятувала його тільки інтервенція польського священика з сусідньої Ступниці польської».¹¹⁰

Поляки відкрили безліч таборів, які вже тоді, задовго до появи німецького фашизму, називали таборами смерті. Мова йде про табори в Домбсі, Стшалкові, Вадовиці, Модліні, Перемишлі, Тарнові, Львові тощо. Є.Петрушевич, перебуваючи в еміграції, вживав дипломатичних заходів,

організовував акції громадянської непокори в окупованій Польщею Галичині. Уряд Є.Петрушевича припинив свою діяльність 15 березня 1923 року, тобто після рішення Ради послів про передачу Галичини Польщі. «До кінця свого життя Петрушевич перебував в еміграції у Берліні, – писав львівський історик Д.Кушплір. – У 1920-х роках перейшов на позиції «радянوفільства»; порвав з радянوفільською орієнтацією після краху політики «українізації» в УРСР».¹¹¹ Євген Петрушевич помер 29 серпня 1940 р. в Берліні. Президента ЗУНР поховали на кладовищі катедри св.Ядвіги.

Багатогранна діяльність Євгена Петрушевича високо оцінена в сучасній історіографії. «Тогочасна політична Галичина, – писав у своїй праці «Вклад Галичини в українські визвольні змагання» Іван Лисяк-Рудницький, – не маючи провідних особистостей на геніяльну міру, посідала суцільне, організоване, керівне політичне середовище (оту плеяду Костів Левницьких, Петрушевичів, Олесницьких, Макухів, Ганкевичів і стільки інших), так що провід молододі державности опинився не в руках невідомих авантюриків, а в руках людей, що в їхню абсолютну персональну чесність та високе почуття відповідальності весь народ слушно вірив».¹¹² Саме таким був Євген Петрушевич. Віримо, що про нього буде написано ще не одне фундаментальне дослідження, бо він цього заслужив своєю жертвовною працею в ім'я незалежної України.

Примітки до першого розділу

1. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990.
2. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С.134.
3. Там само.
4. Закони, накази й розпорядження уряду УНР // Закон і право. – 1919. – Ч.2. – 30 січ.
5. Там само.
6. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С.175.
7. Там само. – С.176.
8. Там само.
9. Симоненко Р.Г. Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях // Історія України (під ред. В.А.Смоля). – К.: Альтернативи, 1997. – С.249.
10. Литвин М.Р. Західно-Українська Народна Республіка // Історія України (під ред. Ю.Зайцева). – Львів: Світ, 1998. – С.241.
11. Нагаєвський І. Названа праця. – С.176.
12. Там само.
13. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – К.: Либідь, 1993. – С.60–61.
14. Історія українського війська. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – Т.2.

15. Мірчук П. Перший листопад. – Торонто, 1958. – С31.
16. Історія українського війська. – Т.2. – С.156
17. Більш дет. див.: Гуцуляк М. Названа праця. –С.175–404; Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С.155–164.
18. Закони, накази й розпорядження уряду УНР // Закон і право. – 1919. –Ч.2. –30 січ.
19. Там само.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2 (Від середини ХVІІ століття до 1923 року). –К.: Либідь, 1992. – С.510.
21. Там само.
22. Закони, накази й розпорядження уряду УНР // Закон і право. –1919. –Ч.2. – 30 січ.
23. Там само.
24. Там само.
25. Кугутяк М. Названа праця. –С.139.
26. Мандрик Я.І. Причини втрати української державності в західних і східноукраїнських землях в 1918–1921 рр. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.36.
27. Арсенич П. Станіславів – столиця ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1993. –С.18.
28. Там само. – С.19.

29. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова) з найдавніших часів до початку ХХ століття. – Частина I. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – С.182–183.
30. Там само. – С.186.
31. Литвин М. Названа праця. – С.243.
32. Грабовецький В. Названа праця. – С.187.
33. Литвин М. Названа праця. – С.242.
34. Грабовецький В. Названа праця. – С.186.
35. Мазур О., Мороховський О. Наслідки війни для села Східної Галичини // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції, 14–15 травня 1998 року. – К., 1998. – С.101–108.
36. Литвин М. Названа праця. – С.242.
37. Там само. – С.243.
38. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. – Львів, 1995. – С.207–208.
39. Там само. – С.208.
40. Андрусишин Б. Українська Галицька Армія (УГА) // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С.400.
41. Каляєв А. Українсько-польська війна 1918–1919 років як етап національно-визвольної боротьби українського народу // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.109.
42. Там само. – С.112.
43. Савіцький М. Польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. // Україна–Польща: Історична спадщина і суспільна

- свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-30 травня 1992 р. – К., 1993. – С.246–248; Кучменко Е., Ліпкан А. Польща і питання Галичини в міжнародній політиці (1914–1923 роки) // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.171–177.
44. Яблонський В.М. Діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції в 1919 р. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – С.50–51.

Примітки до другого розділу

45. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України: Книга перша. –Торонто, 1973.
46. Кондратович І. Історія Подкарпатской Руси для народа. – Ужгород: Унію, 1924. – С.107.
47. Закони, накази й розпорядження уряду УНР // Закон і право. –1919. –Ч.2. –30 січ.
48. Нова свобода. – 1939. – 1 січ.
49. Там само.
50. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1984. – С.33.
51. Закарпатська правда. – 1990. –21 берез.
52. Там само.
53. Цит. по: Вегеш М., Міщанин В. Хуст у січні 1919... //Карпатська Україна. – 1994. – 3 лют.
54. Химинець Ю. Названа праця. –С.33–34.

55. Вегеш М., Міщанин В. Названа праця.
56. Руська Країна. – 1919. – 29 януара. – Ч.5.
57. Державний архів Закарпатської області, ф.1148, оп.1, спр.3, арк.11–13.
58. Там само.
59. Мельникова И.Н. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. // Ученые записки института славяноведения. – 1951. – Т.3. – С.114.
60. Король І. Хто про нас відав // Радянська Верховина. – 1990. – 13 берез.
61. Клочурак С. До волі: Спомини. – Нью-Йорк, 1973. – С.128–129.
62. Закони, накази й розпорядження уряду УНР // Закон і право. – 1919.-Ч.2. – 30 січ.
63. Грабовецький В. Названа праця. – С.183–185.
64. Там само. – С.184.
65. Закони, накази й розпорядження уряду УНР // Закон і право. – 1919. – Ч.2. – 30 січ.
66. Там само.
67. Грабовецький В. Названа праця. – С.184–185.
68. Там само. – С.185.
69. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків. – К., 1990. – С.76.
70. Горникевич Т. Події в Україні 1914–22 років у світлі історичних документів // Богословіс. Книга 1–4. – Рим, 1984. – С119.

71. Костер (ежемесячник общества «Возрождение» в Праге). – 1946. – №5–6. – С.32.
72. Дет. див.: Вегеш М. Про альтернативу включення Закарпаття до складу Чехословаччини // Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура». – Ужгород: Карпати, 1993. – С.117; його ж: Політичні зв'язки Закарпаття і Галичини в 1918–1920 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія. – Ужгород, 1995. – Вип.І. – С.41.
73. Цит. по: Вегеш М., Міщанин В, Названа праця.
74. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Львів: За вільну Україну, 1994. – С.19.
75. Клочурак С. Названа праця. – С.165.
76. Республіка. – 1919. – 30 квіт.
77. Клочурак С. Названа праця. – С.170.
78. Раушер А. Приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини // Молодь Закарпаття. – 1991. – №18.
79. Стерчо. П. Названа праця. – С.23.
80. Кондратович І. Названа праця. – С.109.
81. Борщак І. Карпатська Україна у міжнародній грі. – Львів, 1938. – С.28.
82. Журавський-Граєвський П. Питання Підкарпатської Русі на мировій конференції в Парижі // Зустрічі (Варшава). – 1990. – №1–2. – С.135.

83. Молещій І. Моя виправа на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч.5. Більш детальніше про перебування Українських Січових Стрільців на Закарпатті див.: Нагасвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995; їх же: Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.

Примітки до третього розділу

84. Кушинський А. Закарпаття в боротьбі. – Буенос-Айрес. 1981. – С.23.
85. Клочурак С. Названа праця. – С.106.
86. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга друга. – Торонто, 1981. – С.217.
87. Микитюк Д. УГА: В 4-х томах. – Т.4. – Вінніпег, 1958. – С.426.
88. Забачинський С. Випад Галицького війська на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч.7–8. – С.10.
89. Там само. – С.12.
90. Штефан А. Названа праця. – С.218.
91. Кушинський А. Названа праця. – С.7.
92. Забачинський С. Мараморош-Сигітська кампанія. Як галичани займали Карпатську Україну // Стрілець. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С.12.
93. Микитюк Д. Названа праця. – С.426.
94. Алиськевич М. Військова експедиція на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч.4. – С.32.
95. Микитюк Д. Названа праця. – С.426.

96. Штефан А. Названа праця. – С.218.
97. Піпаш-Косівський В. Правда про Гуцульську Республіку // Новини Закарпаття. – 1992. – 14 берез.
98. Гренджа-Донський В. Твори. – Т.7. – Вашингтон: Карпатський Союз, 1988. – С.153.
99. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях. –Торонто, 1982. – С.101.

Примітки до четвертого розділу

100. Колянчук О., Литвин М., Науменко К., Петрушевич Євген Омелянович // Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995. – С.21–23.
101. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
102. Цит. по: Вегеш М.М. Петрушевич Євген (1863–1940) // Історія України в історичних портретах (Збірник наукових праць). –Ужгород, 1996. – С.68.
103. Там само. – С.68–69.
104. Гуцуляк М. Названа праця. – С.132.
105. Литвин М., Науменко К. Названа праця.
106. Гунчак Т. Названа праця. С.161.
107. Вегеш М.М. Названа праця. – С.72.
108. Лисяк-Рудницький І, Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе: В 2-х томах. – К., 1994.
109. Там само.

110. Кривава книга (передрук видань 1919 та 1921 років). – Дрогобич: Відродження, 1994. – С.30.
111. Кушплір Д. Петрушевич Євген (3.6.1863–29.8.1940) // Довідник з історії України. – Т.2 (К–П). –К.: Генеза, 1995. –С.357–358.
112. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Історичні есе.

ВИСНОВКИ

Поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні змусила її уряд підписати капітуляцію. «Жлаптикова монархія», як називали цю державу, розпалася і на її руїнах виникли незалежні країни – Чехословаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Югославія. На західноукраїнських землях влада перейшла до Української Національної Ради, яка 9 листопада 1918 р. проголосила утворення Західно-Української Народної Республіки. Першим президентом ЗУНР було обрано Євгена Петрушевича. Перший і другий уряди ЗУНР прийняли цілий ряд важливих історичних документів, зокрема Конституцію. Були створені збройні сили ЗУНР – Українська Галицька Армія. Урядові програми, незважаючи на їх незавершення і короткий термін функціонування, засвідчили демократичний характер нової влади, її щире прагнення до творення суверенної національної республіки.

Революційні події, що відбувалися в Східній Галичині, зробили величезний резонанс на Закарпатті. Тут виникли Ужгородська, Хустська, Пряшівська і Ясінянська народні ради, які спочатку притримувались різних політичних орієнтацій. На початку січня 1919 р. перемогла українська орієнтація, що вилилось у славнозвісне рішення Всезакарпатського Конгресу 21 січня 1919 р. про возз'єднання краю з Україною. Встановилися тісні зв'язки закарпатських рад, зокрема хустської, з урядами ЗУНР і УНР. Активно діяли в цьому

відношенні С.Клочурак, брати Ю. і М.Бращайки, Є.Пуза та ряд інших.

Найбільш революційним куточком Закарпаття була Гуцульщина. Тут виникла Ясінянська народна рада, яка створила власні збройні сили, почала одержувати військову допомогу з Галичини, організувала збройний похід на Марамороський Сигіт. На території Закарпатської Гуцульщини було проголошено республіку, обрано місцеві органи самоуправління тощо.

Однак, Українська Народна Республіка не вистояла. Свої територіальні зазіхання висунули Польща, Румунія, більшовицька Росія. Делегація УНР, в якій були також члени уряду Західної області УНР, до останньої можливості відстоювала соборність українських земель на мирній конференції в Парижі, проте, ці зусилля не увінчалися успіхом. Східна Галичина була включена до окладу Польщі, а Закарпаття опинилося в складі щойно створеної Чехословацької республіки.

Переконавшись, що возз'єднання Закарпаття з УНР є нереальним за тогочасних міжнародних обставин, політичні діячі Закарпаття вирішили орієнтуватися на Чехословаччину, яку вважали меншим злом. Активну агітацію представники ЧСР провели в середовищі американських русинів і схилили їх до прийняття рішення на свою користь. В травні 1919 р. в краї виникла Центральна Руська Народна Рада, яка на своєму засіданні прийняла рішення про присєднання Закарпаття до

Чехословаччини. Такий вибір слід розцінювати позитивно, тим більше, що Прага обіцяла найширші автономні права місцевому населенню. Однак, справедливі вимоги закарпатських українців були задоволені тільки наприкінці 30-х років. Що стосується Галичини, то вона так і не одержала автономії.

Незважаючи на поразку національно-визвольних змагань українців у 1918 – на початку 20-х років, ця боротьба мала велике історичне значення для формування їх самосвідомості. Без цієї боротьби було б неможливе виникнення в 1939 році незалежної Карпатської України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архіви

1. Державний архів Закарпатської області, ф.1148 – Центральна Народна Рада в Хусті, оп.1, спр.3, арк.13–14.

Опубліковані документи

2. Закони, накази й розпорядження УНР // Закон і право. – 1919. – Ч.2. – 30 січня.

Преса

3. Костер. – 1946. – №5–6.
4. Нова свобода. – 1939. – 1 січня.
5. Республіка. – 1919. – 30 квітня.
6. Руська Країна. – 1919. – 29 януара.

Монографії, брошури, статті

7. Алнськевич М. Військова експедиція на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч.4.
8. Андрусинин Б. Українська Галицька Армія (УГА) // Малий словник історії України. – К : Либідь, 1997. – С.400.
9. Арсенич П. Станіславів – столиця ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1993.
10. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993.
11. Борщак І. Карпатська Україна у міжнародній грі. – Львів, 1938.

12. Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках (Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету). – Ужгород, 1996.
13. Вегеш М. У міжнародній грі // Карпатський край. – 1991. – 19 лист.
14. Вегеш М. У листопаді 1918-го... Західно-Українська Народна Республіка // Срібна Земля. – 1993. – 27 лист.
15. Вегеш М. Про альтернативу включення Закарпаття до складу Чехословаччини // Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура». – Ужгород, 1993. – С.113–121.
16. Вегеш М. Степан Клочурак // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.50–51.
17. Вегеш М. Політичні зв'язки Закарпаття і Галичини в 1918–1920-х рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія. – Випуск І. – Ужгород, 1995. – С.39–45.
18. Вегеш М. Західно-Українська Народна Республіка // Срібна Земля. – 1995. – 4 лист.
19. Вегеш М.М., Гирия В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939). – Ужгород, 1998.
20. Вегеш М., Малець О. Президент Західно-Української Народної Республіки // Срібна Земля. – 1996. – 9 лист.

21. Вегеш М. Євген Петрушевич (1830–1925) // Історія України в історичних портретах (Збірник наукових праць). – Ужгород, 1996. – С.67–74.
22. Вегеш М., Міщанин В. Хуст у січні 1919-го // Карпатська Україна. – 1994. – 27 січ., 3, 10, 24 лют.
23. Вегеш М., Писар М. Гуцульська республіка (1918–1919) // Карпатська Україна. – 1994. – 7, 14, 21 лип.
24. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова) з найдавніших часів до початку ХХ століття. – Частина I. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999.
25. Горникевич Т. Події в Україні 1914–22 років у світлі історичних документів // Богословіє. – Книга 1–4. – Рим, 1984.
26. Гренджа-Донський В. Твори. – Т.7. – Вашингтон: Карпатський Союз, 1988.
27. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.
28. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – К., 1993.
29. Журавський-Граєвський П. Питання Підкарпатської Русі на мировій конференції в Парижі // Зустрічі. – 1990. – №1–2.
30. Забачинський С. Випад Галицького війська на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч.7–8.
31. Забачинський С. Мараморош-Сігетська кампанія. Як галичани займали Карпатську Україну // Стрілець, 1991.

32. Історія українського війська. – Т.2. – Львів: Видавництво Івана Тиктора, 1936.
33. Каляєв А. Українсько-польська війна 1918–1919 років як етап національно-визвольної боротьби українського народу // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції, 14–15 травня 1998 року. – К., 1998. – С.108–112.
34. Клочурак С. До волі: Спомини. – Нью-Йорк, 1973.
35. Кондратович И. Історія Подкарпатской Руси для народа. – Ужгород, 1924.
36. Король І. Хто про нас відав // Радянська Верховина. – 1990. – 13 берез.
37. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993.
38. Кучменко Е., Ліпкан А. Польща і питання Галичини в міжнародній політиці (1914–1923 роки) // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.171–177.
39. Кущинський А. Закарпаття в боротьбі. – Буенос-Айрес, 1981.
40. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х томах. – К.: Основи, 1994.
41. Литвин М.Р. Західно-Українська Народна Республіка // Історія України (під ред. Ю.Зайцева). – Львів: Світ, 1998. – С.239–251.

42. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.
43. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
44. Литвин М., Науменко К., Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995.
45. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994.
46. Мазур О., Мороховський О. Наслідки війни для села Східної Галичини // Перша світова війна і слов'янські народи. – С.101–108.
47. Мандрик Я.І. Причини втрати української державності в західних і східноукраїнських землях в 1918–1921 рр. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.36–37.
48. Масляник О. Гуцульська Республіка: повернення з забуття // За вільну Україну. – 1991. – 31 січ.
49. Мельникова И.М. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. // Ученые записки Института славяноведения. –Т.3. – М., 1951.
50. Микитюк Д. УГА: В 4-х томах. – Вінніпег, 1958.
51. Мірчук П. Перший листопад. – Торонто, 1958.
52. Молещій І. Моя виправа на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч.5.

53. Мушинка М. Лицар волі: Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. – Ужгород, 1995.
54. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994.
55. Піпаш-Косівський В. Історія повертається народів // Гуцулія. – 1990. – №4. – С.12–15.
56. Піпаш-Косівський В. Правда через 72 роки // Карпатський край. – 1991. – 19 січ.
57. Піпаш-Косівський В. Люди почули правду // Верховина. – 1991. – №3.
58. Піпаш-Косівський В. Гуцульська Республіка // Голос Мараморощини. – 1990. – №1.
59. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2 (Від середини XVII століття до 1923 року. – К., 1992.
60. Раушер А. Приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини // Молодь Закарпаття. – 1991. – №18.
61. Ріпещкий С. Українське січове стрілецтво. – Львів, 1995.
62. Савіцький М. Польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. // Україна–Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29–30 травня 1992 р. – К., 1993. – С.246–248.
63. Симоненко Р.Г. Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях // Історія України (під ред. В.А.Смолія). – К.: Альтернативи, 1997. – С.244–261.

64. Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Львів, 1994.
65. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків. – К., 1990.
66. Халус П. Важлива архівна знахідка // Закарпатська правда. - 1990. – 21 берез.
67. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1984.
68. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України: Книга перша. – Торонто, 1973; Книга друга. – Торонто, 1981.
69. Яблонський В.М. Діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції в 1919 р. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.50–51.
70. Ярославин О. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях. – Торонто, 1982.

**ЗАКАРПАТТЯ І УГОРЩИНА
В 1918 – 1939 РОКАХ**

Архівні документи переконливо свідчать, що історична доля Закарпаття упродовж 20–30-х років постійно перебувала в полі зору уряду України, але не меншу увагу цій проблемі приділяла Угорщина та й інші сусідні держави. Протягом всього міжвоєнного періоду на території нашого краю і поза його межами активно діяла угорська іредента, яка прагнула повернути споконвічну українську землю в лоно святостефанської корони.

Як відомо, згідно з Сен-Жерменським мирним договором, Закарпаття було включено до складу Чехословаччини, що явно не влаштовувало угорський уряд і політичні партії країни. Вони будь-якою ціною домагалися включення Закарпаття до складу Угорщини. Ще 5 серпня 1919 р. Угроська партія Угорщини прийняла меморандум до Антанти з приводу цього питання. В ньому читаємо: «... Русинський вопрос найліпше так можно би допорядіти... як уже ош тисячу роков руснаки все готові билі ід уграм прістаті, так у сем ділі й тепер ізповнят свою волю».¹ Меморандум підписали М.Куткафалві-Кутка, І.Продан, В.Балог, Й.Іллеш-Ілляшевич, І.Данилович, С.Дзупан, всього близько сто чоловік. Цей меморандум не вплинув, як і ряд інших, на рішення Паризької конференції, але з цього часу угорські агенти розгорнули активну діяльність в Закарпатті. Начальник Громадянського Управління Підкарпатської Русі І.Брейха 10 січня 1920 р. повідомляв Громадянське Управління в Мукачеві, що

«становище в Берегові прийняло в результаті безупинної угорсько-монархістської агітації такий характер, що різні залякувальні міри стали неможливими».²

17 березня 1920 р. газета «Кашшаї Мункаш» помістила на своїх шпальтах повідомлення про посилення терору в містах Мукачеві та Берегові. Вона констатувала, що політику терору підтримувала Угорська християнсько-соціалістична партія, яка активно діяла, перш за все, в Мукачеві, Берегові та Ужгороді.³ Ця партія симпатизує з регентом Горті і добре усвідомлює, що вона представляє угорську іреденту».⁴ Починаючи з 1920 р. угорська агентура починає створювати на території Закарпаття свої організації, підривні терористичні загони, які повинні були дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Чехословаччині загалом. 17 червня 1920 р. начальник поліцейського відділу Громадянського Управління Підкарпатської Русі видав розпорядження, в якому вимагав розслідувати і вжити рішучі заходи проти створення на території Закарпаття пропагандистських угорських центрів. В документі наголошувалося, що «на Словаччині і в Підкарпатській Русі, а саме в Шаришській і Земплинській жупах створюється особливим угорським військовим командуванням, що називається «Командування у Верхній Угорщині», яке має резиденцію в Мішкольці і підпорядковане пропагандистському центру в Будапешті, антидержавна військова організація».⁵ Як свідчать архівні джерела, подібні

організації існували і в інших жупах. Військовою організацією Шаришської, Земплинської і Обауйської жуп керував полковник Ліндер. Зброя для цих організацій направлялася із Польщі і Угорщини в порожніх нафтових цистернах. Висловлювалося припущення, що всією античеською пропагандою керує словак Буліса і професор Давські у Варшаві.⁶

Чехословацька поліція встановила постійний і ретельний контроль за діяльністю всіх угорських політичних партій, які існували на території Закарпаття. Це стосувалося, в першу чергу, Угорської партії права, Угорської партії дрібних землеробів (господарів) і Угорської християнсько-соціалістичної партії. Характеризуючи їх діяльність, начальник Ужгородського окружного управління повідомляв жупанські управління, що Угорська партія права, нещодавно утворена, яскраво виражена шовіністична, подібна до партії народної демократії. Вожді партії д-р Зомборі Деже – тутешній жупний адвокат, д-р Синтемрей – колишній жупан Ужгородської жупи. Обидва були звільнені зі служби після відмови прийняти присягу на вірність Чехословацькій Республіці. Серед активістів партії був доктор Ендре Корлат – тутешній адвокат. Партія об'єднала середні верстви населення і угорську інтелігенцію.⁷

Угорська партія дрібних господарів за планом землеробської партії в Братиславі повинна була працювати в

союзи з Словацькою землеробською партією, але працювати самостійно. В Ужгородській жупі головою виконавчого комітету був поміщик Еґрі Франтішек із Малих Геєвців. Партія об'єднувала жителів угорських сіл. Документи підтверджують, що лідери партії провели вночі збори у місцевого римо-католицького приходського священика.⁸ Угорська християнсько-соціалістична партія діяла під керівництвом католицького священика Балішія. Її програма нагадувала програму Чехословацької народної партії. В архівних джерелах наголошується, що партія надзвичайно войовнича, тісно зв'язана з угорськими урядовими колами, відкрито симпатизує Угорщині і є ініціатором всіх провокаційних античеських демонстрацій.⁹

Начальник політичного управління Підкарпатської Русі Блага у місячному звіті писав наступне про діяльність проугорських партій на Закарпатті: «Все розміщення політичних партій можна б було визначити так, що в південній, точніше в Південно-Західній частині Підкарпатської Русі, самі сильні позиції мають угорські партії християнсько-соціальна і дрібних земледільців, які й далі не приховують свого шовіністичного і ворожого проти Чехословацької республіки способу думок. В багатьох містах угорці організовані, крім вищеназваних партій, також в партію права «Йогпарт», до якої належить більшість угорської інтелігенції. Ця партія зближується все більше з вищеназваними

угорськими партіями і також вороже відноситься до всього чеського. Газети цієї партії «Русинські мадьяр гирлоп» в Ужгороді і «Мункаш Уйшаг» в Мукачеві, хоча мають невелику кількість постійних передплатників, однак процвітають; з'явилися також вже нічим конкретним не доведені здогадки, що вони одержують допомогу від угорського уряду. Газета інтернаціональної соціалістичної партії «Мункаш Уйшаг», яка з 7 жовтня 1920 р. знову почала виходити в Ужгороді, відкрито звинуватила редакцію «Русинські мадьяр гирлоп» в одержанні допомоги через посередництво угорського посольства у Відні...».¹⁰

Вже на початку 20-х років угорська преса на своїх шпальтах поміщала матеріали, в яких чітко виношувалися плани відкритої анексії краю. 17 вересня 1920 року Міністерство внутрішніх справ Чехословацької республіки повідомляло Громадянське Управління Підкарпатської Русі про провокаційні матеріали офіційного друкованого органу Угорщини до військового захоплення Закарпаття. «Угорщина повинна, – повідомляє часопис «Угорська зовнішня політика», – проголосити свій нейтралітет. Але цей нейтралітет не значить, що угорці не повинні готуватися всіми можливими шляхами до оборони краю і кордонів. Для цієї мети необхідно негайно окупувати військовою силою частину між Ужгородом і Мараморш-Сиготом, т.зв. Руську Крайну і цим забезпечити безпеку кордонів. Цими діями нейтралітет ніяк не порушиться,

так як ця частина не відноситься згідно мирного договору ні до Чехословаччини, ні до Великої Румунії. Цій т.зв. Руській Крайні ми б забезпечили автономію у всіх відношеннях і здійснили б на цій території самовизначення народів. Ця дія, яка з точки зору охорони наших інтересів безсумнівно необхідна, не вважалася б ні з боку Антанти, ні російсько-німецької групи порушенням нейтралітету, але побачили в ній таку міру, яка, з одного боку, гарантує і оберігає право самовизначення Руської Крайни, з другого робить надійним становище Угорщині... Ми живемо в час, коли не маємо права відкладати надовго. Події відбуваються. Той, хто хитріший, рішучий і передбачливіший, залишиться, а нерішучий і той, що вагається, загине».¹¹

Цікаво, що про діяльність проугорської «п'ятої колони» в краї, добре знали і в Словаччині, її діячі неодноразово повідомляли про це Громадянське Управління Підкарпатської Русі. Ось інформація, яка надійшла 7 жовтня 1920 р. з Братислави: «...Адміністрація на Підкарпатській Русі складається із агентів угорської іреденти – причина цього полягає в тому, що ніде ще не усунуті чиновники угорського способу мислення, які здійснюють угорську пропаганду, саботують, чекають Горті, що, безперечно, слід було зробити в інтересах деякого оздоровлення бюрократичного апарату Чехословацької Республіки. Із цього іредентського чиновницького складу виняток становить склад фінансової

дирекції, начальник якої Чех організував нову установу, відповідно з вимогами республіки».¹²

Доказом того, що наприкінці 1920 р. посилилась проугорська пропаганда в краї, є звіт Солотвинського «уланського управління від 6 листопада. В ньому, зокрема, говориться: «Політичне становище. У тутешній жупі в даний час у політичному відношенні панує повний спокій. Русинське населення, за винятком організованих робітників, не приймає участі у політичному житті. Згідно з повідомлень таємних агентів, угорці останнім часом посилили тут, особливо в Тячівському окрузі, агітаційну діяльність. Їх агітатори розповсюджують при допомозі друкованих видань серед народу угорський X закон про автономію Підкарпатської Русі і обіцяють йому на основі цього ж закону державні володіння, наприклад, ліси і полонини, намагаючись таким чином привернути симпатії русинського народу до угорської державницької ідеї і до угорських кандидатів на виборах, які наближаються. Говорять, що цей сойм буде компетентним вирішувати питання державної приналежності Підкарпатської Русі, і тому, ніби-то, дуже важливо, кого виберуть до сойму.

Проугорською агітацією в Рахівському окрузі керує адвокат доктор Штефан, брат Густава Штефана, якого угорське міністерство в Будапешті призначило губернатором «Руської Крайни» і який тепер перебуває в Польщі, очолюючи агітацію за приєднання Словаччини і Підкарпатської Русі до

Угорщини. Його соратники: священник Дем'янович, вчитель церковної школи Ченгері, начальник лісової управи в Рахові Вейс і колишній чиновник окружного управління Юліус Гізер, який відмовився прийняти присягу, за що був звільнений. Ще одною опорою мадяронства є управляючі державних лісів, яких прийняли на службу в Чехословацькій Республіці, і яких ненавидить тутешній народ».¹³

Наприкінці 1920 р. зафіксовані перші випадки доставки на територію краю вогнепальної зброї. 15 листопада 1920 р. начальник Громадянського Управління Підкарпатської Русі повідомляв представника ЧСР в Будапешті, що «приходський священник в Нижніх Верецьких Андор Компордай разом із своїм братом Юлієм Коссеєм держать зв'язок з Угорщиною і Польщею, розповсюджують листівки д-ра Микулаша Куткафалві, використовують бідність, яка панує в гірських краях, і, накінець, мали зговор з польським військом про доставку великої кількості зброї і розподіл її між тутешнім народом для підготовки збройного повстання. Після викриття змови священнику Компордаю і Юлію Коссею вдалось втекти за кордон в Польщу, де, згідно слухів, вони до цих пір перебувають. Була заарештована його дружина і ще кілька чоловік цивільних і військових. Дружина священника Компордая, як це було встановлено слідством, допомагала своєму чоловіку у всіх його зрадницьких справах і тому була передана Берегівській прокуратурі за державну зраду.

Кримінальна справа проти вищезгаданої була проведена, але Берегівською прокураторією було запропоновано помилування».¹⁴

20 листопада 1920 р. газета «Руде право» помістила на своїх шпальтах статтю, в якій зазначалося, що «на всій території Підкарпатської Русі поширився іредентистський рух. Робітники повідомляють про це властям. Але заходів проти іредентизму ніяких не приймають. Окружні начальники в Алшо-Верецькому і Довгому українські громадяни. Як такі, вони є зв'язковими між реакційним угорським урядом і Польщею на території Чехословацької республіки. Начальник окружного управління в Довгому наказав закрити робітничу газету «Домовина» без всяких мотивів. В той же час, коли на Підкарпатській Русі не мають права збиратися більше ніж шість чоловік робітників, коли військова сила всіма засобами переслідує робітників, охороняючи цілісність Чехословацької держави, при допомозі властей одержує підтримку іредентистська християнсько-соціальна партія, а самі установи переповнені іредентистськими чиновниками. В Алшо-Верецькому був призначений начальником управління якийсь Грибовський, якого, однак, через короткий проміжок часу довелося заарештувати, тому що він відкрито проявляв іредентські почуття і оголосив себе прихильником Горті. Староста міста Мукачева, урядовий комісар д-р Торожський проявив іредентський спосіб мислення під час церковних

служб в день угорського національного свята св.Стефана. Дудинський був заарештований за шпигунство і державну зраду, і хоча розслідування цієї справи було припинено, він був за високою протекцією прямо з тюрми призначений в окружне управління в Хусті».¹⁵

На початку 1921 р. активізувала свою діяльність Партія дрібних господарів. Мукачівське жупанське управління повідомляло Поліцейський реферат Підкарпатської Русі в Ужгороді про склад і діяльність цієї партії: «Партія дрібних господарів, зосереджена навколо д-ра Камінського, всіма силами рухається угорською партією, яка ще більше поглядає за кордон, ніж угорська буржуазна партія «Йогпарт». Секретарі цієї партії цілком представлені угорцями, ворожість яких нашій республіці всім відома. Секретарями партії дрібних господарів є:

- 1) колишній вчитель Демко, який є одночасно редактором журналу «Карпати Футар»,
- 2) Йозеф Мергеш в Іршаві, колишній нотар,
- 3) Дюла Егрешій в Хусті,
- 4) Куртяк, колишній вчитель, який діє десь в Марамороській жупі,
- 5) брат д-ра Камінського Ян, у Великому Севлюші.

Всі ці секретарі оплачуються партією. Звідки бере партія гроші, залишається загадкою. Ходять слухи, що уряд Каролі

дав Куткалфалві і д-ру Камінському 30 млн. кч. на проведення агітації на колишній території «Руської Крайни», головою якої був Куткалфалві, а його заступником – Камінський, і д-р Камінський тепер проводить агітацію, підтримує свої газети і виплачує секретарів із цього залишку грошей, який уряд «Руської Крайни» не використав. Доказів цього навести не можу, але такими є слухи. Партія розгортає свою діяльність обережно і підтримує зв'язки з Угорщиною».¹⁶

Й.Камінський був звинувачений у фінансуванні з боку урядових осіб Угорщини відомим закарпатським письменником В.Гренджою-Донським. 11 березня 1923 р. він помістив у газеті «Свобода» статтю, в якій однозначно твердив: «Думаєте, що мені невідомо, що в березні минулого року Вам асигновано десять тисяч швейцарських франків на пропаганду, цю суму Арношт і Янош (Іван) Рішко в своїй квартирі у Будапешті (Рудольф ракпарт, 27) передали Вам від Франція Кішш Міхала на Вашу антислов'янську, угорську пропаганду. Чи не знаю я, що один журналіст із партії Глінки із Ружомберка, що перейшов весною минулого року через Угорщину в Італію, одержав від Гембеша 30000 італійських лір, у цій сумі і Ви були зацікавлені (В цьому я посилаюсь на п'ять осіб угорської соціал-демократичної партії, імена яких можу коли-небудь повідомити, якщо буде необхідно)...».¹⁷ Ця інформація зацікавила чехословацьку поліцію. Начальник поліцейського управління Губер інформував Ужгородську

поліцейську дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «Автором вищезгаданих статей Гренджою-Донським було тутешньому слідчому органу повідомлено, що др.Камінський вислав кур'єрів до угорського депутата Куткафалві в Будапешт. Одним із цих кур'єрів може бути секретар др.Камінського др.Титус Гулович. В квітні минулого року, ніби-то в Пешті, зустрівся Гренджа-Донський з колишнім писарем др.Камінського по імені Рішко Ене, який ніби-то повідомив Гренджу-Донського, що др.Камінський бере участь в антидержавній пропаганді проти Чехословацької Республіки, метою якої є приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини.

Для проведення цієї пропаганди др.Камінський ніби-то одержав через Івана і Ене Рішко від угорського уряду 10000 швейцарських франків. При цій розмові під час вищезгаданої зустрічі в Пешті, ніби-то була також присутня дружина Івана Рішко і ще один свідок, ім'я якого Гренджа-Донський поки-що не хоче відкрити, а повідомить тільки на суді. Також відносно приведеної в статті суми 30000 італійських лір, вищезгаданий відмовляється дати більш детальну інформацію і заявляє, що на суді всю справу пояснить і назве імена учасників і свідків. Гренджа-Донський в подальшому вказує, що ці питання не міг раніше опублікувати, оскільки його сім'я мешкала раніше в Угорщині, тому він мав серйозні причини, щоб вона там не переслідувалась.

Відмічається, що др.Камінський має намір на найближчому конгресі партії, який відбудеться в недалекому майбутньому в Мукачеві, оголосити свою офіційну заяву, і ніби-то тимчасово хоче зовсім відійти від політичної діяльності в партії, до повного вирішення суперечки між ним і Гренджою-Донським. Згідно інших тасмних свідчень, ніби-то др.Камінський був особисто у редактора Гренджі-Донського і вимагав від нього, щоб він наведену статтю зняв з мотивуванням, що був погано інформований». ¹⁸

Про фінансування партії Й.Камінського Угорщиною повідомляв Президію внутрішніх справ Чехословацької Республіки також заступник начальника Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі Ворел: «Згідно доносу Піша з Вільхівців, у січні 1921 р. одна угорка, робітниця американського Червоного Хреста, привезла із Угорщини і в Севлюші дала грошову суму для агітації доктору Камінському. Ця жінка сама розповіла про це Пішу. Про ці гроші для партії доктора Камінського донесено В.Куцином із Вільхівців Менду, старшому вахмістру у Вільхівцях». ¹⁹

А тим часом проугорська агітація продовжувалася. На сторінках угорського часопису «Бечі Мадьяр Гирлап» була опублікована стаття Йозефа Майора «Іредентський рух в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гроші Горті». Автор звинувачував угорську газету «Мадьяр Йогпарт» в іредентизмі. «Я вперше в цей час був у столиці Підкарпатської

Русі, – писав Й.Майор, – всю мою увагу привернуло панічне повідомлення, але коли я почав цікавитися цим жахливим становищем, я одержав різьчу картину тієї планомірної, безвідповідальної і шкідливої угорської іредентської пропаганди, яку в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гортистські гроші проводять на протязі кількох місяців через газети, а також іншими засобами. Цим не тільки збудоражили людей, а і вбили клин між русинами і угорцями, тоді як русини мали і мають бажання співробітничати в добрій згоді з угорцями, що живуть на Підкарпатській Русі, і як із участі, так і під впливом самосвідомості суспільства, надали угорцям все можливе... Що «Мадьяр Йогпарт» служить чорній реакції, достатньо привести як свідка Стефана Горті, Мукачівського нотаріуса, про якого ніхто не може сказати, щоб він був руйнівником, який вийшов з «Мадьяр Йогпарт», розірвавши будь-які зв'язки з нею... Але незалежно від цього, ми твердимо і готові довести, що цю зрадницьку, темну пропаганду «Мадьяр Йогпарт» проводить за гроші Горті. Можу довести, що «Мадьяр Йогпарт» одержує з Будапешту велику кількість грошей, ці крони, які надходять від Горті, подорожували до каси «Мадьяр Йогпарт» і служили для прогонування «Русинські Мадьяр Гирлап», «Гатарсели Уйшаг» і інших білих газетних собак. Можу довести, що крім того, прийшли із великого угорського банку в Кошицях через посередництво одного Ужгородського угорського фінансового закладу значні суми і

потрапили в касу «Мадьяр Йогпарт», залишок їх потім використали на утримання «Русинські Мадьяр Гирлап»... «Мадьяр Йогларт» цими грошима Горті отрує душу русинських угорців і робить найбільш шкідливе, найбільш безвідповідальне отрусня джерел. До цієї іреденти руку приклав Густав Грац. Його ідея і справа – організація в Празі «Мадьяр шойтотайсейкозтото ірода» (угорська інформаційна канцелярія по газетам)... Його руку ми впізнаємо в тій роботі, яка зв'язала угорські партії в Словаччині і на Підкарпатській Русі під назвою «Опозиційні партії Словаччини і Русі».²⁰

У червні 1921 р. при Міністерстві закордонних справ Угорщини в Будапешті був організований офіційний центр іредентської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії під назвою «Охорона меншин окупованих територій». Центр поділявся на три частини: Словаччина (Фелвідек), Румунія – Семиградщина (Ердель) і Югославія (Бачка). Румунське відділення іредентського центру, яке знаходилося в Міністерстві закордонних справ Угорщини, складалося із восьми відділів для восьми семигородських жуп (округів), кожний відділ поділявся на три бюро, а саме:

Г) бюро (кадастре) – 1 службовець – слідкував за всіма діячами угорської і угрофільської національності, які здатні для активної пропаганди в окрузі,

2) бюро (пропаганду куртурелле) – 1 службовець – забезпечував пропаганду через пресу (листівки, брошури, книги, фільми) і слідкував за вчителями і священиками округу, які присвятили себе іредентській діяльності,

3) бюро (іредента) займалося реєстрацією і відрядженням власних кур'єрів (кількість яких нараховувала 250 чоловік).

Важливий факт, що кур'єри їздять в Румунію через територію Чехословацької Республіки, а саме через Кіральхаза-Халмі».²¹

Угорщина нерідко використовувала для пропаганди своїх ідей студентів і представників інтелігенції. 26 червня 1921 р. Громадянське Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді повідомляло всі жупанські управління про спробу провести з допомогою угорських студентів широкомасштабну кампанію за приєднання Закарпаття до Угорщини. В один тільки Ужгород прибуло близько тридцяти студентів, які проживали в тутешніх сім'ях під виглядом відвідування родичів. Велика кількість студентів приїхала в Мукачево і Берегово. Всією кампанією керує один із вождів угорської партії права д-р. Ендре Корлат і редактор Тиводар. Підключили до цієї роботи також підполковника на пенсії Арку Акоша. Центрами цього руху стали Ужгород, Мукачево і Берегово. У повідомленні говорилося, що «тутешні три головні угорські партії проводять наради з представником «Руського Землеробського Союзу» д-ром Й.Камінським, щоб залучити його і всю партію на свою

сторону для великоугорських шовіністичних цілей,... добиваються того, щоб д-р.Камінський був призначений губернатором. Якщо б ці переговори привели до цілі, всі угорські партії і партія д-ра Камінського утворили б великий спільний блок. В народі згадані студенти ведуть агітацію, що Угорщина є центром, куди раніше місцеві люди ходили на роботу і завжди її знаходили, тоді як тепер вони не можуть перейти чехословацький кордон. Тому народ терпить злидні і насильство з боку чехословацьких властей, тому місцеве населення повинно добиватися того, щоб Підкарпатська Русь знову перейшла до Угорщини... Необхідно прийняти відповідні міри, щоб протидіяти можливій агітації і її наслідкам».²²

Іредентська діяльність настільки активізувалася, що чиновник Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини писав міністру 31 липня 1921 р.: «Іредентський рух рано чи пізно зробить важке потрясіння в державі».²³ Аналогічне зафіксував 27 серпня 1921 р. представник поліцейського реферату Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «Із повідомлень різноманітних установ з'ясовується, що тут (на Закарпатті – авт.) угорська національна пропаганда здійснюється всіма силами».²⁴ Він був переконаний, що «носієм її в першу чергу є угорська християнсько-соціальна партія, діяльність якої переходить в справжню іреденту (доказом цього є святкування святого Стефана, що носило принизливий характер, носіння угорських костюмів, лекції про нещасну

Угорщину тощо), причому католицький характер цієї партії є цілком негативним, що видно також із того, що в християнсько-соціальной партії є і люди прогресивні і значна кількість євреїв. Ядром її є угорські дворяни, державні службовці (в переважній більшості звільнені) і офіцери. Головною агітаційною опорою цієї партії є студенти, що навчаються в Угорщині, які неодноразово і без паспортів переходять кордон і привозять звідти листівки, різні чутки».²⁵

На початку 20-х років Підкарпатську Русь повинна була відвідати спеціальна комісія Антант для встановлення чіткого кордону. Угорські агенти і це хотіли використати в своїх цілях. Доказом цього є лист угорського шкільного інспектора в місті Матесалка Ене Петрецького директору державної школи в Берегшурані від 29 вересня 1921 р. «Запропонуйте місцевим угорцям, – просив Е.Петрецький, – триматися заодно, щоб всі угорські села дісталися Угорщині. Прошу Вас знайти надійних людей, здатних вести пропаганду і вислати їх в окуповані села і міста, щоб вони говорили цій місії, що не хочуть бути відірваними від материнської держави, і щоб вони були підготовлені і знали, для чого власне ця місія приїхала. Прошу Вас, пане вчитель, поговорити з паном Йозефом Курмасем в Берегові і повідомити його про це, щоб він знав, про що йде мова, але звертаю Вашу увагу на те, щоб Ви і в інших містах знайшли угорців, які б підготовляли місцеве угорське населення до цієї демонстрації. Список довірених осіб

я вже вислав в центральну канцелярію і повідомив, щоб їх направили як тільки приїде місія Антанти. Сподіваюсь, що Ви, пане вчитель, як справжній патріот при Ваших добрих здібностях це завдання успішно виконасте».²⁶

Молода Чехословацька Республіка тільки ставала на ноги, а правлячі кола Угорщини вже розробили плани збройного вторгнення в її межі, з метою відриву від неї закарпатських земель. 23 жовтня 1923 р. начальник штабу другого відділення чехословацької армії полковник Моравец телеграфував Громадянському Управлінню Підкарпатської Русі: «Нам було повідомлено міністерством по Словаччині, що в Будапешті проводить трьохмісячні збори якийсь іредентський союз в готелі «Паннонія» на Керепешській вулиці. В цій нараді, ймовірно, бере участь д-р. Ендре Корлат, адвокат з Ужгороду. Він є референтом для всієї Підкарпатської Русі як член іредентського союзу. Він уповноважений вищезгаданим союзом добитися перемоги на виборах до Сойму. Якщо опозиційним партіям вдасться добитися більшості в Соймі, вони урочисто проголосять відділення Підкарпатської Русі від Чехословацької Республіки».²⁷ Організатори планованого заколоту навіть призначили керівництво для проведення цих операцій. «Командиром для цієї компанії, – писав полковник Моравец, – намічений молодший брат адвоката Корлата полковник Корлат, який, здається, був у 1921 р. засуджений дивізійним судом в Кошицях до смертної кари. Увесь

угорський Земплін заповнений різними навченими і озброєними організаціями. Прикордонна сторожа, пожежники, фінансові охоронці і міські підлягають військовому командуванню. Біля Нового Міста під Шатором проходять постійні навчання, місто і околиці переповнені військами в цивільному одязі. Наступ мав би початися від Нового Міста під Шатором з одного боку і приблизно від Межилаборця силами польських легій з другого. Корлат Ендре знаходиться у постійному зв'язку з угорським посольством у Празі. Зв'язок підтримує Арка, угорський полковник на пенсії, який проживає в Ужгороді.

На останній нараді іредентів у готелі «Паннонія» в Будапешті були представлені також поляки. Між Корлатом і Польщею підтримувано зв'язок, ймовірно, при допомозі польських артистів. Правою рукою Корлата є його зять Ковач (одружений на вихованці Корлата), – звільнений державний службовець, проживає в Ужгороді. На Підкарпатській Русі згідно свідчень знаходиться близько 10-12 гортіївських офіцерів (Ужгород, Берегово, Мукачево. У постійному зв'язку з Угорщиною перебував тутешній союз «Мадьяр Йогпарт», в приміщенні якого часто перебували д-р Ендре Корлат, д-р Керекеш, полковник Арка та інші)».²⁸

На початку 20-х років в Угорщині був організований союз фашистів за італійським зразком, який 17 грудня 1922 р. провів велике зібрання в жупанському управлінні в Будапешті,

Угорщини. На щастя, в Берегові небагато людей типу д-ра Бако».³²

На думку редакції газети «Чеське слово» (1922, 28 березня), Берегово було не таким вже і безобідним містом у ставленні до іредентського руху. Редакція названого друкованого органу опублікувала лист, що надійшов з Берегова під назвою: «Практика ужгородської влади», в якому однозначно було зафіксовано: «Головним центром іреденти на Підкарпатській Русі є Берегово, і не тільки тому, що знаходиться на кордоні (3 км) між Чехословацькою Республікою і гортиською Угорщиною, але також і тому, що колишній піджупан Стефан Гулачі при режимі Тіто катував дрібний люд обох національностей... Коли ж чехословацькі війська зайняли цю частину краю, Гулачі виїхав до Угорщини, але незважаючи на це, він і тепер керує... У податковій комісії при берегівському фінансовому управлінні ми не знайдемо ні одного словака чи русина із середнього прошарку, але не знайдемо також ні одного угорського робітника... В комісії засідають іредентисти».³³ Дана комісія «була утворена шляхом темних махінацій», як і багато чого іншого. На думку редакції, угорські іредентисти «продовжують сидіти в Ужгороді і через своїх помічників в установах помимо Ужгорода тероризують погрозами і діями (звільненням) тих, хто хоче добросовісно працювати для блага бідного карпаторуського народу, а Прага мовчить».³⁴

На початок 20-х років припадають перші відомості про проугорську діяльність А.Бродія. 27 квітня 1922 р. начальник поліцейського управління в Мукачеві доносить Президії Мукачівського жупанського управління, що «до редактора Бродія приїжджає колишній фінансовий радник тутешнього окружного управління Михайлович (можливо псевдонім – авт.), який був у свій час тут заарештований за організацію угорсько-польських легій і переданий дивізійному суду в Ужгороді. Д-р Михайлович знаходиться тепер в Будапешті, де його останнім часом відвідав тесть Перуцці, ресторатор із Мукачева».³⁵ З цього часу чехословацька поліція буде слідкувати за кожним кроком майбутнього прем'єр-міністра Підкарпатської Русі. Чехословацька поліція і служба безпеки продовжували також нагляд за Й.Камінським, Бако Габором та іншими проугорськи настроєними політиками краю.³⁶ Угорські іредентисти встановили контакти з політичними діячами Англії та Італії. Було доведено, що Й.Камінський налагодив досить тісні стосунки з англійським консулом в Празі.³⁷ Необхідно погодитись з думкою Президії Мукачівського жупанського управління, що «перемога італійського фашизму розбудила бурхливий угорський темперамент фанатичної маси».³⁸ Під впливом подій в Італії, «угорські жандарми продовжували погрожувати, що наш кордон не залишиться довго таким, яким є тепер, і вони вірять, що весною будуть проходити службу в Карпатах. Такі

розмови ведуть ці жандарми з нашими прикордонниками. 21 січня 1923 р. з угорської сторони світили вночі рефлектором на нашу сторону, а 20 того ж місяця чути було біля години на нашому кордоні стрільбу із кулемета на угорській стороні».³⁹

Свідчення про напад, який готується на одне з жупанських управлінь Підкарпатської Русі, «змусив органи безпеки провести посилені розшуки, які, однак, закінчились безрезультатно, так як не виключено, що в результаті своєчасних заходів вислані офіцери і унтер-офіцери, які повинні були здійснити напад, не змогли цього зробити. Тепер, однак, хвилювання, викликані подіями в Угорщині та Німеччині, притихли, однак, можна ще постійно замічати у населення часткову невпевненість...».⁴⁰

Таким чином, на 1919–1923 рр. припадає початок античеської і антиукраїнської діяльності угорської іреденти в краї. Угорщина не зупинялася перед вживанням найбрудніших методів, виношуючи навіть плани агресії. Хоча чехословацький уряд нерідко закривав очі на антидержавну діяльність угорської агентури на Закарпатті, проте, необхідно констатувати, що поліція і служба безпеки країни контролювала ситуацію і не давала можливості для легального існування іредентських центрів у краї. За закарпатськими лідерами проугорського спрямування вівся постійний і ретельний нагляд, неодноразово проводились обшуки, арешти тощо.

На середину 20-х років припадає активізація діяльності угорської іреденти на Закарпатті. В цей період вони консолідують свої сили, об'єднуються, формують основні іредентські центри. 9 лютого 1925 р. Президія Мукачівського жупанського управління доповіла Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді про обрання Е.Корлата керівником опозиційних угорських сил. «Таємним шляхом, – говориться в донесенні, – було встановлено, що 31 січня 1925 р. зібрались представники виконавчого комітету союзу опозиційних угорських партій на Підкарпатській Русі на таємну нараду в Берегові у секретаріаті партії дрібних господарів. Народою керував Аркі з Ужгороду і вирішувалося питання про шляхи забезпечення єдиного фронту опозиційних угорських партій. На нараді дійшло до гострих суперечностей між окремими учасниками, а також було проведено голосування відносно того, чи має бути висловлене довір'я др. Корлату. Незначною кількістю голосів було проголосовано за таке довір'я».⁴¹ На активізацію угорської іреденти в краї немаловажне значення мала акція лорда Ротермера по перегляду Тріанонського договору. Начальник чехословацької поліції Воглидал 24 лютого 1928 року повідомляв дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «... угорські іредентисти розповсюджують різні тенденційні слухи про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, про вторгнення угорського війська на територію Словаччини і

Підкарпатської Русі, як і інші панічні слухи, головним чином з часу виникнення кампанії Ротермера, яку угорські діячі всіма силами використовують проти Чехословацької Республіки, як за кордоном, так і серед населення і війська. За останній час вони спеціалізуються на прикордонній території, де угорський іредентизм набув найбільш широкого розмаху, а прикордонне населення постійно схвильоване цими слухами. Цю угорську кампанію всіма засобами підтримують діячі угорської опозиції на Підкарпатській Русі і в Словаччині, які шляхом тасмної дрібної агітації розповсюджують серед своїх прихильників угорський іредентизм і намагаються підтримувати між угорським елементом на Підкарпатській Русі настрій на користь угорської справи».⁴² 18 липня 1927 р. начальник управління Севлюшського округу Главачек повідомляв Президію Громадянського Управління Підкарпатської Русі, що 10 липня «в прикордонних селах Угорщини (Ужко і Магашлігет), а як було встановлено і в інших селах було оголошено, щоб все населення, яке вміє писати, не дивлячись на вік і стать з'явилося в нотарські управління і там підписало меморандум, в якому вимагається перегляд Трианонської угоди. Меморандум повинен бути переданий англійському лорду (ймовірно лорду Ротермеру), який почне клопотання перед великими державами. Підписка меморандуму продовжувалась до 13 липня 1927 р.».⁴³

Акція лорда Ротермера була засуджена переважною більшістю українських політичних партій Закарпаття. Так, 4 серпня 1927 р. була оприлюднена заява ЦК КПЧ про відношення Комуністичної партії до акції Ротермера. «Акція англійського лорда Ротермера, – говориться в заяві, – що зазиває до ревізії тріанонського договору та зміни границь між Чехословаччиною і Мадярщиною в некористь Чехословаччини, розворушила як буржуазний табір чеський, словацький і табір чеських соціальних патріотів, так також буржуазний табір мадярський. Агітація обидвох таборів погоджується в тому, що обидва вони – як чеський, так і мадярський – стоять на тому самому принципі. На принципі імперіалізму та гніту. Було би помилково думати, що Ротермерів виступ впливає із справедливого огірчення проти імперіалістичних мирових договорів, заключених по закінченні світової війни, котрі не є ні висловом господарських потреб, ні не відповідають засаді національного самовизначення, але йдуть тільки за імперіалістичними апетитами капіталістичних держав».⁴⁴ Однак, важко погодитися з авторами заяви, що «акція лорда Ротермера є ведена мотивами за викликання війни проти Радянського Союзу».⁴⁵ Важко повірити і в те, що Народно-Християнська партія А.Волошина була у великому захопленні від ротермерової акції.⁴⁶ Загальновідомо, що А.Волошин чітко притримувався прочехословацької орієнтації.

На шпальтах газети КПЧ «Карпатська правда» 14 серпня 1927 р. був опублікований навіть фейлетон «Лорд Ротермер». «Є собі такий англійський магнат, – говориться в фейлетоні, – що закупив більшу частину англійських газет та продає їх для роблення публічної opinii кожному – хто добре заплатить. Сам він розуміється, завзятий консерватист, а його часописи все на услуги різних капіталістичних трестів та концернів. Не хотіла радянська влада продати англійським нафтовим шпекулянтам радянської нафти, та давай забирати ту нафту силою. А і взагалі не везе Англії в колоніях і починають твердолобі консерватисти приготовляти похід на Радянський Союз. Думають розіб'ємо ми більшовиків... тоді всі колоніальні раби, всі погноблені народи не будуть хотіти визволитися і будуть в голоді та холоді працювати на славу англійського капіталу, а при цьому і радянська нафта дістанеться в англійські руки. Та й почали приготовляти нову війну проти СРСР, а на чолі цієї акції «публічна opinia» лорда Ротермера».⁴⁷

Ставлення комуністів до ротермерівської акції виклав на шпальтах «Карпатської правди» член ЦК КПЧ О.Гакен. Автор піддав різкій критиці звинувачення органу соціал-демократичної партії ЧСР «Вечернік Права Ліду», в якому КПЧ зображувалася як союзник англійського лорда. Необхідно погодитися з твердженням О.Гакена, що «комуністи є найбільшими ворогами Гортіївського режиму в Мадярщині. Становище нашої партії є відоме і патріотичне».⁴⁸

Архівні документи свідчать, що угорські партії Закарпаття активно використовували передвиборну агітацію для підтримки пропаганди кампанії лорда Ротермера. Ужгородська поліція повідомляла Громадянське Управління Підкарпатської Русі, що «угорські опозиційні партії, а саме – угорська національна і християнсько-соціальна партія, які об'єдналися для сільських виборів, намагалися як можна більше пов'язати передвиборну агітацію з іредентською пропагандою. Пропаганда ведеться в глибокій тасмниці. Безвідповідальні елементи розповсюджували в районах, населених угорцями, різні тенденційні слухи про скупчення угорського війська на кордонах, про підготовку вторгнення угорців на тутешню територію і т.п. Кампанією Ротермера серед населення викликана невпевненість в існуючому становищі. По цій причині рахуються з тим, що населення буде обирати угорські опозиційні партії із боязні перед переслідуваннями після приходу угорців. Угорські опозиційні партії очікували від сприятливого результату сільських виборів найбільш сильної підтримки кампанії Ротермера».⁴⁹ У зв'язку з сільськими виборами і кампанією Ротермера на території Підкарпатської Русі проживали у передвиборні дні англійські журналісти Роберт Дональд і Мільдред як гості доктора Е.Корлата».⁵⁰

Угорська шовіністична пропаганда посилилась з підготовкою візиту на Закарпаття сина Ротермера. Начальник

ужгородської поліції доповідав Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі, що «редактор угорської опозиційної партії «Русинской Мадьяр Гирлоп» Павло Рац під час таємної іредентської зустрічі в Ужгороді... таємно повідомив присутнім угорцям, що на Підкарпатській Русі буде проведено не пізніше ніж протягом шести місяців плебісцит під контролем англійської комісії і що найближчим часом в Будапешт приїде син Ротермера, звідки потім поїде на Словаччину і Підкарпатську Русь. Версія ця очевидно з тенденційних міркувань розповсюджується між тутешнім автохтонним населенням, так що проугорські елементи на Підкарпатській Русі до приїзду сина Ротермера підготовлені і чекають його...».⁵¹ До цього додамо, що син Ротермера був депутатом англійського парламенту.

Виходячи з цього не дивно, що «угорські опозиційні кола на приїзд сина Ротермера в Підкарпатську Русь багато покладають і навіть ходять слухи, що він буде урочисто прийнятий в Ужгороді. Керівництво угорських опозиційних партій, яке знаходиться у постійних зв'язках з Угорщиною, приїзд сина Ротермера тримає до цих пір в таємниці, і намагається всяко використати відомості для схилення угорського населення у Ротермеровській кампанії і розпалює угорський шовінізм. Однак, деякі до цих пір самі не вірять, що син Ротермера приїде на Підкарпатську Русь і використовують це головним чином тільки для пропаганди... До цих пір не

вдалося встановити ні одного випадку, щоб деякі тутешні угорці на опублікований в угорській пресі заклик вислати в листах свої домашні адреси підготовчому комітету в Будапешті, що включає в себе кампанія Ротермера». ⁵² Директор поліції також повідомляв, що «іредентська угорська організація «Левенте» з часу появи Ротермеровської кампанії дуже посилила свою діяльність, по всій Угорщині організовує свої філіали і при підтримці компетентних діячів і властей користується великими правами і що її іредентська діяльність в значній мірі знаходить певний відгук в прикордонних районах Словаччини і Підкарпатської Русі». ⁵³ Проугорська агітація знайшла своїх прихильників навіть у такому чисто українському селі як Ясіня. Трое жителів цього населеного пункту були заарештовані чехословацькою поліцією. Газета «Чеське слово» повідомляла, що «результати агітації проявилися хоча б у тому, що декілька осіб із Ясіня вислали лорду Ротермеру листа з проханням про допомогу проти Чехословацького уряду». ⁵⁴

23 лютого 1928 р. Президія Мукачівського жупанського управління видала циркуляр окружним начальникам про підривну діяльність угорського «Рутенського Общества Ракоци» та про його зв'язки з лордом Ротермером. Керівник названого «Общества», колишній депутат П.Легеца «звернув увагу лорда Ротермера на русинське питання». ⁵⁵ За його ініціативою було проведено збори «Общества», на яких

зчитано листа Ротермера і вирішено вислати від імені членів організації йому меморандум. В ньому висловлювалося прохання відстоювати інтереси русинів Підкарпатської Русі. Меморандум розробляв професор Антонін Годинка.⁵⁶ Необхідно відзначити, що представники англійського уряду зацікавилися змістом меморандуму. Зокрема, старший лейтенант Гудвін одержав наказ особисто перевірити настрої русинського народу. Він пробув на Підкарпатській Русі три дні і, розмовляючи з закарпатцями, переконався в їх намірах приєднатися до Угорщини. Не виключено, що члени «Общества» провели відповідну роботу серед своїх прихильників. Меморандум завершувався переконанням, що «чехи ніколи не дадуть автономію русинам, а тому русини просять лорда Ротермера діяти, щоб Ліга Націй організувала плебісцит, який повинен вирішити, чи хочуть русини залишитися в складі Чехословацької республіки чи, навпаки, хотіли б приєднатися до Угорщини. В плебісциті не повинні брати участь ті, які прийшли на Підкарпатську Русь у 1918 р., але потрібно надати право голосу тим, які в 1918 р. виїхали із русинських земель. Голосування повинно відбуватися за Шопронським зразком».⁵⁷ На нараді «Общества» була схвалена ініціатива П.Легези опублікувати в 1922 р. брошуру Куткафалві, в якій містився різкий протест проти окупації Підкарпатської Русі чехословацькими військами і висувалася вимога приєднати край до Угорщини».⁵⁸

25 квітня 1928 р. Гудянська жандармська станція доповідала начальнику Севлюшського окружного управління про нелегальне розповсюдження на Закарпатті листівок з фотографією лорда Ротермера і текстом рабської підслесливості за підтримку в розпалюванні реваншистських устремлень гортистської Угорщини. «Сильні чари твого пера, – говориться в посланні, – будуть творити чудеса. Завтра відкриється могила Угорщини. Хай буде благословенне биття твого серця. Благословенна твоя рука, яка записує нашу правду. Хай супроводжує твою роботу нескінченне благословення і мир. Ці слова шле тобі народ Кошута Лайоша. Портрет лорда Ротермера повинен знаходитися на почесному місці в хаті кожного угорця».⁵⁹ Даний документ був опублікований в англійському журналі «Дейлі Майл» і розмножений в Угорщині, звідки, очевидно, у великій кількості переправляється на Підкарпатську Русь, Словаччину і Румунію з метою пропаганди.⁶⁰ Таким чином, із вищесказаного видно, що так звана «справа лорда Ротермера» підлила масла у вогонь і підбадьорила угорських шовіністів у їх територіальних претензіях на Закарпаття.

На середину 20-х років припадає посилення діяльності проугорських сил в Підкарпатській Русі. Нерідко для досягнення своїх цілей використовувались найрізноманітніші методи, зокрема, листівки, меморандуми тощо. Старший поліцейський радник Воглідал повідомляв Президію

Громадянського Управління Підкарпатської Русі про реваншистську пропаганду Будапештського банку фірми Рот на Словаччину і Закарпаття. Названий банк пропонував поміщати долари, англійські лібри, швейцарські франки і чеські крони під будапештські будинки і мастки в Угорщині за 32% річних. Цікаво, що на титульній сторінці розробленого банком проекту, виданого в травні 1925 р., було надруковано угорською і французькою мовами цілий ряд лозунгів, зокрема, «віримо в єдиного бога, віримо в єдину вітчизну, віримо в закон вічний і божий, віримо у воскресіння Угорщини», «без розширення виробництва не можна знову оточити Угорщину попереднім сьйвом слави, без американського капіталу не можна підняти нашу продукцію», «угорець, залишайся завжди і всюди угорцем» тощо.⁶¹ На передостанній сторінці проекту під назвою «Експозитури на окупованій території Угорщини» перераховувались міста, які колись входили до її складу (Ужгород, Братіслава, Кошице, Тренчин, Берегово, Мукачево, Хуст, Рахово, Темешуара, Загреб, Фіула і т.д., всього 114 міст).⁶²

Керівництво банку поставило перед собою чітку мету: «Чого ми хочемо? Багатої Угорщини, замість нинішньої, яка перебуває в занепаді, збіднівшої, яка знаходиться в злиднях і економічній кризі, урізаній Угорщини. Хочемо багатої, спокійної держави, де кожний може працювати, виробляти і жити... Цього ми хочемо. Коли наше прагнення стане правдою, тобто здійсниться, ми не знаємо, але щоб це могло бути, тобто

стати дійсністю, треба, щоб кожний угорець, який живе вдома, або в Америці, працював. Після періоду лозунгів і програм повинна нарешті на порядок денний стати праця. Цього ми хочемо. Замість праці політичної, хай за Угорщину стане велика робота трудящих робітників. Цього ми хочемо».⁶³

Автори звернення значну увагу приділяли пропаганді серед угорських емігрантів у США. «Майбутнє американських угорців, – твердили вони, – залежить від довір'я. Інший дух, інший напрям серед людства. Розз'єднаність проживаючих у світі угорців приходить до кінця. Угорця від угорця без відмінності релігії і класів уже не можна буде відрізнити. Зрозумілий і чистий горизонт угорців. Основи для вилікування і очищення дійсно створені і тепер угорці всього світу мають єдину мету: треба працювати для відродження Угорщини. І ми хочемо для цього працювати. Ми також визнаємо одне прагнення: в інтересах воскресіння великої Угорщини, і в першу чергу при допомозі американського капіталу за відбудову і розвиток угорської індустрії, сільського господарства і торгівлі».⁶⁴ Підсумовуючи викладене вище, Воглідал доповідав: «Беручи до уваги те, що проспект написаний не тільки на угорській мові, але також на англійській і французькій, видно, що він буде направлятися у всі європейські держави і в Північно-Американські Сполучені Штати, а також в інші зарубіжні держави з метою іредентської пропаганди».⁶⁵

Угорщина покладала великі надії на лідера угорських опозиційних партій в Закарпатті Корлата, постійно його фінансуючи. Начальник поліції Воєнідал 7 серпня 1926 р. повідомляв угорську поліцейську дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі про фінансування Корлата поміщиком, бароном Зігмундом Перені – членом союзу «Розбуджені угорці».⁶⁶ Друкований орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» у статті «Іредента» за 3 липня 1927 р. звинуватила АЗС в проугорській діяльності. «Ставимо публично запитання українському населенню Підкарпаття, – говориться в статті, – чи хочете прилучення до фашистської Мадярщини, що в крові робітників і селян давить в себе всякий прояв свободи. Якщо ні, то женіть від себе агентів ката Гортія, що при помочи опозиційної демагогії проти чеського колоніального режиму хочуть назад завести працюючі маси Підкарпаття в ярмо мадярських магнатів».⁶⁷ Стаття завершувалась заклик: «Робітники і селяни Підкарпаття, гоніть від себе куртяківців-мадяронів, агентів ката Гортія».⁶⁸

22 серпня 1927 р. ужгородська головна фінансова дирекція повідомляла командування 10 кавалерійського полку в Берегові про провокаційні заяви депутата угорського парламенту Гала відносно окупації Закарпаття. «В Угорщині, – говориться в повідомленні, – проводиться жива агітація про те, що найближчим часом все Підкарпаття буде приєднане до

Угорщини. В Тисабече у різних місцях наклеєні плакати, в яких твердиться, що в перших числа місяця жовтня 1927 р. здійсниться переворот. 21 серпня 1927 р. угорський депутат Гал (постійне місце проживання в Тисабече, вибраний депутатом від цього краю, а знаходиться переважно більшість року в Будапешті) був у Тисабече і стверджував перед населенням, що дійсно так буде, як написано в плакатах, і що вся Підкарпатська Русь буде приєднана до Угорщини».⁶⁹

Закарпаття буквально наводнили угорські агенти. 3 листопада 1927 р. Президія Мукачівського Жупанського Управління доповідала Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі про шпигунство священника Карла Баркассі на користь гортистської Угорщини. «Повідомляю, – доповідав жупан Мукачева, – що євангелістський реформатський приходський священник Карел Баркасе із села Салока (округ Ужгородський), спільно з священником Штефаном Сабо з села Ясеня (округ Ужгородський) і Ладіславом Матяшем із Айлоку в Угорщині допустився військової зради таким чином, що в 1923 р. відправив до Угорщини різні карти, списки жандармських станцій і станцій фінансової сторожі, їх розміщення, силу, озброєння, особистий склад по національності, а також дані про розташування чехословацьких військових частин, їх сили в різних гарнізонах. Названі матеріали були сховані у Матяша, який у цей час виконував службу при прикордонній фінансовій сторожі на дільниці між Тисосентмартоном і

Солокою. 18 червня 1923 року ці матеріали знову отримав священник Баркасе і разом з Матяшем відправили до воєнної комендатури в Мондоку, де їх і передали».⁷⁰ Чехословацька служба безпеки затримала 25 липня 1927 р. Ладислава Матяша в селі Капушани і передала його дирекції поліції в Кошице. Затриманий дав свідчення проти Баркассі і Сабова, підтвердивши цим самим свідчення Я.Годвана, зроблені останнім 26 серпня 1923 р. Це дало підставу заарештувати Баркассі і помістити його до слідчої тюрми Ужгорода».⁷¹

Аналогічна шпигунська діяльність угорських агентів зафіксована в Ясіня і Хусті. Газета «Чеське слово» в кореспонденції за 29 листопада 1927 р. повідомляла, що «поліції і жандармерії вдалося викрити на Підкарпатті широкий шпіонаж на користь Угорщини. Двоє жителів села Ясіня і один пенсіонер з Хуста були заарештовані і доставлені в тюрму Хустського окружного суду. Було встановлено, що заарештовані (їх імена знаходяться в таємниці) підтримували зв'язки з угорським адвокатом др. Екманом із Шаторо-уйгеля, на кордоні Чехословаччини; від нього одержували гроші і доручення про посилення агітації серед угорського населення на Закарпатті і повернення угорського режиму».⁷²

Активізували свою діяльність деякі проугорські партії на Закарпатті. Особливо це стосується АЗС. Названа партія, очолювана І.Куртяком, обіцяла щедрі гонорари і банкети за підтримку АЗС під час виборів. «Що багато із запрошених і

удостосних честі одержати листи «будителів народу» не реагували на хитрі обіцянки, – констатувала газета «Подкарпатське гасі», – видно із успіхів автономного союзу на виборах, так що, ймовірно, щедрість дяді з Будапешту і далі буде обмежуватись».⁷³ Однак, Будапешт продовжував фінансувати АЗС. Це стосується також партії дрібних сільських господарів. Жупан Мукачева повідомляв Президію Управління Підкарпатської Русі: «Загальновідомо, що Угорщина витрачає для своїх політичних цілей значні кошти. Зокрема при останніх виборах до сільських представництв цей факт був підтверджений. Партія отримує допомогу від Угорщини, а з цієї причини повинна мати зв'язок з бароном Зігмундом Перені в Будапешті. Грошовими посилками керують нібито з Угорщини через Великий Севлюш».⁷⁴ Цю інформацію підтвердив заступник начальника Мукачівського окружного управління. «Безсумнівно, – говорить в донесенні, – що згадана партія одержує систематичну допомогу з Угорщини. Для цього угорська дрібноселянська партія повинна мати зв'язок із Зігмундом Перені в Будапешті. Згаданий у свій час був жупаном Мараморошської жупи, а пізніше міністром Угорщини. Зігмунд Перені має кількох агентів у Великому Севлюші, зокрема таким агентом був покійний директор жупної лікарні у Великому Севлюші, активний діяч угорської партії селянських соціалістів доктор

Коломан Надь, колишній сімейний лікар барона. Грошові переводи, мабуть, направляються з Угорщини через Великий Севлюш». ⁷⁵

Античехословацькою діяльністю угорських іредентистів зацікавився Провід Українських Націоналістів. Міністерство внутрішніх справ ЧСР доповідало 5 квітня 1928 р. віце-губернатору Підкарпатської Русі, що голова Ліги Українських Націоналістів в Подебрадах Микола Сціборський «висловився, що на Підкарпатській Русі в Східній Словаччині угорці ведуть підготовку серед населення до плебісциту. Головним чином, безсумнівно, агітують за гроші. 20 квітня 1928 р. Куртяк ніби-то виїде до Будапешта, щоби там переговорити в цьому питанні. На Підкарпатті вже підготували меморандум в Лігу Націй». ⁷⁶

У 20-х числах червня 1928 р. на території Закарпаття побувала тасмна угорська делегація, яка «вивчала тутешні умови. Кожному члену делегації відведено певний район, а результати вивчення він повідомляє керівнику цієї комісії Манди, або д-ру Бодаку, який здійснює керівництво цією делегацією. До складу делегації також входить англієць Вілліам Гуттер, який вважається одним із кращих знавців Підкарпатської Русі. Другим членом делегації є якийсь д-р Чизинський». ⁷⁷ Робота вищеназваної делегації мала закінчитися протягом одного тижня, щоб д-р Корлат міг підготувати повідомлення для спільної конференції угорських партій в Братіславі 2 серпня 1928 р. Начальник поліції в

Кошіце д-р Юнгвірт вважав, що «вислати делегацію на Підкарпатську Русь угорські правлячі кола змусило переконання, що компанію проти Чехословацької республіки найкраще розпочати там, а ніяк не в Словаччині».⁷⁸ На делегацію також було поставлено завдання з'ясувати фінансове становище угорських партій в Закарпатті.⁷⁹

Виконуючи дані обіцянки, повідомляв начальник берегівського поліцейського комісаріату, «угорська народна партія і угорська селянсько-соціальна партія на Підкарпатській Русі одержувала 150000 кч. в місяць».⁸⁰ Гроші поступали на ім'я Корлата, якому в Угорщині обіцяли посаду жупана у тому випадку, якщо йому буде важко продовжувати політичну діяльність в ЧСР.

Під грифом «цілковито таємно» директор ужгородської поліції повідомляв 16 червня 1928 р. Президію політичного управління Підкарпатської Русі, що в Угорщині «всі державні службовці, а також особи, які живуть за рахунок дрібного населення, настроєні мілітариськи. Всі вони використовують найменшу можливість для нападок проти нашої держави і говорять про захоплення найближчим часом Словаччини і Підкарпатської Русі».⁸¹ У донесенні наводились навіть деякі деталі: «В державних установах, в деяких кафе вивішені карти, на яких взагалі нема Чехословацької республіки. В кафе, ресторанах співаються іредентські пісні. Зовсім інший настрій є у сільського населення, яке різко засуджує угорські

буржуазно-націоналістичні демонстрації, хоча воно повинно мовчати і за кожне слово критики суворо переслідуються. Виходячи із суджень тутешніх агентів, угорський уряд багато має проблем з власним населенням у себе вдома, яке дуже незадоволене соціальними умовами».⁸²

Продовжувались розмови про близьке угорське вторгнення. 27 липня 1928 р. Президія крайового правління Підкарпатської Русі інформувала ужгородське краєве жандармське управління: «Угорщина у випадку військового конфлікту з Чехословаччиною не в останню чергу сподівається на підтримку з боку угорського населення, яке проживає в Словаччині і Підкарпатській Русі. Воно має бути відповідним чином організовано, щоб вторгнення Угорщини на Словаччину було як можна успішніше. В угорських військових колах передбачається також, що у випадку військового конфлікту угорське населення розпочне протести, які не дозволять Чехословаччині провести оборонні приготування. Така організація угорського населення проводиться ніби-то і в Трансільванії... Про те, хто проводить організаційну роботу серед угорського населення в Словаччині і Підкарпатській Русі невідомо, однак, по одержаним таємним даним, цим займаються в першу чергу угорські політичні партії, зокрема, угорська партія селянських соціалістів... Ця партія знаходиться в постійному контакті з урядовими угорськими колами, які її постійно запевняють, що сучасне становище не

протримається довго і що Угорщина найближчим часом спробує окупувати Словаччину. Угорська селянсько-соціалістична партія розгорнула незвичайну організаційну діяльність, її активісти постійно роз'їжджають по селах, посилюють і організовують нові організації, а керівники цієї партії, зокрема, депутати парламенту Сюлле і д-р Корлат, сенатор Еґрі (ці скоріше прихильники селянсько-соціалістичної партії) дуже часто їздять до Угорщини».⁸³

21 березня 1929 р. начальник поліції в Ужгороді повідомив Президію крайового управління Підкарпатської Русі про зв'язки угорського шпигуна Т.Гуловича з угорськими націоналістичними партіями в Закарпатті.⁸⁴ 18 серпня за проугорську діяльність був заарештований священик із села Чепя Евжен Бікі.⁸⁵ Продовжувався нагляд за агентами З.Перені.⁸⁶ І.Ільто 11 травня 1929 р., даючи свідчення в Іршавському окружному суді, заявив: «Я можу як свідок підтвердити те, що партія депутата Куртяка (АЗС – авт.) підтримується, або підтримувалась з Угорщини... Апарат партії обходиться щорічно приблизно в півмільйона крон. На Підкарпатській Русі загальновідомо, що члени членських внесків не платять. Мені особисто відомо, що секретар куртякової партії по імені Демко не хотів ніколи виступати проти угорців. Ця партія видавала угорські книги, а для руської культури не хотіла нічого робити».⁸⁷

Угорщина серйозно готувалась до вторгнення на територію Словаччини і Підкарпатської Русі. Це підтвердив начальник поліції в Кошіце Ейс Ченек 11 грудня 1929 р. в донесенні дирекції Президії крайового управління в Братіславі. У вищеназваному донесенні йдеться про одне з засідань угорського генерального штабу. «Згідно цих інформацій, – доповідав Е.Ченек, – окремі члени угорського уряду ніби-то здивувались, що про засідання ради генерального штабу не був повідомлений уряд, тим більше, що вирішувались питання, які відносяться до його компетенції. Рада навіть після не повідомила, що обговорювали її члени. Цією таємницею угорський уряд ніби-то відчуває себе ображеним і більшість членів уряду подала ніби-то інтерпеляцію міністру Гембешу. А той ніби-то б коротко відповів, що говорили про військові питання, які неможливо обговорювати відкрито».⁸⁸ Згідно з даними чехословацької розвідки, «в угорській армії повинні відбутися через деякий час зміни на важливих посадах, і говорять, що головнокомандуючий Янкі Котшард подасть у відставку, а на його місце буде призначено генерала кавалерії барона Тана. Командиром військової організації в Словаччині і на Підкарпатській Русі призначено генерала Гукфі, який дотепер був прикріплений до VI відділення міністерства оборони. Йому, як головнокомандуючому в Словаччині і на Підкарпатській Русі буде підпорядковано 5 командирів, які

проживають в Чехословацькій республіці, і які після свого призначення будуть ніби-то одержувати регулярну платню».⁸⁹

11 січня 1930 р. губернатор Підкарпатської Русі Розсипал повідомляв дирекцію поліції про другу нараду, яка відбулася у міністерстві оборони, її учасники зійшлися в тому, що прийшов час встановити військову диктатуру в Угорщині. Наводилася навіть конкретна дата – 15 березня 1930 р. На нараді прийнято рішення про «необхідність рахуватися з іредентськими і студентськими організаціями», а також їх озброїти.⁹⁰ Для «левентистів буде виготовлена форма і зброя; ця форма знаходиться в центральному військовому складі на вулиці Орчі, а зброя в Каленфельдських казармах в Будапешті. Крім цього левентисти двічі на тиждень будуть навчатися стрільбі по цілі не тільки з рушниць і кулеметів, але і з гармат в Гаймаскері. Там з цією метою буде посилена охорона, про що командир вже одержав наказ. Також начальник VI відділу міністерства оборони Гунфалві одержав наказ дати списки на відпустки офіцерів, які перебувають у розпорядженні мобілізаційного відділення».⁹¹

Із доповідної записки Розсипала видно, що головну роль у підготовці перевороту відіграв Гембеш, який «забезпечував собі офіцерський склад, особливо на керівних посадах, де він всюди ставив своїх прихильників. Так, за останній час він наказав дати пенсію командирам піхотних полків і запропонував знову призначити зовсім молодих людей,

безперечно, своїх прямих прихильників. Також він задумав направити в штаби бригад своїх людей із міністерства оборони і таким чином забезпечити себе і гарнізонне командування в Будапешті».⁹² Розсипал підтвердив інформацію про відставку, яка відбудеться найближчим часом, головнокомандуючого угорською армією Янкі Котшарда, який не погоджувався з багатьма пропозиціями, запропонованими Гембешом і який не захотів нести відповідальність за можливу невдачу. Відставка Котшарда не була прийнята Горті, однак Гембеш все зробив для того, щоб її прийняли, а на місце Котшарда запропонував свого прихильника барона Тана».⁹³

Розсипал дещо уточнив інформацію, яка поступила в дирекцію поліції 11 грудня 1929 р. Згідно з нею полковник генерального штабу Сімерфалви «пропозицію призначити 5 командирів військової організації в Словаччині з числа пенсійних офіцерів не прийняв і вирішив призначити 8 вищих, що перебували у відпустці, офіцерів угорської армії. Саме вони візьмуть на себе командування в Словаччині. Ужгород відвідав підполковник угорського генерального штабу Керестесс».⁹⁴

Окремі угорські офіцери за наказом Гембеша побували в Закарпатті з метою ознайомлення членів угорських партій краю з результатами обидвох нарад генштабу. У зв'язку з цим Розсипал повідомляв начальників окружних управлінь: «31 грудня 1930 р. капітан Себестьян повернувся з відпустки і

зробив доповідь на таємній нараді окружних секретарів християнсько-соціальної партії в Кошіце. Наскільки я зміг з'ясувати, в нараді взяли участь секретарі з Ужгорода, Берегова, Севлюша, Великих Калужан, Мукачева, Михаловиць, Пряшева, Рожняви, Лученца і Кошіце. Після вступної промови Ладислава Госта, який відмітив, що організація рухається дуже повільно і закликав до посилення роботи, виступив капітан Себестьян з промовою такого змісту, що міністерство оборони, а особливо полковник Сімерфалви, не задоволені зробленим до цього часу. Звернув увагу на те, що роботу необхідно прискорити, тому що важко сказати, коли виявиться необхідною військова організація. Капітан Себестьян, відповідаючи на запитання присутніх стосовно теперішнього становища, заявив, що Угорщина сьогодні переживає велику господарську кризу і безробіття... Він згадав також про наради угорських політичних партій зі словацькою народною партією відносно створення організаційного блоку, заявивши, що здійснення цього плану свідчило б про посилення військової організації, тоді як невдача – погіршення організаційних робіт, але не повне їх припинення».⁹⁵

25 січня 1930 р. Розсипал повідомляв начальників окружних управлінь Підкарпатської Русі про наслідки перебування капітана Себестьяна в краї. «Організатор на Підкарпатській Русі жандармський капітан Себестьян, – повідомляв Розсипал, – заявив цими днями, що організаційні

роботи на Підкарпатській Русі значно покращились, що там залишилось тільки дуже мало колишніх офіцерів і жандармів, які не вступили б до організації... Полковник Сімерфалви підготував для роботи на території Підкарпатської Русі 34 штабних офіцерів, які протягом 24 годин отримують призначення командувати окремими загонами. Жандармському капітану Себестьяну буде підпорядкована організація, якою свого часу командував капітан Саркозе».⁹⁶

З цього часу посилилось вербування осіб угорської національності до військових організацій проугорського спрямування Підкарпатської Русі. З приводу цього дирекція поліції в Братіславі доповідала Президії крайового управління: «Згідно наказу організаторів із центру, особи, які могли б стати членами цієї організації (військової – авт.), перш за все, мають бути надані нагляду з метою виявлення не тільки їх переконань, але й надійності, врахування їх суспільних зв'язків. Потім необхідно поступово залучати їх до активної роботи під приводом, що мова йде про угорське об'єднання тут... Кандидата слід далі готувати, звертаючи його увагу на сучасне політичне становище в тому напрямку, що треба організувати угорців, причому найбільш надійних, тому що багато є таких, які з різних причин побоюються об'єднатися під одним прапором.

Залучені таким чином члени повинні підписати перш за все загальний список і тільки пізніше за вказівкою

організатора Саркози чи Себестьяна можна дати йому підписати обіцянку. З членами необхідно підтримувати зв'язок, а тому необхідно шукати в кожному селі приміщення, по можливості приватне, ніяк не в готелях чи інших громадських місцях. Знову прилученим членам слід пояснити, щоб вони намагались залучити нових. У випадку втручання з боку властей ніхто не повинен знати іншого і не повинен видати навіть під клятвою. Про справжню мету організації повідомляється членам тільки після подальшої підготовки».⁹⁷ За підрахунками начальника поліції Братіслави Ене Ченека, в Кошице організовано 317 чоловік, з яких багато є банківських службовців, адвокатів і офіцерів у відставці. Організатор вербування щомісяця одержував 15000 кч.⁹⁸ Е.Ченек відмічав, що «угорські агітатори з центра мають певні труднощі з тутешніми агентами, які, як тільки їм довірять грошові суми, роблять розтрати. Берегівський агент розтратив 140600 кч.і його вигнали».⁹⁹

11 березня 1930 р. Чехословацьке міністерство народної оборони доповідало міністерству внутрішніх справ, що «угорській пропаганді вдалось створити в Празі центр преси, який є складовою частиною угорської іредентиської і шпигунської служби на нашій території».¹⁰⁰ Газети іредентського спрямування об'єдналися навколо «Прагой мадьяр Гірлап». Нерідко угорські агенти використовували різноманітні спортивні клуби в своїх цілях. Губернатор

Розсипал 21 березня 1930 р. інформував окружні управління краю про зв'язки берегівського спортивного клубу з керівниками гортиської Угорщини.¹⁰¹ Окружний начальник у Сваляві переконував Президію крайового управління в Ужгороді, що місцева «римокатолицька церква сьогодні ще більш ніж це було раніше, під впливом проугорських елементів активізувала свою діяльність».¹⁰² На території краю розповсюджувалась виготовлена в Будапешті карта «Угорщина до і після Тріанонського миру».¹⁰³ 13 січня 1934 р. в Шатороугейль прибув Гембеш у супроводі вищих міністерських чиновників, де виголосив промову перед членами жупанського управління, заявивши, зокрема, що в закордонній політиці Угорщина просунулась настільки вперед і так міцно, що до бажаної ревізії кордонів підійшла вже на 7,5%».¹⁰⁴

16 квітня 1933 р. на сторінках угорської газети «Кіш Уйшаг» навіть була опублікована стаття «План угорської ревізії». В ній, зокрема говорилося: «Велика частина Верхньої території з півмільйонним населенням дісталася б знову нам. В першу чергу Житній острів, як і територія Русинів, де в свій час рада посланців призначила проведення плебісциту. Ряд угорських міст повернувся б знову до нас: наприклад Ужгород. З територій, які окупувала Румунія, до Угорщини було б присьднано більш ніж 1000000 угорців. Вераждін, Сату Марє і Арад припали б до Угорщини. Угорщині припала б Бачка, яка окупована Сербією, а також значна частина Баната, перш за

все Суботиця, Південна Бараня і Мезіморте. Західна Угорщина припала б до нас повністю. На нарадах канцлер Дольфус і вождь німецького народу обговорювали питання Західної Угорщини, яка приєднана до Австрії. Цю відривну частку імперії не оспорюють ні німецькі народні соціалісти, ні австрійці».¹⁰⁵ Цій тематиці в Угорщині була присвячена величезна кількість книг, яка масовими тиражами завозилась в Закарпаття. Про це неодноразово повідомляв Президію крайового управління начальник поліції Флек.¹⁰⁶ Угорщина продовжувала розповсюджувати слухи про близьке вторгнення. Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини 19 травня 1935 р. видало розпорядження про посилення охорони чехословацько-угорського кордону в зв'язку з можливим вторгненням угорських озброєних груп. У розпорядженні, зокрема, говорилося: «Діяльність окремих жандармських загонів при охороні чехословацько-угорського державного кордону від можливого проникнення озброєних груп на нашу територію вимагає того, щоб розпорядження з цього приводу стосовно ділянки в Рожняві також стосувалося жандармських ділянок в Кошіце і Требішові. Повне проведення в життя цього розпорядження покладесться на обидва жандармські командування по попередній згоді з відповідним краєвим управлінням».¹⁰⁷

7 липня 1936 р. начальник жандармської станції в с.Часлівці прапорщик Кафоурек доповідав крайовому

жандармському командуванню в Ужгороді про розповсюдження серед населення угорським агентом слухів про окупацію найближчим часом Закарпаття угорськими та італійськими військами.¹⁰⁸ Про аналогічну ситуацію в прикордонних угорських селах повідомляв начальник окружного управління Улувачек: «В угорській прикордонній смузі розповсюджуються слухи, що буде війна, під час якої Угорщина об'єднається з Німеччиною і Австрією, і що окупована територія знову відійде до Угорщини. Таємний агент жандармського пункту в Петрові повідомив, що в Дебрецені він ніби-то бачив німецьких офіцерів, які повинні взяти участь в угорських маневрах».¹⁰⁹

Отже, в 20-х – середині 30-х років у Підкарпатській Русі значно посилилась античехословацька і антиукраїнська діяльність угорської іреденти. Немаловажну роль у цьому відношенні відіграла так звана акція англійського лорда Ротермера, який займав чітку проугорську орієнтацію і встановив тісні зв'язки з угорськими правлячими колами. Він виступив ініціатором перегляду рішень Тріанонського мирного договору, чим знайшов багато прихильників в Угорщині. Угорський уряд не жалів коштів для фінансування угорських партій в Закарпатті, засилав на територію краю своїх агентів. Велика ставка робилася на керівників АЗС, угорської християнсько-соціальної партії, партії дрібних сільських господарів тощо. Відкриту проугорську позицію

займали лідери іреденти в краї Куртяк, Демко, депутат Корлат та багато інших. Чехословацька служба безпеки, поліція уважно слідкували за кожним кроком угорських іредентистів. Робилися спроби посилити чехословацько-угорський державний кордон, заарештовувались угорські шпигуни тощо. Наприкінці 30-х років античехословацька і антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони» в Закарпатті досягла своєї кульмінації.

1. Державний архів Закарпатської області, ф.63, оп.1, спр.18, арк.1–4.
2. Там само, ф.14/43с, оп.1, спр.15, арк.84.
3. Там само, ф.14, оп.1, спр.17, арк.1.
4. Там само, ф.63, оп.1, спр.1, арк.14.
5. Там само, ф.29, оп.3, спр.36, арк.6–7.
6. Там само.
7. Там само, арк.7.
8. Там само, арк.6.
9. Там само, арк.7.
10. Там само.
11. Там само, спр.86, арк.3.
12. Там само, спр.22, арк.135–136.
13. Там само, спр.28, арк.102–104.
14. Там само, спр.123, арк.57–58.
15. Там само, спр.105, арк.15–16.
16. Там само, спр.132, арк.58.

17. Там само, спр.228, арк.53–54.
18. Там само, арк.57–58.
19. Там само, спр.125, арк.35.
20. Там само, ф.І4, оп.1, спр.57, арк.21.
21. Там само, ф.29, оп.3, спр.124, арк.114.
22. Там само, ф.І4, оп.І, спр.55, арк.1–3.
23. Там само, ф.29, оп.3, спр.183, арк.1–2.
24. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф.29, оп.3, спр.183, арк.36.
25. Там само.
26. Там само, арк.135.
27. Там само, спр.176, арк.217–218.
28. Там само.
29. Там само, оп.3, спр.261, арк.86.
30. Там само, спр.155, арк.57.
31. Там само.
32. Там само, арк.63.
33. Там само, арк.23.
34. Там само.
35. Там само, ф.І3, оп.1, спр.654, арк.1.
36. Там само, ф.29, оп.3, спр.228, арк.20–21.
37. Там само.
38. Там само, арк.26–28.
39. Там само, арк.27.
40. Там само, спр.212, арк.9–10.
41. Там само, ф.29, оп.3, спр.428, арк.127.

42. Там само, спр.781, арк.21.
43. Там само, спр.784, арк.1.
44. Там само.
45. Там само.
46. Карпатська правда. – 1927. – 14 серп.
47. Там само.
48. Там само. – 1927. – 18 серп.
49. ДАЗО, ф.29, оп.3, спр.796, арк.10.
50. Там само.
51. Там само, спр.653, арк.411.
52. Там само.
53. ДАЗО, ф.29, оп.3, спр.653, арк.411.
54. Там само, спр.769, арк.26.
55. Там само, ф.41, од.2, спр.154, арк.1.
56. Там само.
57. Там само, арк.2.
58. Там само.
59. Там само, ф.29, оп.3, спр.733, арк.47.
60. Там само.
61. Там само, спр.484, арк.20–21.
62. Там само, арк.21.
63. Там само.
64. Там само, арк.22.
65. Там само.
66. Там само, арк.54.
67. Карпатська правда. – 1927. – 3 лип.

68. Там само.
69. ДАЗО, ф.29, оп.3, спр.784, арк.25.
70. Там само, ф.2, оп.1, спр.44, арк.78.
71. Там само.
72. Там само, ф.29, оп.3, опр.769, арк.26.
73. Там само, ф.30, оп.4, спр.439, арк.1.
74. Там само, ф.29, оп.3, опр.796, арк.46.
75. Там само, арк.47.
76. Там само, ф.9, оп.1, спр.5, арк.21.
77. Там само.
78. Там само.
79. Там само.
80. Там само, арк.11.
81. Там само, ф.29, оп.3, спр.781, арк.147.
82. Там само.
83. ДАЗО, ф.29, оп.3, спр.781, арк.97.
84. Там само, ф.9, оп.1, спр.60, арк.34.
85. Там само, ф.29, оп.3, спр.796, арк.30.
86. Там само, арк.39.
87. Там само, ф.30, оп.4, спр.416, арк.2.
88. Там само, ф.117, оп.1, спр.136, арк.1.
89. Там само.
90. Там само, арк.7.
91. Там само.
92. Там само.
93. Там само.

94. Там само.
95. Там само, арк.12.
96. Там само, арк.25.
97. Там само, арк.30.
98. Там само.
99. Там само.
100. Там само, спр.161, арк.1.
101. Там само, спр.136, арк.1–2.
102. Там само, ф. 2, оп.2, спр.359, арк.11.
103. Там амо, спр.326, арк.34.
104. Там само, спр.359, арк.29.
105. Там само, спр.284, арк.128–129.
106. Там само, спр.450, арк.62.
107. Там само, спр.418, арк.183.
108. Там само, спр.301, арк.50.
109. Там само, арк.19.

**ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ
КУЛЬТУРИ ЗАКАРПАТТЯ
В 20–30 РОКАХ**

ВІДРОДЕЖЕНА З ПОПЕЛУ: ЗАКАРПАТСЬКА «ПРОСВІТА» ВЧОРА І СЬОГОДНІ

Процес демократизації і гласності, який почався в Україні, примусив зняти табу з цілого ряду проблем нашої історії. І швидко з'ясувалося, що існує чимало «білих плям», які необхідно заповнити. До них слід віднести діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта» в так званій «чехословацький період» історії Закарпаття. Серед перших, хто в своїх виступах і статтях намагався висвітлити історію виникнення і діяльності цього товариства, був один із його засновників Августин Волошин. 17 жовтня 1937 р. на черговому з'їзді «Просвіти» в Ужгороді А.Волошин говорив, що «за перше наше завдання уважали ми оснувати товариство, яке би... розширяло культуру та національну свідомість» нашого народу.

На основі конкретних фактів А.Волошин доводив значний вклад «Просвіти» в культурно-освітнє життя наших країн. Історична правда вимагає констатувати і той факт, що вже тоді існувала прямо протилежна оцінка діяльності «Просвіти». Секретар крайкому КПЧ О.Борканюк писав: «Просвіта» є фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас». Під час підготовки до просвітянського з'їзду орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» застерігала трудящих краю, що в Ужгороді «готовиться з'їзд українських фашистів».

Багаторічне панування однопартійної системи в СРСР призвело до того, що така оцінка надовго була взята на озброєння радянською історіографією. Заперечуючи позитивну роль «Просвіти», деякі автори просто-таки перекручували факти. Один із них твердив, що «не маючи за собою будь-яких обґрунтованих засад... угруповання типу «Просвіти»... часто-густо існували недовго, розпадалися і сходили з політичної арени так само швидко, як і з'являлись». Таке твердження зовсім не відповідає дійсності, бо «Просвіта», що виникла в 1920 р., активно діяла до 1939 року, коли в нашому краї встановився режим диктатури Міклоша Горті. Інший автор доводив, що саме через клерикальну націоналістичну «Просвіту» духовні отці намагалися «підняти українство», суть якого зводилася до «самостійної соборної України». Складається враження, що без дописування до «Просвіти» слів клерикальна чи націоналістична взагалі не можна було обійтися. Все зображувалося виключно чорного фарбою.

Як виникла «Просвіта»? А.Волошин пригадував, як «наряд, що зібрався на перші загальні збори 29 квітня 1920 р. на 8-му годину рама в катедральнім храмі на службі Божій, потім рушив до жупанату, де мали відбутися установчі збори. Але тоді не вдалося їх провести, бо около 20 напосних людей, які під час служби Божої заняли перші місця в залі жупанату, і коли зачав говорити д-р Ю.Брашайко, скоро накинупали на нього наємники, перебивали бесіду, кричали, свистіли, ще й крісла

поламали. Комендант військової управи приказав розпустити збори». Друга спроба принесла успіх. 9 травня 1920 р. товариство було засноване. Його головою було обрано Юлія Брашайка, який ніс цю нелегку ношу від першого до останнього дня існування «Просвіти».

Величезний вплив на становлення закарпатської «Просвіти» мала Східна Галичина. Неможливо не погодитися з канадським дослідником українського походження Орестом Субтельним у тому, що «українці Галичини здобули репутацію людей високоорганізованих і суспільно дисциплінованих, особливо в порівнянні з їхніми співвітчизниками на сході». Виникнувши в 1868 р., галицька «Просвіта» швидко зростала як кількісно, так і якісно. Саме під впливом галицької «Просвіти» в 1896 р. виникла читальня цього товариства у закарпатському селі Скотарське.

У кінці XIX ст. А.Волошин кілька разів побував у Львові. Зав'язалися стосунки з диригентом львівського мистецького товариства «Боян» Губчаком. Як вважав В.Бірчак, відомий галицький письменник і літературознавець, Губчак запросив молодого педагога і священника до Львова. Перша поїздка до цього старовинного міста зробила справжній переворот у душі Волошина. Він побачив, яка велика різниця в рівні свідомості галичан і його земляків. Волошина шокувала та величезна маса українських газет і журналів, що видавалися в Галичині. Зав'язуються дружні стосунки між А.Волошином і Гіядором

Стрипським, який навчався у Львівському університеті. Можна без перебільшення сказати, що саме тоді у нашого земляка з'явилося бажання створити на Закарпатті товариство, яке було б подібним до галицької «Просвіти». Однак для цього виникнуть умови тільки в 1920 р.

Сам факт заснування «Просвіти» на Закарпатті ще не свідчив про вирішення всіх проблем. Потрібна була посилена робота. Августин Волошин закликав: «В народі є сильна наклонність до науки, до освіти. Понесім в кожне село світло народної культури, подпоруйме школи, організуймо читальні, хори, театральні кружки, кооперативи. Все то потребує от нас много праці, повної самопосвяти. Вже виходить из школ молодіж, повна ідеями й любов'ю до свого народу. Втягаймо її до народної праці, най розносить своє знання й свою одушевленність во всі кути нашого краю».

Цікаві думки висловив А.Волошин про те, якою повинна бути читальня «Просвіти». 30 червня 1922 р. він прочитав реферат на черговому з'їзді товариства «Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення?». А.Волошин просив так поставити роботу читалень, щоб з них прості люди могли, якнайбільше взяти користі. «Не доста, чтобы лиш для читання газет й книжок сходилися там члени. Головное є то, чтобы читальня была центром громадського життя і чтобы подавала ініціативу для кожного потребного народного, культурного чи економічного руху». Борець проти алкоголізму і розпусти,

Августин Волошин вважав, що «читальня повинна заступити торговицю і корчму, чтобы не мав тот селянин потреби ходити в «товариство нечестивих». Цей факт відмічав і В.Гренджа-Донський: «...двадцять років культурно-освідомлюючої праці доведи до того, що сьогодні в корчмах людей майже не видно, особливо молодь здержується в читальнях».

Досвідчений педагог, яким був А.Волошин, не підмінював школу читальнею, але був переконаний, що остання має доповнювати роботу церкви та школи. Важливою була його порада, щоб читальня була «безпартійним містом обговорення громадських, господарських і всяких інших справ».

Численні документи, з якими доводилося зустрічатися, свідчили про те, що читальні засновувалися переважно представниками вчительства. І це закономірно. Але було чимало випадків, коли самі селяни були засновниками читалень. Саме цього дуже бажав Августин Волошин. «Як основати читальню?.. Найліпше если читальню сотворять самі селяни, а ми середньо чи безпосередньо маємо їх лиш заохотити к тому. Не обіцяйте много, лиш то, что можете дійсно ісповнити. Указувати на потребу й хосен самовиховання...». Виступаючи на відкритті Народного дому «Просвіти» в Ужгороді у 1928 р., А.Волошин сказав, що «сеі народний дом має бути сердцем дальшої культурної еволюції нашої, котра своїми органами розсилає кров народного языка, своєї літератури, знанє народного генія, знань красот краю, знанє і

любов до всего, что є наше, народне».

«Просвіта» за порівняно короткий відрізок часу стала масовою організацією, яка охоплювала всі здорові сили українців краю. Самі за себе говорять цифри: «Вже у 1923 р. було 4 філії і 80 читалень, які числили вище 4000 членів. У році 1935 було вже філій 10, 235 читалень з 16550 членами. Бібліотека централі числить 7000 книг. Народних домів вибудовано до року 1935 централею в Ужгороді і 5 народних домів по селах». До цього додамо, що «Просвіта» не одержувала жодної субсидії з боку чеських властей, а утримувалася своїми членами. Двадцятирічне існування «Просвіти» – приклад самопожертви її членів в ім'я освіти, науки і культури краю. Інакше ніж подвигом це назвати неможливо. Василь Гренджа-Донський писав, що закарпатські селяни «колядували на користь «Просвіти». Це є доказом того, що народ усвідомив велике значення «Просвіти» в своєму культурному житті.

Не слід забувати й те, що «Просвіті» доводилось вести безкомпромісну боротьбу з антиукраїнськими силами в краї. Під впливом русофілів знаходилася велика кількість учителів, а саме від їхніх позицій залежало, яким буде рівень національної свідомості краю. Соратник А.Волошина по культурницькій роботі А.Штефан яскраво описав виникнення «Учительської громади»: «У травні 1929 р. «Учительское товарищество» мало свій «с'їзд» у залах Мадярського Касина (цікава обставина) в Ужгороді. Було там коло 300 учителів –

«карпаторосів» понад 200 і коло 100 «народовців». По кількох промовах забрав слово й А.Волошин. Він говорив про завдання учителя і звернув увагу на те, що за мадярських часів український народ не мав і не міг мати належного рівня освіти, бо в школах його вчили мовою, якої він не розумів. «Чому вимагають тепер деякі особи, щоб в школах завести знову таку мову, яку дитина не розуміє. Навіщо робити нам експерименти з т.зв. «обшєрусским языком»? Його в нас знають лише московські та декотрі українські емігранти, а з наших ніхто не говорить, ані не розуміє по-московськи».

Тут настав крик: «Ми не москалі, ми рускі!» Інші кричали: «Ми українці!». Коли втихло, з президії хтось заговорив: «Господин директор, благодарим за Вашу річ, но ми стоим за обшєрусский язык!» Ці слова викликали бурю крику і численні учителі повставали, щоб залишити зал. Волошин так само встав і при дверях крикнув: «Народовці! За мною! До «Просвіти»! Коло 50 учителів вийшли за Волошином, а за ними постійно ще виходили». Так виникла «Учительська громада», її матір'ю була «Просвіта».

Наприкінці 30-х років, у період Карпатської України, в усіх районах, де переважало українське населення, діяли українські школи. Все це було доказом того, що українська ідея, українська мова перемогли. Роль «Просвіти» в цьому важко переоцінити. Однак необхідно відзначити, що 1938–1939 рр. були надзвичайно складними в житті молоді країни. З

об'єктивних причин просвітянські справи відходили на другий план. В.Гренджа-Донський з болем у серці писав: «...З будівництвом державності в перші часи потерпить культурна діяльність. Колись наша «Просвіта» це була ненька, нею ми старались, опікувались, щотижня відбувались засідання, сходи, тут-там і по книжці видали, а тепер наша культурна праця стоїть. Ні одного разу не зробили ми бодай одне засідання, не маємо часу, бо ставили ми основи під нашу державність». Так, було нелегко... Безперервні напади на закарпатські села угорських і польських терористів, ворожа діяльність угорської «п'ятої колони», кризовий стан народного господарства після сумнозвісного Віденського арбітражу, українсько-чеські збройні конфлікти... Годі все й перерахувати. Але один той факт, що створилися умови для проголошення автономності, а потім повної незалежності Карпатської України, свідчив про те, що «Просвіта» своє головне завдання виконала. Вона підняла свідомість краю до рівня самоусвідомлення, дала зрозуміти, що господарем у власній хаті є народ. Саме тому, коли виникла загроза повернення до старих порядків, юнаки і дівчата, гімназисти і беззбройні січовики йшли на вірну смерть за рідну державу. Не було б «Просвіти», не було б і Карпатської України 39-го року. Це добре розуміли угорські гортисти, коли...

Надамо слово В.Гренджі-Донському, який у своєму щоденнику «Щастя і горе Карпатської України» описав

репресії угорських гортистів серед просвітян. «В селі Пацканьові, – писав він, – арештували мадярські жандарми просвітянина, старого Скучку і його 26-річного сина січовика Михайла Скучку. Повели їх на фару (помешкання священника) і перед мадярським попом Міньом почали їх бити. А коли піп показав жандармам якісь свої записки і щось шепнув до вуха, то жандарми, б'ючи ув'язнених кольбою у спину, повели їх на нові тортури до школи. Тут прив'язали їх до лавки і два жандарми й два вояки били їх цілий день за те, що були членами української «Просвіти». Агресор нищив усе, що було пов'язане з «Просвітою»: палив українські книги, які зібрав просвітянин з Колочави Микола Шимоня, перетворив у катівню Народних дім товариства в Ужгороді, бив негрівчанина Гната Савку тільки за те, що в нього була печатка просвітянської читальні.

На Міжгірщині діяв один з кращих осередків «Просвіти», який очолював енергійний Степан Бобинець. В с.Ізки працював драматичний гурток, була величезна бібліотека. В.Гренджа-Донський писав, що «це село було одним із найсвідоміших, членами «Просвіти» були майже всі». Налетівши на це мирне село, гортисти почали жорстоко знущатися над людьми, їх били, погрожуючи, «що як ще посміють бути «українами», то повішають їх на смереки». Хустянина Ілька Ващишина розстріляли тільки за те», що був

авторитетним просвітянином. Така ж доля спіткала Івана Григу, посла Союзу Карпатської України і голову «Просвіти» у Верхніх Воротах. Голова берегівської «Просвіти» Василь Гримут опинився за колючим дротом угорського концтабору. І таких було сотні... Так поводити себе «визволителі» Срібної Землі.

Не до вподоби прийшлася «Просвіта» і «нашим старшим братам». Ветеран «Просвіти» Олександр Пайкош пригадував: «Хоч таких жорстоких переслідувань, як за часів гортистського режиму, не було, проте навіть згадувати, що ви входили до «Просвіти»... не можна було. Офіційні органи вважали «Просвіту» націоналістичною організацією. Отже, вона і не могла відродитись...».

Відродження відбулося у незалежній Україні. Присмню відзначити, що піонером у цьому стало Закарпаття. Голова відродженого у грудні 1990 року крайового товариства «Просвіта» Павло Федака у своїй доповіді на установчій конференції справедливо зауважив, що сьогодні, з відстані історії, ми можемо без перебільшення стверджувати, що діяльність товариства «Просвіта» підготувала добрий ґрунт для створення карпатоукраїнської держави – Карпатської України, хоча й потопленої в крові її захисників у трагічні дні березня 1939 р., але такої, яка залишилася у пам'яті живих як невмируща і вічно жива ідея незалежності Української Держави.

ЛІТЕРАТУРА ЗАКАРПАТТЯ В 20–30-Х РОКАХ

Розвиток літератури є одним з найкращих доказів загального успіху культури народу. Протягом двох десятиліть на Закарпатті сформувалася досить чисельна група творчої інтелігенції, яка успішно працювала як в галузі поезії, прози, так і драматургії та літературної критики. Літературний процес в Закарпатті був тісно пов'язаний із загальним культурним прогресом Чехословаччини, але формувався і розвивався як складова частина культури всього українського народу.¹

Успіхам літератури максимально сприяло кілька факторів. Насамперед, треба відзначити той факт, що звільнений від кайданів імперського гніту, жорстокої політики опієчнення і мадяризації, український народ Закарпаття наче пробудився від сну і всіма силами потягнувся до освіти й культури. Із двох гімназій, трьох педучилищ, торгових шкіл виходили десятки, сотні обдарованої молоді, яка стала активно проявляти себе як на педагогічній ниві, в галузі науки, так і на ниві літературної й технічної творчості. Кращі з них продовжували навчання в Братіславському, Брнянському і Празькому університетах, що були значними славістичними центрами й осередками жвавих наукових і творчих пошуків. Тут вони мали змогу спілкуватися не лише з визначними чеськими і словацькими мислителями, але також з кращою

частиною творчої інтелігенції ряду країн Європи, яка або навчалася у вузах Чехословаччини, або знаходилася в еміграції.² У творче життя включалася і та частина трудової інтелігенції, яка закінчувала освіту в Будапешті й Дебрецені. Це значно прискорило процес формування нової творчої інтелігенції в Закарпатті.

Літературний процес 20-30-х років розвивався не лише в нових творчих умовах, створених в Чехословаччині, але й на базі творчих досягнень письменства Закарпаття ХІХ – початку ХХ ст. Великі традиції літературної творчості, закладені О.Духновичем, А.Крالیцьким, О.Павловичем та ін., в 20-30-х роках збагачувалися, набирали нового звучання. Поети, прозаїки, драматурги, літературні критики, опираючись на традиції ХІХ ст., в 20–30-х роках збагачували літературу й культуру новими ідеями, ставили їх на службу народу. Дослідники назвали цей період відродженням підкарпатської літератури.³

Значення 20–30-х років у розвитку літератури ще й у тому, що саме в той час в Закарпатті з'явився новий її напрямок – українська національна література, яка досі знаходилася лише в зародковій формі. В середині 30-х років письменники, що писали літературною українською мовою, заговорили на весь голос. На їх бік перейшли митці, які починали свою творчість як русинофіли. Це був об'єктивний закономірний процес. І величезну роль в цьому відіграли галицькі емігранти, вигнані з свого краю поляками на початку 20-х років. Галицькі

емігранти очолили кафедри в гімназіях, педучилищах, навіть у горожанських школах, у видавництвах і виховували молодь в українофільському дусі, випускали твори української класики.⁴ Вони діяли спільно з українськими емігрантами з Наддніпрянської України і створювали спільно сильну українофільську течію в Закарпатті. Літературний процес в Закарпатті у 20–30-х роках розвивався під впливом української літератури. Популярністю користувалася, особливо в центрах зосередження російської еміграції, також і російська класика.

Сприяла розвитку літературного процесу в Закарпатті й видавнича справа. Завдяки підтримці держави, а особливо активної діяльності громадських організацій, окремих митців у Закарпатті, виходили десятки журналів, альманахів, наукових записок, газет, на сторінках яких з успіхом друкувалися не лише українська й російська класика, радянська література, але й творчість поетів, прозаїків, критиків і драматургів Закарпаття. Це було великим стимулом для творчої інтелігенції. Серед періодичних видань назвемо лише найважливіші. У 1920–1923 рр. в Ужгороді видавався спочатку тижневик, а потім двотижневик «Русин», редактором якого був Теофіл Жаткович. Паралельно з «Русином» видавався ілюстрований додаток до нього «Неділя Русина». Великою популярністю користувався ілюстрований місячник для молоді «Пчілка» (1922–1932), редактором якого був П.Кукуруза. Під редакцією М.Брашайка і М.Шутки у 1920–1924 рр. видавався

орган Руської Хліборобської партії «Руська нива». З ініціативи А.Волошина у 1919–1922 рр. був заснований тижневик «Наука», який з 1925 р. став органом Християнсько-Народної партії. У 1922 р. він відомий під назвою «Свобода». З липня 1929 р. почав виходити «Литературный Листок», як додаток до тижневика. З 15 червня 1938 р. до 15 березня 1939 р. виходила «Нова свобода», яка стала офіційним органом УНО. Редактором газети спочатку був С.Довгаль, а з 27 січня 1939 р. В.Гренджа-Донський.

У 1927–1928 рр. під редакцією В.Гренджі-Донського видавався суспільно-політичний місячник «Наша Земля», який відразу став всеукраїнським часописом. З редакцією журналу певний час співробітничав відомий український письменник С.Черкасенко. Після закриття «Нашої Землі» переважна більшість її авторів стала співпрацювати з суспільно-політичним часописом «Українське слово» (1932–1938), головним редактором якого був М.Брашайко. Поряд з ним редколегія «Українського слова», до якої входили В.Гренджа-Донський, В.Бірчак, К.Феделеш та ін. видавала літературний додаток «Слово». Частина письменників виступала на сторінках періодичних видань крайової організації Компартії Чехословаччини, зокрема, «Карпатської правди», «Календаря Карпатської правди», «Голосу життя», «Мункаш Уйшаг», «Працюючої молоді».⁵

Активну видавничу діяльність проводило «Общество им.Духновича». У 1923–1924 рр. виходив журнал «Карпатський край», а згодом «Карпатський свет» (1928–1933). Товариство опублікувало 115 книжечок (серія «Издание», 1924–1937), які вмістили оригінальні п'єси, збірки поезій, альманахи.⁶ Що стосується видань закарпатської «Просвіти», то тільки в 1938 р. вона видала 73 наукові, художні і популярні книги.⁷

Перелік періодичних видань Закарпаття, зроблений дослідником П.Р.Магочієм, просто вражає.⁸ За неповними ж даними виходило 75 газет, з яких 4 щоденних та 27 тижневих, 42 видання типу журналів, біля десятка календарів й альманахів. Видавництвами Закарпаття (товариств «Просвіта» та ім. О.Духновича) за 20 років видано понад 300 книг, більшість з яких – це художні твори.⁹ За рівнем періодичних видань Закарпаття не тільки не поступалося, але в деяких відношеннях (літературні альманахи) навіть випереджало Чехію і Словаччину (за кількістю назв). Наявність такої кількості видань давала змогу своєчасно друкувати написані художні твори, доносити творчу думку до читача. На сторінках журналів йшов науковий диспут про шляхи розвитку української, російської та світової літератури. Це також сприяло розвитку творчості письменників Закарпаття.

Література Закарпаття творилася і друкувалася різними мовами, їй притаманне було різке національно-політичне спрямування. В перші роки чехословацького панування

переважали русофіли, в розпорядженні яких був досвід ХІХ ст., велика спадщина О.Духновича. Вони прагнули довести, що Закарпаття – це одвічно «русская земля», а закарпатська література є гілочкою великоросійської літератури. Із середини 20-х років активізували свою діяльність українофіли. З кожним роком збільшували кількість видань, з успіхом проводили масові акції (конгреси молоді, Конгрес діячів культури). Вони все переконливіше доводили, що русини Закарпаття є українцями. Вплив українофілів протягом 20–30-х років дуже посилювався, але в народі провідним не став. Він панував серед інтелігенції, вихованої українськими емігрантами. З часом він суттєво впливав також на селянські маси краю. Значний вплив мала і література, яка видавалася місцевими діалектами. Діячі культури цього напрямку як у художніх, так і в публіцистичних творах, прагнули довести, що русини Закарпаття хоч і дуже близькі до українського народу, але не тотожні з ним, становлять самостійну гілку населення. Цей напрям великого впливу не мав, літературної мови не створив, а тому частина його діячів переходила то на бік українофілів, то русофілів. У диспуті кінця 30-х років питання стояло так: російська мова чи українська? Народна мова русинів на голосування не виносилася.¹⁰ Значить, авторитету в літературі не завоювала. Видавалися і твори угорського мовою. У Закарпатті в 20–30-х роках творив загін молодих угорських представників красного письменства, які тісно

співробітничали з російськомовними і українськомовними письменниками. Твори угорськомовних письменників збагачували літературний процес Закарпаття 20–30-х років.

Серед письменників міжвоєнного періоду особливе місце займає уродженець Волового (Міжгір'я), селянин за походженням В.Гренджа-Донський (1897–1974), якого справедливо вважають основоположником новітньої української літератури. Складним був шлях В.Гренджі в літературу. Уже в період навчання в Будапешті (Комерційна академія, Академія мистецтв), він проявив інтерес до літератури. У середині 20-х років він розпрошався з проугорськими симпатіями і поринає в нову атмосферу громадсько-політичного життя Закарпаття. У 1923 р. виходить його перша збірка поезій «Квіти з терням», а в 1924 році видає літературною українською мовою збірку «Шляхом терновим».¹¹ Відомий дослідник літератури краю О.Мишанич справедливо пише, що перші збірки В.Гренджі-Донського були свіжим струменем у тогочасному літературному житті Закарпаття.¹² Майже щороку з-під пера талановитого поета виходять збірки, літературно-критичні твори. Особливе місце серед них належить збірці «Тернові квіти полонин» (1928), яку відомий літературний критик 20–30-х років В.Бірчак вважав найкращою збіркою лірики В.Гренджі-Донського, бо в ній переважає суспільно-політична та патріотична лірика.¹³ Поет сумує над долею свого народу, тужить разом з ним. У таких

віршах, як «Оце мій рідний край», «Русин» та інших викривається сучасна поетові дійсність, політична безправність, чехізація. В.Гренджа-Донський часто вживав такі образи, як «тюрма», «кайдани», «сум», «неволя», «темниця», «страждання», «сльози», «журба», «голод». Однак, це не є доказом того, що поезія В.Гренджі-Донського песимістична. Він, як ніхто інший, був переконаним оптимістом. У 1936 р. вийшла його чергова збірка поезій «Тобі, рідний краю». В однойменному вірші цієї збірки поет пише, що вірить, що настане час, коли «сонце свободи» буде світити з небес «на наші зелені Карпати».

В.Гренджа-Донський з великим захопленням зустрів звістку про проголошення незалежності краю і в 1939 р. написав нову редакцію (перша – 1928 р.) вірша «Марш молоді Карпатської України». Куплет, яким завершується цей твір, ніби підсумовує багаторічну боротьбу закарпатців за свою свободу:

«Повстав наш край із крові, із руїн,
Хай пропадуть роздори, ряд незгод,
Нехай живе Карпатська Україна,
Нехай живе свobodно наш народ!».¹⁴

Уже на початку 20-х років В.Гренджу-Донського заповонила історична тематика. У 1922 р. на сторінках журналу «Пчілка» він опублікував історичну поему «Червона скала», а в 1925 р. драму «Сотня Мочаренка». Револуційним

подіям 1918–1919 рр. на закарпатській Гуцульщині він присвятив збірку оповідань «На зустріч волі» (1930). Найкращими зразками історичної прози В.Гренджі-Донського є дві його повісті «Ілько Липей – карпатський розбійник» (1936) і «Петро Петрович» (1937). Навколо останньої повісті велось чимало мови. Адже ж автор на широкому історичному фоні показує життя русинів у Карпатах, доводить ідею їх автохтонності. Доведені до відчаю угорськими гнобителями, русини на початку XIV ст. повстають, і їх ватажок Петро Петрович шукає підтримки у князів Галичини. Петро Петрович виступає як патріот своєї землі, як досвідчений вождь русинів. «Оцю повість, – писав В.Бірчак, – можна оцінювати з різних точок, можна закинути деякі анахронізми, можна навіть навести приклади, де автор неповні випрацював поодинокі мотиви – та мимо всего треба зазначити, що цю повість читаємо гладко й живо і що в розвою творчості Гренджі-Донського вона становить великий крок».¹⁵ Змальовуючи тяжке становище Закарпаття, поет в 1928 р. в поезії «Оце мій рідний край!» писав:

«Пани... Тюрма...

Печаль... Журба...

Кайдани... Поліцай...

Оце мій рідний край!».¹⁶

В.Гренджа-Донський був одним із найпродуктивніших письменників Закарпаття. За підрахунками біографів, він

опублікував понад тисячу поезій, 13 поем, більше 50 оповідань, 30 драматичних поем та п'єс, 36 казок, видав 39 книг.¹⁷ Після окупації краю військами гортистської Угорщини, В.Гренджа-Донський емігрував до Чехословаччини, де проживав до останніх днів свого життя.¹⁸

У 20–30-х роках яскраво розкрився талант закарпатських поетів Юлія Боршоша-Кум'ятського (1905–1978) і Степана Сабола (Зореслава, р.н.1909). Протягом 1928–1938 рр. уродженець с.Великі Ком'яти на Виноградівщині, вихованець Мукачівської учительської семінарії Ю.Боршош-Кум'ятський рано став на творчий шлях як поет українофільського напрямку. Учителюючи в сільських школах Підкарпаття, він глибоко вивчав життя народних мас і відображав його у своїх художніх творах. Серед виданих ним, починаючи з 1928 року, книжок назвемо найважливіші – «Весняні квіти», «З мого краю», «Країна див», «В Карпатах світає», «З наказу роду», «Кров кличе». В них переважали патріотичні мотиви, співи про красу рідного краю, про бідування народу, сподівання кращого.¹⁹ Прикладом патріотичної лірики може служити вірш Ю.Боршоша-Кум'ятського «Люблю тебе, рідний краю», в якому говориться:

«Люблю тебе, рідний краю,

Моя рідна мати,

В тобі хочу вік прожити,

В тобі і вмирати!».²⁰

Ще перед наданням краю автономних прав, у 1938 р., Ю.Боршош-Кум'ятський пророкував:

«Ми діждемо днів великих,
Привітаєм слави час;
Ми з вогнистого насіння
І суворе серце в нас».²¹

Загалом у дорадянський час поет опублікував 8 збірок поезій, в яких переважали мотиви патріотизму, заклики до національної і соціальної боротьби.

Важливу роль в літературному житті займав уродженець Пряшева Степан Сабол (Зореслав), який виховувався в духовних навчальних закладах, у тому числі і в Григоріанському Католицькому університеті в Римі. Тривалий час жив і працював в Ужгороді. Перші вірші Зореслав друкував у календарі «Місіонер». У 1933 р. виходить перша збірка його поезій «Зі серцем у руках», а в 1936 р. – друга «Сонце і блакить». Прикладом патріотичної лірики Зореслава є його рядки з книги «Зі серцем у руках»:

«Не кажи, що не варто боротись з життям,
Що стіну головою пробити не вдасться.
Не кажи, у зневіру не падай, зятям:
Боротьба – це життя, перемога і щастя».

Поет належав до українофільської течії. Через його твори проходить ідея єдності Підкарпаття з Україною. Він бачив «пророка» й «месію» на Сході, де Київ блукав співом осанни.

Поет кликав «величну, святу авреолу Україну» повстати. В.Бірчак відзначав, що світогляд Зореслава динамічний, західноєвропейський. Він був духовною особою, але закликав до боротьби, вірив у її успіх. Він будить приспані сили, підносить людям голови.²²

Одним із найталановитіших закарпатських прозаїків міжвоєнного періоду був уродженець Хуста, визначний педагог Олександр Маркуш (1891–1971). Працюючи майже 35 років учителем та інспектором шкіл на Тячівщині, він видав два десятки підручників і плідно працював у галузі художньої прози. Протягом 1922–1939 рр. він видавав і редагував журнал «Наш рідний край», займався збиранням народної творчості.²³ Окремими виданнями вийшли його книги «Виміряли землю» (1925), «Чужі краї – чужі люди» (1931), «По всіх царствах природи» (1932). О.Маркуш був знавцем народного побуту, фольклору і малював картини життя, глибоко проникаючи в душу трудівників-селян, показуючи те, що їх найбільше хвилювало.²⁴ Перші його твори появилися на тячівському діалекті, а далі він перейшов на літературну українську мову. Не лише за мовою, але й духом став українцем. І це проходить як основна ідея через усі його твори.²⁵

Вперше письменницька діяльність Луки Дем'яна (1894–1968), уродженця с.Верхні Ворота на Воловеччині, була засвідчена уже в 1920 р., коли «Просвіта» видала його оповідання «Чорт на весіллі», яке описує весільні звичаї

верховинців. Письменник висміює пияцтво, скупість, заздрощі. У «Календарі «Просвіти» за 1923 р. Лука Дем'ян друкує оповідання «Огонь» і казку «Відьма», побудовані на кращих зразках народної творчості, яку він ретельно збирав разом із своїм братом. У 1926 р. журнал «Наша Земля» опублікував його оповідання «Кривавий заробок», в якому автор зворушливо змалював злиденне життя селянина, розкрив важкі душевні переживання безробітного і показав трагічну загибель лісоруба. В альманасі «Трембіта» Л.Дем'ян видрукував оповідання «Зрадник» про часи першої світової війни.

Після раптової смерті дружини письменник на цілих вісім років припинив свою літературну діяльність і лише в 1936 р. з'явилися його новели «Кривавий хліб», «Горе старої Чмелихи», «У два роки весілля», «Мати Божа все може», «Похоронні обряди», «Не кради» та ін. Після окупації краю угорськими гортистами Лука Дем'ян знову припинив літературну діяльність і продовжив її після визволення краю від угорських окупантів.²⁶ Всі твори Л.Дем'яна написані на закарпатських діалектах. Він був одним із послідовних представників русинофільства.

На тридцяті роки припадав початок літературної діяльності вихідця з селянської родини с.Осій на Іршавщині Федора Потушняка (1910–1960). Перші його вірші появились в журналах «Пчілка», «Наш рідний край», «Підкарпатська Русь», «Студентський альманах». У 1934 р. поет видрукував

першу збірку «Далекі вогні», а за нею вийшли «Тасмні вечори» (1938) і «Можливості» (1939). Ще раніше, в 1930 р., ротаторним способом був видрукуваний збірник «Хвилини вічності». Необхідно погодитися з дослідником творчості Ф.Потушняка В.Микитасем, що «zasлужене визнання авторові принесли не поетичні, а прозові твори».²⁷ Це, перш за все, оповідання «Смерть баби», «Своя хата», «Ворог», «Скарб», «Страх», «Міх», «Погарчик», які були видані в 1938 р. В оповіданні «Земля» письменник малює образ бідняка Юри, який все своє життя аж до якогось отупіння копається на своєму клаптику поля. Страшенна злість охоплює старого Юру, коли він дізнається, що корчмар Гершко привласнює його землю. Злоба і гнів заставляють його підняти руки на корчмаря і убити його, але совість чесної людини не витримує вбивства – Юра божеволіє, а потім трагічно вмирає.²⁸ У дорадянський час Ф.Потушняк опублікував більше десятка статей з фольклорної тематики («Пісні про душогубницю», «Пісня про переміну людини в дерево», «Пісня про дітовбивцю» та ін.), які свідчили про етнографічні інтереси автора.²⁹

Талановитим сатириком 30-х років був Іван Рознійчук, більш відомий як Марко Бараболя (1910–1945). Найвизначнішим його твором є віршований памфлет «Продукція язиков. Граматична фантазія на одну тему», в якому письменник сатиричним пером змалював хід конференції 1931 р. в Празі, на якій вирішувалося мовне питання в Закарпатті. У сатирично-

поетичному творі «Поворот блудного снна» письменник висміяв чехізацію та мадяризацію закарпатського населення. У другій половині 30-х років Марко Бараболя працював над романом з життя закарпатської інтелігенції. Роман мав назву «Гаврило Мотовило, його життя й клопотай», в якому автор прагнув зобразити невдачу, людину-добряка, яка своїми вчинками зводила нанівець усі свої добрі наміри. Сучасний краснавець В.Пагиря писав, що Бараболя закопав роман у землю, боячись частих трусів, і рукописи пропали. Збереглася тільки фотографія обкладинки «Гаврила...».³⁰ Творчість Марка Бараболі високо оцінив В.Бірчак у своїй праці «Літературні стремління Підкарпатської Русі»: «Дуже видатний і тонкий гуморист... його в'їдливі сатири можуть цілком певно витримати порівняння з сатирами Володимира Самійленка, а гумористичні оповідання дорівнюють, якщо не перевищують, такі популярні «Усмішки» Остапа Вишні...».³¹

Яскравими літературними особистостями в 30-х роках були поети Федір Могіш (Боевір) і Микола Рішко (1906–1994). Уродженець с.Скотарське, що на Воловеччині, Ф.Могіш яскравими барвами описав рідну верховинську природу, яка тьмяніла на фоні важкого життя його земляків (голод 30-х років на Верховині). Перу М.Рішка належить понад 800 публікацій, однак основний доробок його творів припадав на радянський період. Для поетичних творів М.Рішка 30-х років характерна перевага лірики (вірші «Літній вечір», «Суша» тощо).

На 30-ті роки припадав період злету літературної творчості відомих закарпатських поетес Марійки Підгірянки (Марії Домбровської, 1881–1963), Миколаї Божук (Василини Божук-Штефуцової, 1907–1938), Марії Тисянської (Марії Кабалюк, 1911) та Ірини Невицької (1886–1965). Дружина відомого релігійного і політичного діяча краю О.Невицького, Ірина Невицька (псевдоніми Анна Новак, Анна Горняк) видала збірки своїх творів «Правда побідила» (1924), «Дарунок» (1929), «Пригоди Матія Куколки» (1929–1930). Миколая Божук за своє недовге життя встигла видати єдину збірку «Поезії» (1930), в якій оспівує красу природи Карпат, відважність молоді, вірність дівочої любові.³²

У 30-х роках з'явилися перші твори Ф.Маковчанина (Лазорика), Петра Міговка, Андрія Ворона, Кирила Феделеша, Юрія Станиця, Дмитра Поповича, Кайленка Віллі, Олександра Сливки. Останній розпочав літературну діяльність як драматург, написавши п'єси «На пасовищі», «Святий Миколай» (1934), «Бородате непорозуміння» (1935). Наприкінці 30-х років О.Сливка пише оповідання «Військові кладовища», «Карпати», «На електричному дроті», «Тиса», завершує роботу над романом із селянського життя 30-х років «Широке». Роман високо оцінив В.Гренджа-Донський, однак надрукувати його, як і драму «Страйк», не судилося – завадила агресія гортистської Угорщини.³³

Автором цілого ряду віршів, оповідань, повістей та п'єс був Августин Волошин (1874–1945). Деякі з художніх творів А.Волошина надрукувала «Свобода», інші вийшли окремими виданнями. Як письменник, А.Волошин видавав окремі свої твори під псевдонімами. Найбільш поширені з них: Іванович і Андрій Верховинський. Серед кращих художніх творів та популярних книжечок А.Волошина можна назвати «Робінзон», «Сорок казок», «Ілько-Яцько», «Празники», «Наш страшний ворог», «Разговор о вексельях», «Фабіола», драма «Марійка-Верховинка» і драма на моральну тематику «Без Бога ні до порога».

Необхідно відзначити, що А.Волошин в 20–30-х роках вважався заслуженим авторитетом у драматургії. Не випадково В.Гренджа-Донський, представляючи різні літературні жанри краю того часу, відносив до провідних драматургів одного А.Волошина. Відомий закарпатський поет мав рацію – історична драма «Фабіола» ставилася не тільки на закарпатській сцені, але і в Празі. Августин Штефан вважав, що драма «Марійка-Верховинка» – найкраща дотеперішня карпато-українська драма.³⁴ Драматичні твори також писали В.Гренджа-Донський, І.Невицька, А.Бобульський. Однак, необхідно відзначити, що закарпатська драматургія 20–30-х років була найслабше представлена серед літературних жанрів.

У 20–30-х роках російськомовна література в краї була представлена іменами А.Карабелеша, М.Поповича, Й.Жупана,

Д.Вакарова, В.Добоша, Е.Балецького, А.Патруса-Карпатського, М.Козика, П.Федора, А.Маковчанина, К.Лаборчанина та ін. Найталановитішим був Дмитро Вакаров (1920–1945). Збірка його поезій, в яких викривалися фашизм та репресії, вийшла посмертно у 1955 р. Його вірші сповнені надії на визволення, яке прийде із Сходу. Про це поет писав:

«Ждем мы с востока
Волю и свет.
Братьям далеким
Шлем мы привет!».³⁵

Найкращими поетичними творами Д.Вакарова є «Не жди», «Строят», «Чайка», «Бунтари», «Вы – создатели жизни в Карпатах». Ще й сьогодні залишаються актуальними слова Д.Вакарова:

«Я вірю: скоро день настане
І зникнуть рубежі,
І поміж братами не стане
На півночі межі».

Самим визначним серед російськомовних поетів Закарпаття був А.В.Карабелеш (1906–1964). Уродженець с.Тибава на Свалявщині, вихованець Мукачівської гімназії та Празьких університету і Академії Мистецтв, рано став на творчий шлях. Ще будучи студентом, опублікував дві збірки поезій «Избранные стихотворения» (1928), «В лучах рассвета» (1929), сповнених песимістичних думок про долю батьківщини і

похвал російській культурі. Молодий поет різко засудив панування чеських правителів на Закарпатті. Ряд своїх віршів античеського спрямування А.Карабелеш хотів прочитати на святкуваннях до 10-річчя включення Закарпаття до складу Чехословаччини, але професор К.І.Стрипський заборонив йому це зробити, чим і врятував поета від неприсмностей.³⁶ І в подальших творах А.Карабелеш оспівував красу Карпат, злиденність народу, вихваляв Росію. Він послідовно стояв на позиціях русофільства, вірив у краще майбутнє «святої, нової Росії», а Закарпаття помилково вважав частиною великої Русі. Поет писав, що «нас возьмет в свои объятия лишь великая Москва».³⁷

Андрій Патрус-Карпатський (1917–1980) – один з небагатьох русофільських письменників, який почав писати в 30-х роках російською мовою, а згодом під впливом дальших подій перейшов на українську.³⁸ Автор «Весняних квітів» (1928), «З мого руського краю» (1929), збірки «Плетью по совести», в 1938 р., коли політичні сили краю виборили автономні права, писав:

«Ми всі одні, одні, одні,
В Карпатській Україні,
В Кисві, в Буковині,
У Пряшеві, Галичині,
Ніхто не зможе нас
Розбити в грізний час».³⁹

Інший російськомовний поет Михайло Попович (1908–1955) свою першу збірку «Первые стихи» видав у 1928 р. Головні мотиви його творчості – важке становище підкарпатського народу в часи чехословацького режиму. В 1937 р. вийшла нова книга М.Поповича «Хата». В.Бірчак відзначав, що «у віршах друківаних по виданню першої збірки, автор віддаляється від російської літературної мови – а переходить на місцеві діалектичні слова і форми».⁴⁰ Типовим у цьому відношенні з його твір «Не забудьте».

1938–1939 рр. – яскрава сторінка в історії краю, яка привернула увагу як закарпатських, так і відомих українських письменників. Автор збірки «Голос Срібної землі» (1938) поет Іван Ірлявський (Іван Іванович Рошко, 1919–1942), після надання краю автономних прав, стає одним з його будівничих і захисників. У вищеназваній збірці був опублікований його вірш «На роздоріжжі», в якому автор поетично висловив свої сподівання на кращу долю краю. У цьому ж збірнику були вміщені патріотичні поезії І.Ірлявського «Спомин» та «Великий чин».⁴¹ І.Ірлявський познайомився у Карпатській Україні з відомим українським вченим, поетом і громадським діячем Олегом Ольжичем (Кандибою). Останній у нашому краї виконував обов'язки культурного референта ОУН при уряді Карпатської України.⁴² З ініціативи О.Ольжича виникає літературно-мистецьке товариство «Говерля», яке видавало однойменний часопис.

Бурхливі події в Карпатській Україні привернули увагу відомого українського поета Олександра Олеся (Кандиби). У 20–30-х роках він друкувався у закарпатських періодичних виданнях «Пчілка», «Наш рідний край», народних календарях. В журналі «Дозвілля» він опублікував драматичну поему «Ніч на полонині», наскрізь просякнуту гуцульськими мотивами.⁴³ З січня 1939 р. О.Олесь приїхав в Хуст. «Від імені українського громадянства, – писав В.Гренджа-Донський, – привітав О.Олеся і я... В моїй промові я його вітав у новій нашій скромній столиці, від імені літераторів, акторів та від самого громадянства».⁴⁴ На честь приїзду О.Олеся хустський театр «Нова сцена» вирішив поставити його драматичну поему «Над Дніпром». Із цим, власне, й було пов'язано його перебування в Хусті.⁴⁵ Перебуваючи у цьому старовинному місті, О.Олесь написав поему «Цвіте трояндами», присвячену Закарпаттю, а також вірш «Хуст».

Відвідав Карпатську Україну відомий український письменник Спиридон Черкасенко, уродженець Херсонщини. Починаючи з 20-х років доля його була пов'язана із Закарпаттям. Він заклав основи дитячого театру в краї, написав десять п'єс, а саме, «Бідний Лесько», «Страшний професор», «Голубий жених», «Вечірній гість», «Лісові чари», «Нехай живе життя», «До світла, до волі», «Лібуша в таборі», «Чудо св. Миколая» і «Сміх».⁴⁶

У 1938–1939 рр. Закарпаття також відвідали відомі українські письменники і культурні діячі Улас Самчук, Юрій Горліс-Горський, Євген Маланюк, Микола Аркас, Микола Чирський, Михайло Михалевич та багато інших.

1. Балега Ю.І. Література Закарпаття в двадцятих-тридцятих роках ХХ століття. – К., 1962. – С.3.
2. История Чехословакии. – Т.ІІІ. –М.,1960. – С.387.
3. Магочій П.Р. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – С.91.
4. История подкарпатской литературы. – Ужгород, 1942. – С.56–57.
5. Детальніше див.: Балега Ю.І. Названа праця. – С.42–53.
6. Магочій П.Р. Названа праця. – С.99.
7. Пальок В.В. «Просвіта» на Закарпатті в 20-30-х роках ХХ ст. // Карпатика. Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття. – Вип.І. –Ужгород, 1992. – С.160.
8. Магочій П.Р. Названа праця. – С.250–253.
9. История подкарпатской литературы. – С.57.
10. Там само.
11. Гренджа-Донська З. «Ми є лишень короткі епізоди...». Життя і творчість Василя Гренджі-Донського. – Ужгород, 1993. – С.81–82.
12. Мишанич О. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження. – Ужгород, 1993. – С70.

13. Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. – Ужгород: Школьная помощь, 1937. – С.158.
14. Гренджа-Донський В. Твори. – Т.ХІІ. – Вашингтон: Карпатський Союз, 1992. – С.54.
15. Бірчак В. Названа праця. – С.162.
16. Цей вірш був вилучений цензурою із видання. Див.: Магочій П.Р. Названа праця. – С.94, 228.
17. Гренджа-Донська З. Названа праця. – С.81.
18. Про періоди Карпатської України та еміграції в житті В.Гренджі-Донського див.: Вегеш М. Перший літописець Карпатської України // Гренджа-Донський В. Твори. – Т.ХІІ. – С.257–261; його ж: Якої України хотів Василь Гренджа-Донський? // Календар «Просвіти» на 1993 рік. – Ужгород, 1993. – С.120–122; Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. – Ужгород, 1993; Мушинка М. Під одною стріхою. Арсеній Коцак та Василь Гренджа-Донський // Гренджа-Донський В. Твори. – Т.ХІІ. – С.287–289.
19. Історія української літератури: В двох томах. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1988. – С.135.
20. Боршош-Кум'ятський Ю. Весняні квіти. – С.16.
21. Цит. за: Стерчо П. Карпато-українська держава. – Львів, 1994. – С.91.
22. Бірчак В. Названа праця. – С.166.
23. Поп В.С. Маркуш Олександр (1891–1981) // Хуст над Тисою. – Ужгород, 1992. – С.262.
24. Історія української літератури. – Т.2. – С.136.

25. Магочій П.Р. Названа праця. – С.95.
26. Поп В.С. Названа праця. – С.262.
27. Микитась В. Ф.М.Потушняк. – Ужгород, 1961. – С.8.
28. Там само. – С.14.
29. Там само. – С.17–18.
30. Пагиря В. «Я світ узрів під Бескидом...»: сторінки історії. – Ужгород: Карпати, 1993. – С.127–128.
31. Бірчак В. Названа праця. – С.173.
32. История подкарпатской литературы. – С.59.
33. Губаль І. Добрий слід на землі // Вісник Хустщини. – 1994. – 30 липня; Іваненко І. Живе надією // Карпатська Україна. – 1994. – 28 липня.
34. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. –Торонто, 1977. – С.34.
35. Микитась В.Л. Через гори і кордони. – К., 1977. – С.44.
36. Пагиря В. Названа праця. – С.93–94.
37. Карабелеш А. В лучах рассвета. – С.330.
38. Магочій П.Р. Названа праця. – С.185.
39. Цит. за: Стерчо П. Названа праця. – С.91.
40. Бірчак В. Названа праця. – С.176.
41. Д.Ф. Іван Ірлявський // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – Ужгород, 1994. – С.27–29.
42. Дет. про О.Ольжича див.: Кальницький П. Вчений, поет, громадсько-політичний діяч // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – С.109–111; Олашин М. Науковець, політик //

- Ужгородський університет. – 1994. –31 травня; його ж: Не тільки поет // Карпатська Україна. – 1994. – 9 червня.
43. Пагиря В. Названа праця. – С.183.
44. Гренджа-Донський В. Спогади. Листи // Гренджа-Донський В. Твори. –Т.Х. – Вашингтон, 1988. – С.184.
45. Баглай Й. Олександр Олесь на Закарпатті // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – С.26–27.
46. Гренджа-Донський В. Публіцистика // Гренджа-Донський В. Твори. – Т.IX. – Вашингтон, 1989. –С.8

ТЕАТРИ ЗАКАРПАТТЯ 20–30-Х РОКІВ

Входження Закарпаття до складу Чехословацької республіки створило сприятливі умови для створення місцевого драматичного театру. Ініціативу проявило товариство «Просвіта», яке 7 липня 1920 р. створило театральний гурток, який поставив оперету Івана Котляревського «Наталка Полтавка». До 17 вересня 1920 р. цей гурток поставив всього 7 вистав. Безперечно, що існування цього гуртка не могло задовольнити потреби закарпатської інтелігенції. Саме тому 23 вересня 1920 р. Головний відділ товариства «Просвіта» поставив на порядок денний питання про заснування постійно діючого театру. Появу першого професійного театру в краї прискорив приїзд української капели «Жобзар»: його члени вирішили допомогти закарпатським аматорам у створенні власного театру. 15 січня 1921 р. відбулося урочисте відкриття «Руського театру «Просвіти».

«Свято зачалось, – писав М.Бращайко, – промовою голови театральної комісії о.Августина Волошина. В своїй красній, добре обдуманій промові, показав на велику культурну і національну вагу театру взагалі, а спеціально у нас, де культурне й національне життя само зачинає розвиватися. Згадував про розвиток театральної літератури і театального мистецтва на Україні, в Галичині, і у нас. Вкінці – бажаючи якнайкращих успіхів новоутвореній народній інституції,

передав театр в опіку руського народу Подкарпатської Русі».¹

Відкриття першого на Закарпатті театру привернуло увагу багатьох відомих культурних діячів і урядових осіб. Свої привітання висловили Михайло Грушевський, Олександр Олесь, французький генерал Парі, губернатор Підкарпатської Русі Г.Жаткович, єпископ Папп та багато інших. Президент Чехословаччини Т.Масарик подарував театру 250 тисяч чеських корон.² Того ж дня артисти театру поставили першу виставу за драмою М.Старицького «Ой не ходи Грицю...». Серед перших акторів театру були М.Прнемська, Н.Машкевич, Г.Приходько, М.Біличенко, А.Дівнич, М.Терпило, Р.Кирчів та ін., як правило, українські емігранти з Чехословаччини. Режисером першої вистави був М.Біличенко,³ родом із Поділля.

У 1921 р. на запрошення закарпатського товариства «Просвіта» до Ужгорода приїхав відомий український театральний діяч Микола Садовський, який до 1923 р. працював директором і режисером «Руського театру». Саме завдяки йому театр став професійним. Дещо поновився склад трупи. Серед акторів зустрічаються добре відомі імена диригента, актора і педагога Олекси Приходька, родом із Поділля, першого адміністратора театру Остапа Вахнянина, акторки і співачки Ольги Дівнич (Завадської), Івана Трухлого та ін. У 1921–1923 рр. в репертуарі театру переважали побутові і музичні п'єси, зокрема, «Запорожець за Дунаєм», «Мартин Боруля», «Пан Штукаревич», «Бояриня», «Зимовий вечір»,

«Назар Стодоля» та ін. Всього за період директорства М.Садовського «Руський театр» поставив 86 вистав.⁴ Безперечно, праця Садовського в Закарпатті принесла багато користі для розвитку місцевого театрального мистецтва. Літописець історії закарпатських театрів Ю.А.Шерегій високо оцінив цього визначного корифея української сцени: «Садовський був дуже талановитим актором – мав всі зовнішні і внутрішні дані для героя-любовника в молодості, а опісля для героїв у старшому віці. Має приємний баритональний бас, прекрасну дикцію, міміку, жести, пластичність у рухах, стройність у військових ролях, а коли він танцював, то завиділи йому і справжні танцюристи балету! Глибоке почуття в розмові, співі проявлялось і в танцях».⁵

У 1923–1925 рр. «Руський театр» в Ужгороді очолював Олександр Загаров (1877–1941), актор, режисер, справжній реформатор закарпатського театру. За плечима цього досвідченого актора була театральна діяльність у Московському Художньому театрі, у театрі Корша (Москва), на сцені Александрійського театру в Петербурзі та Державного драматичного театру в Києві. Значно розширився репертуар театру. В цей період актори ставили вистави на твори російських, українських, німецьких, угорських письменників та драматургів, зокрема, В.Винниченка, Е.Калмана, Д.Мережковського, Б.Грінченка, О.Островського, Й.Штрауса, М.Кропивницького, О.Толстого, Ж.Оффенбаха. У першій

половині 20-х років виникають драматичні гуртки при читальнях «Просвіти», які ставили вистави на аматорському рівні. Однак, вже тоді відчувався брак коштів. Саме з цієї причини, після відходу від справ О.Загарова, жодний актор не наважувався очолити театр. Було вирішено створити дирекцію в складі М.Брашайка, Я.Барнича і М.Певного. Вищеназвана дирекція підлягала театральній секції Головного відділу товариства «Просвіта», яку очолював А.Волошин.

Фінансова криза 1925 р. особливо посилилася в 1926–1929 рр. Справа дійшла до того, що Головний відділ «Просвіти» вирішив закрити театр. Ю.А.Шерегій писав, що прискорили закриття театру також «суперечки» між членами Головного відділу, які вмішувалися до театральних справ, не маючи поняття про адміністрацію театру».⁶ У сезоні 1929–1930 рр. склад трупи становив всього 10 чоловік. У такій невтішній ситуації опинився новий директор Микола Аркас (1881–1938) – режисер, актор, співак, уродженець м.Миколаєва, який до цього часу виступав у театрі Садовського в Києві, в «Народному Домі» в Одесі, Катеринодарі та на Галичині.

1930–1934 рр. – це період, коли робилися певні спроби відновити діяльність українського театру в Закарпатті. Великі надії покладалися на М.Аркаса, який перебував тоді в Празі. Відомий актор дав згоду, хоча добре розумів, що коштів, фактично, нема, а борги надзвичайно великі. Весною 1931 р. трупа, очолювана М.Аркасом становила всього 17 чоловік. У

репертуарі театру були всього дві вистави – оперета «Гейша» Сідні Джонсона і «Король бавиться» Рудольфа Нельсона.

Відновлення українського театру в краї необхідно пов'язувати з іменами братів Юрія і Євгена Шерегіїв, Ганни Шерегії, Василя Ткачука, Ольги Шпірій, Івана Шутка, Івана Саса та ін. Новостворений театр одержав назву «Нова сцена» і діяв одночасно з театром, який очолював М.Аркас. Цікаво, що переважна більшість акторів «Нової сцени» були вихідцями із Закарпаття. Львівський «Новий час» повідомляв: «За почином скавтмайстра Юрія Шерегія з Великого Бичкова заложено на Закарпатті Красвий Пластовий хор. До хору вписалося нараз 46 членів, які своїм коштом будуть з'їжджатися зі всіх сторін Закарпаття на проби, які відбуватимуться все в іншій місцевості. До заложення багато спричинився своїм даром єпископ Стойка, який дарував для хору Кч 500».⁷ Новий театр почав свою діяльність оперою «Запорожець за Дунаєм». Утворення та діяльність «Нової сцени» були новим якісним етапом у розвитку театрального мистецтва на Закарпатті. Хоча актори і поступалися у професійному плані своїм попередникам, однак, незабаром «Нова сцена» стала висококваліфікованим професійним театром, який здобув популярність і визнання далеко за межами краю. Історія цього театру є яскравим прикладом самопожертви його акторів, які за власні кошти ставили вистави у різних куточках краю, виготовляли костюми, сприяли розвиткові сільських

самодіяльних театральних колективів тощо.

Протягом 1934–1936 рр. продовжував існувати «Руський театр ім. М.Садовського», очолюваний М.Аркасом, однак він значно поступався перед «Новою сценою». Незабаром театр Садовського припинив своє існування і «Нова сцена», на певний час, стала єдиним театром у краї. Сезон 1936–1937 рр. приніс справедливе і заслужене визнання «Новій сцені». Був значно оновлений репертуар театру: драма Л.Валеса і Ю.Гріма «Бен-Гур», історико-побутова драма М.Старицького «Маруся Богуславка», «Одруження» М.Гоголя, «Барон Кіммель» Галлера-Вольфа та ін. Таким чином, репертуар театру включав як українську, так і зарубіжну класику. Поповнився і склад театру. «Нова сцена» провела успішні гастролі по містах Закарпаття, які високо оцінила місцева періодика, 22 листопада 1936 р. актори зіграли свою ювілейну 70-ту виставу «Запорожець за Дунаєм». «Ця вистава, – повідомляло «Українське слово», – пройшла з гарним успіхом. Велика гімназійна зала виявилася малою. Білети всі продані, а навіть багато публіки повернуло назад, бо не було місця. Подібне було й на інших виставах...».⁸ Гастролі завершилися постановкою комедії «Земний рай».

Сезон 1937–1938 рр. «Нова сцена» починала в загальному піднесенні. У репертуарі з'явилися п'єса В.Гренджі-Донського «Як сади зацвітуть», комедія відомого російського письменника і драматурга В.Катаєва «Квадратура кола»,

«Неофавстіяда» М.Чирського. З 1 по 8 червня 1938 р. «Нова сцена» гастролювала в Празі. Чехословацьким глядачам були запропоновані вистави «Маруся Богуславка», «Сорочинський ярмарок», «Запорожець за Дунаєм» та «Флірт і кохання». Празька преса високо оцінила майстерність закарпатських аматорів сцени. Газета «Право люду» відзначала, що «Нова сцена» «зродилася, властиво, як аматорський театр, але своїм рівнем є це підприємство цілком мистецьке, яке могло б бути взірцем для деяких артистів і для деяких визнаних сцен. Культурна висота, якої тут досягнуто, впливає з того, що театр будують жертвенні працівники-вчителі й селяни-письменники, що не йдуть за несмачним дешевим успіхом, але посвячуються для свого духовного покликання...».⁹

Паралельно з «Новою сценою» весною 1936 р. виник ще один театральний колектив, який став основним конкурентом колективу, очолюваного Ю.Шерегієм, Земський Підкарпатський Народний театр. Режисером перших вистав ЗПНТ був чеський актор на пенсії Франтішек Главатий. Чеські та російські п'єси, які ставив цей театр, перекладалися на місцеву мову. Театр Ф.Главатого матеріально підтримувався чехословацьким урядом. Під час його гастролей в Празі, вистави ЗПНТ відвідали президент В.Бенеш, прем'єр-міністр М.Годжа та інші члени празького уряду. У сезоні 1936–1937 рр. ЗПНТ поставив цілий ряд п'єс, зокрема, «Марішугу», «Твердоголови», «Безталанну», «Свадьбу», «Червону каркульку», «Грозу», «Зачарованого

принца», «Марусю» та багато інших. «Стотисячні субвенції з державного і крайового бюджету, – писав Ю.Шерегій, – дали міцну фінансову базу ЗПНТ. Актори мали платні від 500 до 900 Кч на місяць; було досить грошей...».¹⁰

У сезоні 1937–1938 рр. ЗПНТ очолювали відразу два режисери –П.Алексєєв, який готував російськомовні п'єси і В.Іванов-Стахуров –українські. У цей період театр поставив вистави «Бедность не порок» О.Островського, «Дорогу цветов» В.Катаєва, «Уйко з Америки» А.Бобульського, «Наймичка» І.Тобілевича, «Бородате непорозуміння» О.Сливки. Загалом необхідно відмітити, що в репертуарі театру переважали твори російської класики (відношення 6 до 2).

Наприкінці серпня 1938 р. розпочалися переговори між представниками ЗПНТ та «Нової сцени» про об'єднання в єдиний театральний колектив. На пропозицію керівництва ЗПНТ приєднатися акторам «Нової сцени» до нього, останні відповіли категоричною відмовою. Велика частина акторів з ЗПНТ перейшла до «Нової сцени», а ті, що залишилися, після проведення трьох останніх вистав, припинили своє існування. ЗПНТ саморозпустився. Незважаючи на яскраво виражений русофільський характер ЗПНТ, він, все-таки, зіграв певну роль у розвитку театрального мистецтва в Закарпатті. Не випадково, що його появу підтримали окремі відомі політичні діячі краю українофільського напрямку, зокрема, Августин Волошин.

В результаті Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Ужгород опинився в руках гортистської Угорщини. Місто покидали різні установи і організації. Така доля спіткала і колектив «Нової сцени». Відомий закарпатський театр переїхав до Хуста. Останній склад «Нової сцени» був таким: директор, драматург і режисер – Ю.А.Шерегій, шеф-режисер М.Аркас, хореограф і балетмейстер В.Лібовицький, диригент Є.Шерегій, адміністратор М.Баланчук. Відкриття театру «Нова сцена» в Хусті відбулося 26 листопада 1938 р. На виставі «Запорожець за Дунаєм» були присутні А.Волошин та представники його уряду. 27 листопада театр поставив п'єсу «Запорозький скарб». У грудні 1938 р. актори знову поставили «Запорожець за Дунаєм», а також нову прем'єру – виставу Ю.Грома «Часи минають». 3 січня 1939 р., на честь О.Олеся була поставлена драма «Над Дніпром».

8 березня 1939 р. в Хусті театр поставив виставу «Сорочинський ярмарок», а 11–12 березня в Королеві – «Над Дніпром» і «Місяць і зоря». На 14 березня було вирішено поставити виставу «Гайдамаки», «але завтра вже текла кров у Хусті... Остання генеральна репетиція через стрілянину вже не відбулася... Не можна писати спокійно про цей день... Можна б «театральним терміном» назвати його «генералкою трагедії»... актори театру в залі проб голосно плакали...».¹¹ 15 березня 1939 р. театр «Нова сцена» припинив своє існування.

Отже, протягом всього міжвоєнного періоду центром театрального мистецтва в Закарпатті були Ужгород, а згодом Хуст. Однак, це зовсім не свідчить про те, що не діяли театри в окремих містах краю. Уже в другій половині 20-х років виникає драматичний гурток, який перетворився в театр, у Берегові. У с.Егреші вчитель Іван Тимканич заснував місцевий гурток при «Просвіті». Режисер М.Біличенко в Ужгороді створив драмгурток «Братства св. Кирила і Методія», який поставив п'єсу І.Франка «Учитель». Необхідно відмітити, що місцеві драматичні гуртки нерідко виникали з ініціативи колишніх акторів крайових театрів. З ініціативи С.Петрушка, М.Русинка і Я.Бірчака у Празі виник драматичний гурток «Верховина». У 1929 р. «Верховина» поставила десять вистав у різних містах Закарпаття, що зробило певний вплив на збільшення кількості місцевих гуртків. Один за одним виникають драмгуртки у Великому Бичкові, Росішці, Невицькому, Білках, Тересві. У селі Ізки, що на Міжгірщині, виникає справжній театр, який очолює активіст місцевої «Просвіти» С.Бобинець. Аналогічний театральний колектив виникає в с.Колочава – його очолив М.Шимоня. Таким чином, театральне життя не обходило і гірські куточки краю.

Активно розвивалася аматорська діяльність гуртків у Мукачеві. Вони виникали під егідою як товариства «Просвіта», так і «Общества им. Духновича». 6 травня 1932 р. драмгурток «Молодь» поставив у Мукачеві виставу «Сучасні діти». У

лютому 1938 р. в Мукачеві виникла «Драматична Студія імені Федора Корятовича», ініціатором якої був професор О.Приходько. Студія поставила вистави «Шельменко-денщик» Г.Квітки-Основ'яненка, «Суста» І.Карпенка-Карого, «Сон весняної ночі» Усенка-Гармаша та ін.

«Театр на Закарпатті, як і взагалі в українському народі, – писав сучасний зарубіжний дослідник В.Маркусь, – відограв вийняткову роль національного каталізатора, а навіть пробудника..., театр став школою народного самоусвідомлення, засобом пізнання свого минулого, зрозуміння своєї вчорашньої і нинішньої долі, геральдом, що закликав народ творити своє краще завтра. Це у вищій мірі стосується українського Закарпаття».¹² Переважна більшість сучасних дослідників театрального мистецтва краю розділяє точку зору відомого дослідника.¹³

1. Бращайко М. «Руський театр товариства «Просвіта» // Пчолка. – 1931. – р.ІХ. – №6. – С.140–141.
2. Там само. – С.142.
3. Там само.
4. Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Пряшів–Львів, 1993. –С.89.
5. Там само. –С.107.
6. Там само. – С.193–194.

7. Там само. – С.245.
8. Українське слово. – 1936. – 26 листопада.
9. Шерегій Ю. Названа праця. – С.295.
10. Там само. – С.284.
11. Там само. – С.322.
12. Маркусь В. Від редакції // Шерегій Ю. Названа праця. – С.8.
13. Баглай Й. На світанку відродження (Августин Волошин – співорганізатор «Руського театру» «Просвіта») // Карпатська Україна. – 1994. – 10 березня; його ж: Микола Аркас наш... // Закарпатська правда. – 1992. – 8 грудня; його ж: Василь Гренджа-Донський – театральний критик // Закарпатська правда. – 1993. – 23 квітня; його ж: «Запорожець за Дунаєм» не вмирає // Карпатська Україна. – 1993. – 29 квітня.

ПРО МОВУ, ШКОЛУ І НАЦІОНАЛЬНІСТЬ

У 30-х роках на Закарпатті існувало більше тридцяти політичних партій. Вони притримувалися різних політичних платформ і програм, мали різну мету. Але єдине, що їх кардинально розрізняло – це належність до одного з двох протилежних напрямів – українського (народовецького) або русофільського. Українського напрямку притримувалась «Просвіта», русофільського – «Общество имени Александра Духновича». Останнє було більш численне. Немалу роль відігравало прихильне ставлення до нього першого президента Чехословаччини Томаша Масарика. Часто вихідці з Росії мали певні привілеї, а тому не випадково журнал «Учительський голос» в 1937 році з обуренням констатував: «В державній горожанській школі в Севлюші дістав дефінітивне місце рускій емігрант, що мав ледви пару літ служби в ЧСР, а сотки наших на своїй землі хай беруть те, що зістанеться. Та ми не нарікаємо, бо наші брати дістають в батьківщині цих емігрантів теж гарні дефінітивні місця – на Соловках». Стаття завершувалася закликком: «Колеги-професори! Наші середні школи суть в небезпеці! Мусимо твердо боронити позиції рідного слова в цих школах. Най чують діти нашого народу рідне слово бодай з уст професорів – членів Учительського Товариства. Най учаться від нас любити своє рідне! Пишіть підручники нашою мовою...».

Отже, тема даного дослідження – це розвиток школи і української мови на Закарпатті в другій половині 30-х років. Саме в цей час більшість газет і журналів у нашому краї (а їх було тоді чимало) переходить на український правопис. Такий процес був неможливий в роки панування угорської буржуазії. Тоді, фактично, тільки «Наука» Августина Волошина видавалася русинською (українською) мовою. Саме вона стала піонером у справі українського національного відродження в краї. На це звернув увагу Василь Гренджа-Донський: «Найбільшою заслугою А.Волошина є те, що в ті часи найбільшої мадяризації пише і видає книги, шкільні підручники і редагує майже єдину на той час газету «Наука»... Працює в товаристві ім. Святого Василя Великого, а коли мадярська влада закрила це товариство, організовує разом з іншими друкарню і книгарню «УНІО». А тому важко погодитися з твердженням професора В.В.Гомонная, що «всілякїї... Волошини, Бращайки... тільки і базикають проти чехізації, а на ділі допомагають чехізиторам чехізувати тутешнє населення» (стаття опублікована в 1992 р.). Це не що інше, як груба фальсифікація. Якщо Волошин вже при угорському режимі, коли українство жорстоко переслідувалось, багато зробив для збереження мови предків, то в більш-менш демократичній Чехословаччині і поготів.

В кінці 30-х років від старого правопису до нового, українського перейшли такі друковані органи, як «Свобода»,

«Вперед», «Земля і воля», «Українське слово», «Народна сила», «Карпатська правда», «Учительський голос», «Наша школа», «Пробосм», «До перемоги», «Пластун», «Карпатська молодь», «Світло», «Подкарпатська Русь» та ін. Коли в закарпатській пресі розгорілась дискусія про створення якоїсь нової мови для закарпатців, то Міністерство шкільництва і Народної освіти ще в 1919 році прийшло до висновку, що «створити штучно новий слов'янський язик літературний для населення Підкарпатської Русі не лише трудно, але з погляду наукового цілковито хибно, а з погляду нашої і слов'янської політики не бажано... Тому, що місцеве руське нарiччя... є безперечно нарiччя малоруське, треба літературну мову малоруську, якої уживають його найблизкi сусiди й одноплемени, то єсть галицьку українську мову». Чеська Академія Наук була переконана, що «з призначенням літературної української мови викладовою мовою в школах Карпатської Русі влекшиться засадниче закладання та вплив сих шкіл, бо буде можливим ввести книжки, а також і вчителів з Галичини».

Такої ж точки зору притримувався і президент Чехословаччини Томаш Масарик. В його «Словнику научнім» читаємо: «Русини, власне часть української вітки руського народу». Як бачите, президент ще коли був переконаний у тому, що русини Закарпаття є складового частиною українського народу. А чи розуміли це корінні жителі Срібної землі? Однак, не будемо засуджувати наших предків за те, що

не всі вони були в цьому переконані, бо не їхня вина. Тисячолітній гніт різних поневолювачів, довготривала денационалізація були цьому причиною. В.Шкоба, автор статті «Наш обов'язок» в «Учительському голосі» з боєм у серці писав: «Хто днесь з чехів або словаків у республіці затаїть свою національну приналежність? Але в нас така аномалія знайдеться навіть між інтелігентами; знаю учителя, який сказав, що він не є українець, бо він не з Великої України. Питаю, а що ти є? «Я русин». Бідний руснак чи русин?! Не читав ще й того, що вже цілий світ трубить, що на Підкарпатті живуть українці. Питасш такого руснака, де родився: «Та тут. Я тутешній». Тутешняк, руснак, що хочете. А перед війною, який був? Греко-католик. А земля, де народився? Та без імени». На думку автора, «це була вихова мадярської школи».

15 листопада 1936 року Августин Волошин виступив в Ужгороді з лекцією на тему «Наш правопис». Ознайомивши присутніх з історією розвитку української мови, він зробив висновок, що «одиноким науково обоснованим правописом нашої мови є український фонетичний правопис». Проте запровадження української мови до закарпатських шкіл переборювало численні перешкоди і, як не дивно, в основному з боку русофілів. У відповідь на це по Закарпаттю пройшли масові маніфестації протесту. Ось рішення маніфестаційного з'їзду в Тур'ї Реметах:

1. Домагаємося в інтересі культури й поступу, щоб у всіх школах був зроблений порядок і введена до них українська літературна мова та фонетичний правопис.

2. Домагаємось, щоб компетентні чинники не підтримували москвофільство, бо це балканізує відносини на Підкарпатті.

3. Введення російської мови до підкарпатських шкіл є не тільки протизаконним, але й протидержавним.

4. Домагаємось, щоб наш національний провід не важився йти на ніякі згоди в мовній справі з москвофілами, бо на Підкарпатті не живе ніякий московський народ.

5. Домагаємося проведення у нас в життя закону про районіві горожанські школи, шанування синьо-жовтого прапора, як офіційного й карання за його зневагу, як за зневагу державного прапора, шанування української мови в урядах і заснування українського університету в Ужгороді.

Інша проблема, яка заважала українізації – це посилення в 30-х роках чехізація. Ми не маємо права її замовчувати. Один той факт, що на 450 тисяч українського населення уряд Т.Масарика утримував 3 гімназії, а на 34 тис. чехів і словаків, які проживали на території Закарпаття, аж 5, переконує в даному твердженні. З цього приводу цікавим буде повідомлення з Берегова: «Горожанська школа з чеською викладовою мовою в чисто українському селі, з чисто українською околицею в Іршаві і Тересві, відкриття нових

чеських народних шкіл у Вишній і Середній Апші... це найновіші здобутки чеського шкільництва, а тим і чехізації нашого населення тут на Підкарпатті. А наші напрями б'ються. Б'ються й забувають, що де два б'ються, там третій користусь».

Чеські володарі виділяли дуже мізерні кошти на утримання українських шкіл. І якби не «Просвіта», то становище було б просто-таки жахливим. Хоча б, як у Келечині. «Діти й учителі мучаться в мізерних сільських стайнях без лавок, без зшитника, без книги, – писав до «Учительського голосу» невідомий автор. – На Верховині школи запирають, бо нема чим топити в школі. Діти і учителі мерзнуть, а «ревний душпастир» (Юрій Лендьел, Келечин) будує 7-кімнатне помешкання».

Не кращим було становище і вищої школи. Посол до чехословацького парламенту від соціал-демократичної партії Юліан Ревай у своєму виступі підкреслив, що з року в рік кількість закарпатців зменшується: «Я хочу вказати, – говорив він, – на дійсний стан підкарпатських студентів, який особливо на технічних школах є невідрадний. Найкраще нехай говорять числа. Візьму для приміру Прагу, бо в Празі є найбільше студентів із Підкарпатської Русі. Числа відстрашаючі. В році 1932 студіював на високих празьких школах 341 студент, в 1933 році тільки 320, в 1934 – 300, в 1935 – 283, а в 1936 тільки 264...». Ю.Ревай вніс пропозицію про відкриття українського

університету в Ужгороді, однак цього так і не було зроблено.

В березні 1939 року Августин Волошин з трибуни Сойму Карпатської України скаже: «В Карпатській Україні приготувалась для нас неминуча загибель, щораз більше витискали нас у гори... Нашу мову витиснено з урядів, а навіть з церкви. В Карпатській Україні відносини були неможливі...». Прийнятий Соймом §4 Закону ч.І. проголосив: «Державна мова Карпатської України є українська мова». Врахуйте, шановні читачі, що це рішення було прийняте закарпатським парламентом на 50 років раніше (стаття опублікована на початку 1992 р.), ніж Верховна Рада України утвердила закон про державність української мови.

ПРО СИНЬО-ЖОВТИЙ ПРАПОР

Про українську національну символіку останнім часом багато сказано, що мабуть, нема потреби заново описувати всі етапи її історичного розвитку. Б.Якимович, С.Макарчук, П.Федака, Ф.Шевченко, В.Сергійчук... на основі історичних документів подали цікаві праці, в яких довели, що українська національна символіка має давню історію. Я не буду зупинятися на всіх елементах символіки, зупинюсь тільки на прапорі. Яким був прапор Підкарпатської Русі – Карпатської України в 1919–1939 роках – це і буде знаходитись в центрі цього скромного дослідження.

Синьо-жовтий прапор на Закарпатті має таку ж давню історичну традицію, як і на всій Україні. В цьому легко переконатися, прочитавши статтю Юлія Бращайка «Наші народні барви і наш прапор», в якій один із засновників «Просвіти» писав: «Ми, Підкарпатські русини, вже більше 1000 літ уважаємо сесі барви за свої. Послі історичних традицій се мали бути барвами колишнього нашого князя Федора Корятовича... Наша старинна мукачовська єпархія вже більше як 150 літ сесі барви узнає за свої урядові барви. Є се також од давних давен барвами ужгородської жупи і самого Ужгороду».¹

Таким чином, синьо-жовтий прапор протягом віків вважався прапором наших предків. Врахуймо і той факт, що навіть непрошені гості, які прийшли в наш край панувати,

що значить національна відзнака, й що значать наші родні синьо-жовті краски». ⁶ З обуренням писала «Свобода» про те, що в селі Копашньюво Хустського округу на вимогу групи антиукраїнських сил було знято синьо-жовтий прапор з місцевої школи: «...Самі не знають, що роблять, були зведені якимось ворогом нашого народу, якому не любитьсь, щоб наш народ мав свої знаки, свої барви, гімн і т.д.». ⁷ 8 листопада 1929 р. та ж газета під рубрикою «Провокація» опублікувала статтю «В Мукачеві чехи роздерли і топтали наш прапор», в якій повідомляла: «В Мукачеві... стався такий скандал... поєдні ученики руської народної школи несли свої синьо-жовті прапори, прискочив ід ним один чех, якийсь Прибрамський і вибрав із рук руських дітей прапорчки, і потоптав на землі. Сесь скандал доказує лиш одно, страшну некультурність тих панов і глибоку ненависть їх проти нашого народного одродження». ⁸

Окремі політичні сили намагалися протиставити синьо-жовтому інший прапор, нехтуючи історичною традицією. Так, в 1933 році партія аграрників, опираючись на проугорські сили, пропонувала запровадити зелений прапор для Підкарпатської Русі. Ця спроба була рішуче засуджена представниками українства. З'явилося кілька публікацій на захист синьо-жовтого прапора. «Той прапор (синьо-жовтий – М.В.), – писала «Свобода», – нам так святый, що кожного, хто би відважився його покинути, або збешестити, мусіли б уважати за зрадника. З огляду на се рішуче протестуємо, аби

аграри й мадяри та жиди без жодного прошення й покликання нам прапори вигадували».⁹

Незважаючи на численні нападки на українську національну символіку взагалі, і на синьо-жовтий прапор зокрема, він все-таки був присутній на всіх основних заходах, які проводила «Просвіта». Так, 20 і 27 червня в Кальнику і Тур'ї Реметі відбулися масові демонстрації в підтримку українства проти русофільства. Кореспондент одного з журналів писав, що «демонстранти йшли, співаючи народні пісні і несли в руках безліч синьо-жовтих прапорів».¹⁰ Перед відкриттям 11 жовтня 1928 року Народного Дому товариства «Просвіта» в Ужгороді «рано прийшла оркестра й мішаний хор з Бичкова з прапором і музикою замарширували з штації».¹¹ 7 липня 1929 року під час роботи чергового з'їзду народовецької молоді по вулицях Ужгорода «замаяли синьо-жовті прапори і почулися звуки української походової пісні... Таке захоплення і таке сильне почуття, що мимоволі духом ростеш все вище й вище».¹² І таких прикладів можна навести чимало.

15 березня 1939 року на історичному засіданні Сойму Карпатської України був прийнятий Закон, де в частині I §5 говорилося: «Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня».¹³ Таким чином, синьо-жовтий прапор був офіційно визнаний як державний прапор Карпато-Української держави.

Синьо-жовтий прапор є нашою святинією, яку ніхто не має

права паплюжити. Актуальними ще й тепер залишаються слова Августина Волошина: «...Піднесіть високо наш прапор, держіться в програмі його! Не забудьте, що вороги прапору суть ворогами самого народу».¹⁴ Не за горами той час (стаття опублікована в 1991 році), коли синьо-жовтий прапор замайорить повсюдно по всій нашій прекрасній, дійсно суверенній Українській державі. Жителі робітничого селища Майдан, які першими підняли синьо-жовтий прапор, мабуть, самі того не усвідомлюють, що ввійшли в історію...

1. Брашайко Ю. Наші народні барви і наш прапор // Свобода. – 1928. – 29 лист.
2. Там само.
3. Волошин А. Промова при освяченні прапорів «Просвіти» в Мукачеві // Свобода. – 1933. – 2 лип.
4. Брашайко Ю. Названа праця.
5. Учительський голос. – 1936. – №9. – С.238.
6. Свобода. – 1929. – 15 серп.
7. Там само.
8. В Мукачеві чехи роздерли і топтали наш прапор // Свобода. – 1929. – 8 лист.
9. Свобода. – 1933. – 20 трав.
10. Учительський голос. – 1937. – №7–8.
11. Свобода. – 1928. – 11 жов.
12. Там само. – 1929. – 25 лип.
13. Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949. – С.80.
14. Волошин А. Названа праця.

ГАЗЕТА «СВОБОДА» ПРО РАДЯНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ В 20-30-х РОКАХ

У 1921–1922 рр. Росію, яка ще не відійшла від наслідків більшовицького перевороту, спіткала ще одна біда – голод. Причиною голоду офіційна пропаганда називала засуху «в приволзьких губерніях, які до цього часу давали 30 процентів всього російського врожаю хліба».¹ Однак, слід відзначити, що засухи були досить звичайним явищем для хліборобів Росії. Вони, безумовно, впливали на кон'юнктуру хлібного ринку, але до 1921 р. Росія не стикалась з явищем масового голоду, коли мільйони людей були поставлені на грань смерті. Сьогодні очевидно, що найважливішою причиною голоду 1921–1922 рр. була політика «воєнного комунізму», що проводилась під час громадянської війни. Практика хлібозаготівель, при яких у селян часто забиравось все зерно, в тому числі й необхідне для посівної, створила ситуацію, коли звичайна засуха привела до масового голоду.

Голод, на жаль, не обминув і південь України. Відомий український історик Станіслав Кульчицький відзначав: «Голод 1921–1923 рр. – явище далеко не локальне. Ця трагічна сторінка в історії українського народу безпосередньо пов'язана, по-перше, з економічною політикою державної партії, яка провадилася до березня 1921 р., і, по-друге, з підлеглим становищем формально незалежної республіки щодо

московського центру, який по-своєму розв'язував проблеми, що виникли внаслідок жорстокої посухи у Поволжі, на Північному Кавказі і в південних губерніях України.² «Голод виявився фактором, – відзначав дослідник, – який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з «куркульським бандитизмом», конфісковуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній. У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом».³

Газета «Свобода» в цей період публікує багато матеріалів про голод в Росії та Україні. 2 лютого 1922 р. в цьому друкованому органі Народно-Християнської партії сповіщалося про те, що «голод в Росії набуває все більших і більших розмірів».⁴ Публікація вражає читачів деталями про факти людодства. 5 лютого газета знову торкається цієї теми.⁵

Публікації про допомогу світової громадськості Радянській Росії розміщують на своїх шпальтах всі закарпатські газети. Повідомлялось, що в Берліні створено «Комітет міжнародної допомоги трудящих», про активну діяльність у цій справі відомих вчених і літераторів А.Ейнштейна, Б.Шоу, А.Франса. «Свобода» 16 березня 1922 р. повідомляла про візит до Москви відомого норвежця Ф.Нансена. Те, що він побачив, привело до шокового стану. Ось як писала про це газета: «Акцію допомоги очолює Нансен, заступник якого Корвін розіслав по світу слідувачу телеграму: «Стан московських лікарень є страшним.

Труби позабивані і полагодити їх вже не можна. В кімнатах завжди повно хворих. Повітря сперте. Хворі, як скелети, чекають на смерть... Всюди цілі гори набираються з трупів. Були випадки, коли матері, одурівші з голоду, їли часом померлих».⁶

Подібна інформація, безумовно, не могла не зворушити серця тисяч закарпатців. 11 червня 1922 р. в Ужгороді був створений «Комітет допомоги голодуючим України», який очолили Степан Гукаловий, Гнат Стефанів і Микола Галезів. У зверненні до закарпатців члени комітету писали: «Нести поміч охопленому голодом населенню земель України і зменшити наслідки голоду можна ось яким способом: 1) організувати грошові збори через листи, оголошення в газетах...; 2) організувати благодійні концерти і вистави; 3) збирати харчі, одяг, медикаменти; 4) просити про допомогу гуманітарні організації в Чехословацькій республіці і співробітничати з ними; 5) організувати дитячі оселі».⁷ Звернення завершувалося закликом: «Комітет звертається одночасно до всіх жителів Підкарпатської Русі без огляду на національність і віру чи політичні переконання та до всіх організацій з гарячим проханням: не відмовте в допомозі голодуючим! Кожна жертва Ваша буде записана в серцях тих, яких Ви врятуєте для життя».⁸

Закарпатці не лишилися байдужими до страждань своїх братів на Сході. Ними були зібрані значні кошти. «Карпатська правда» – орган Крайкому КПЧ – 5 лютого 1922 р. повідомляла,

що тільки комуністами Закарпаття за цей час було зібрано 33997 крон.⁹ Не лишились осторонь кампанії і представники творчої інтелігенції. Іван Ольбрахт разом з письменниками С.Нейманом, М.Майсровою, В.Ванчурою, І.Волкером та іншими видали літературно-художній збірник, кошти від продажу якого пішли в користь голодуючим Росії. Подібні акції здійснили і діячі мистецтва та науковці. Чехословацький уряд виділив 30 млн. крон. Тільки в Мелітопольському повіті в травні 1922 р. було організовано харчування для 10 тис. чоловік, насамперед дітей.¹⁰

В 1932–1933 роках страшна трагедія спіткала український народ. В країні лютував голод. А чи знали про нього на Закарпатті? Яким чином доходила інформація про голод в цей край? На Закарпатті в першій половині 30-х років видавалися десятки газет, кожна з яких представляла інтереси окремої партії, певних політичних сил. З різних газет трудящі Закарпаття одержували неоднозначну інформацію про голод 1932–1933 рр. на Україні. Якщо, наприклад, соціал-демократична преса давала повідомлення про нього, то «Карпатська правда» – замовчувала.

Однією з газет, на шпальтах якої регулярно поміщалися матеріали про голод, була газета «Свобода», яку очолював Августин Волошин. Більшість матеріалів про голод з'явилися в ній у 1934 р., коли відчутними стали наслідки голоду. В таких статтях, як «Жахливе положення України»,¹¹ «Великий

злочин»¹² та деяких інших наводилися свідчення очевидців голодомору, розповідалось про страшні наслідки для українського народу цієї трагедії.

На сторінках «Свободи» зустрічаються відомості про кількість жертв голоду, хоча точними їх вважати не можна. В різних публікаціях знаходимо інколи прямо протилежні дані. Так, 27 липня 1934 р. газета писала, що за свідченням американського професора Р.Селлета «в Полудневій і Східній Росії, на Україні та на Північному Кавказі з голоду загинуло до 10 млн. людей».¹³ Така ж цифра наводилася і в публікації за 12 липня, але стосувалася тільки України.¹⁴ 30 серпня «Свобода» повідомляла, що на протязі 1933 року «померло... не менше 3 млн. людей».¹⁵ Така суперечливість щодо даного питання пояснюється перш за все відсутністю власних кореспондентів на Україні і передруком неперевіраних матеріалів зарубіжної преси.

Газета знайомила своїх читачів з тим, як питання про голод на Україні обговорювалося в парламентах різних країн, зокрема в Англії і США. Так, 21 червня вона опублікувала резолюцію Конгресу США, яка була прийнята після довгих дебатів з цього питання. В ній прямо зазначалося, що «московський уряд знав про голод, але йому не намагався зарадити, а навпаки, вживав його для політичного утиску українського народу».¹⁶ Що стосується обговорення питання про голод в англійському парламенті, то «Свобода» про це

детально написала в номері за 30 серпня 1934 р.¹⁷ Таким чином, незважаючи на окремі неточності, «Свобода» досить широко інформувала закарпатців про трагедію на Україні.

Чи знали на Закарпатті про сталінські репресії? Якщо знали, то якими шляхами інформація про це антилюдське явище в історії цивілізації проникала до нашого краю? Чи вірили закарпатці в те, про що писали місцеві газети? Однозначну відповідь дати важко. Бо ж тогочасна преса Країни Рад видавала інформацію, вигідну сталінському тоталітарному режимові. Не хотілось Сталіну виглядати в очах світу кривавим диктатором. Однак певна частка правдивої інформації все-таки потрапляла в європейську і, звичайно, різнобічну пресу Західної України. Саме з неї передруковували статті й закарпатські газети того часу. Безумовно, читачі не завжди вірили в правдивість так званих націоналістичних газет. Тепер, коли в українській пресі раз від разу йдеться про репресії, можна впевнено сказати, що вони писали правду.

Тож перегляньмо підшивки старих газет – німих свідків історії... Газета «Свобода» 3 січня 1935 р. повідомляла: «В Московщині наслідком атентату проти Кірова винищено цілі родини...».¹⁸ Цікаво, що в першій половині 30-х років «Свобода» постійно проводила паралель між Гітлером і Сталіним: «Диктатура звичайно задержується лише страшним терором. В Німеччині і Совстах тепер знову захиталась влада диктатури. В Німеччині під час різдвяних свят загинуло 4000 осіб».¹⁹

В першій половині 30-х рр. постраждали й закарпатці, які опинилися за кордоном. 15 лютого 1934 р. «Свобода» писала: «...В СРСР арештовано комуністичного посла до Чехословацького парламенту Івана Мондока разом з жінкою».²⁰ Далі повідомлялося, що їм, мовляв, загрожує смертна кара, а Іван Мондок загинув в одному з концтаборів. «Свобода» стала своєрідним літописом репресій після вбивства С.Кірова: «...в Москві убито понад 200 чоловік, а на Україні упало 100 комуністів-українців».²¹ Причину цього газета вбачала в тому, що диктатор Сталін вже «нікому не вірить і переслідуює самих своїх бувших комісарів».²² В одній із статей йшлося про те, що Сталін божевільний. До речі, багато вчених й зараз дотримуються цієї версії. Знали на Закарпатті і про смерть дружини Сталіна: «Нагла і тайна смерть молодої жінки Сталіна зачала відбиватись на душі більшовицького тирана. Всюди видно тінь своєї жінки. Тікає від людей і залишається до повної тишини».²³

В пресу Закарпаття нерідко проникала й неправильна інформація. Так, в одному з номерів «Свободи» був поміщений передрук з італійської газети, де йшлося про те, що «Сталін тяжко занедужав на хворобу «рака», була інформація, ніби «вождь умер, але уряди не сміють випустити цю вістку».²⁴ 7 лютого 1935 р. «Свобода» повідомляла читачів про трагедію у сім'ї українського професора А.Крушельницького, відомого на Закарпатті своїми «Читанками»: «Впало під червоними стрілами і

двоє синів знаного нами професора А.Крушельницького... Щоб батьківське серце за розстріляними синами з розпуки так само трісло, розстріляли наперед синів, а батько в тюрмі жде свою чергу, де він здурів».²⁵ 10 вересня 1936 р. наші земляки прочитали, що «в Росії 16 вождів-комуністів розстріляні. Неприятелі Сталінової політики дальше організуються, із-за них було арештовано багато тисяч людей. Організацією тих неспокійних елементів управляє із заграниці Троцький, що нині перебував в Норвегії, де є під надзором поліції».²⁶

30 вересня 1936 р. «Свобода» в статті під заголовком «Сталін дальше чистить» писала: «...Сталін дав арештовати много генералів і вищих офіцерів та дипломатів, яких підозрівають, що суть прихильниками революціонерів-троцькістів».²⁷ Світ із занепокоєнням слідкував за подіями в СРСР, але правдивої інформації ніхто здобути не міг. Всім замилювали очі величезними досягненнями Країни Рад. Невідомий автор статті «Нищення нації», опублікованій у «Свободі» 14 грудня 1937 р., підкреслював: «...Правдивої інформації з російської преси не можна добути, бо там нічого не пишеться про великі процеси і масові розстріли».²⁸ Дійсно, газети в СРСР рясніли тоді вигідними сталінській зграї заголовками: «Смерть німецьким шпигунам!», «Ліквідовано кубло контрреволюціонерів!» та подібними іншими. Такий ідеологічний натиск спотворював істинність подій.

А ось процесу, що закінчився в Москві 30 січня 1937 р., «Свобода» приділила багато уваги. 4 лютого в одній з інформацій повідомлялось: «...Великий процес... кінчився смертним засудом тридцяти троцькістів, бувших ведучих політиків комуністичного режиму».²⁹ 13 чоловік, зокрема П'ятаков, Серебряков, Лівшиць та інші були засуджені до смертної кари, а Радек і Сокольников «дістали до 10 літ темниці».³⁰ Газети писали, що всі вони признали і твердили, ніби вели переговори з німцями і японцями проти СРСР. Отже, завдяки «Свободі», на Закарпатті знали про те, що творилося в сталінському СРСР та Радянській Україні.

1. Вегеш М. Голод 1921–1922 років у Росії очима закарпатців (За матеріалами «Свободи») // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. – Випуск третій. – Ужгород, 1998. – С.46.
2. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) –К.: Основи, 1996. – С.191–192.
3. Там само. – С.202.
4. Свобода. – 1922. – 2 лютого.
5. Там само.
6. Там само. – 16 березня.
7. Там само. – 13 червня.
8. Там само.
9. Карпатська правда. – 1922. – 5 лютого
10. Свобода. – 1922. – 10 лют.

11. Там само. – 1934. – 16 серпня.
12. Там само. – 26 квітня.
13. Там само. – 27 липня.
14. Там само. – 12 липня.
15. Там само. – 30 серпня.
16. Там само. – 21 червня.
17. Там само. – 30 серпня.
18. Там само. – 1935. – 3 січ.
19. Там само.
20. Там само. – 1934. – 15 лют.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само. – 1935. – 7 лютого.
26. Там само. – 1936. – 10 вересня.
27. Там само. – 30 вересня.
28. Там само. – 1937. – 14 грудня.
29. Там само. – 30 січня.
30. Там само. – 4 лютого.

«НОВА СВОБОДА» ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

15 червня 1938 р. вийшов у світ перший номер українського незалежного щоденника «Нова свобода» під редакцією Василя Фірцака (пізніше головним редактором призначили Василя Гренджу-Донського). Газета видавалася в друкарні «Свобода», що на вулиці Михайла Лучкая, яку очолював майбутній голова Українського Національного Об'єднання Федір Ревай. Редакція та адміністрація «Нової свободи» розміщувалась у приміщенні на вулиці Другетів, 21. Фактично, названа газета була єдиним друкованим органом в Закарпатті, який видавався масовим тиражем. Як оцінили появу українського щоденника в краї політичні діячі, представники освіти, науки і культури того часу? Ця тема й буде знаходитися в центрі цієї наукової розвідки.

Майбутній міністр внутрішніх справ Карпатської України Юліан Ревай відзначив, що «справа щоденника є загальною справою нашого суспільства недивлячись на його партійно-політичний стаж. Наше відродження відповідно до сьогоденної доби в рамках демократичної республіки скорим темпом йде вперед. Народні маси освідомлюються, отже ми, що держимо руку на живчику нашого суспільного життя, не могли не бачити, що без щоденної преси нам більше не обійтись. Пускаємо в світ «Нову свободу» й тільки одне бажаю щоденникові, щоб всі українці спільними силами піддержували

його». На глибоке переконання головного лікаря Миколи Долиная, «мірилом культурности кожної нації є його преса. Покажи мені пресу, я тобі скажу який це народ... Ми не можемо чекати підмоги від чужих, тільки від самих себе. І я надіюся, що весь український загаль своєю жертволюбивістю підопре нашу «Нову свободу». Його колега, видатний закарпатський хірург Олександр Феднєць розмірковував: «Політикою не маю часу займатися, але розумію вагу українського щоденника, який має з'явитися власними силами. Це велике діло, мало щоденників є на світі, які б виходили на власні сили. Українське громадянство може бути горде на себе, що спромоглося на щоденник».

Шкільний інспектор Юлій Гуснай доводив корисність появи «Нової свободи» для зростання національної свідомості населення міст, в яких переважали неукраїнці: «Ми живемо в мадярському місті, серед мадярської провінції й майже ніхто так не бажає собі скріплення нашого українського суспільства, як ми в Берегові. Я є певен, що український щоденник буде тим мальтером в нашому суспільстві, який його буде скріпляти щодня». Підтримували «Нову свободу» і в гірських районах Закарпаття. Інженер Василь Грабар писав до редакції: «Радію, що буду мати змогу кожного дня читати щоденник в рідній мові. Знаєте, я родився в такому селі, де в діточих роках не чув іншої мови крім української. Це було в Майданці над Воловим. Я сам твердий верховинець, люблю Верховину, її пісні, її

милозвучну музику, й тому люблю й рідне друковане слово. Як тяжко мені було, коли на нас з всіх боків нападали, а ми не мали змоги відбиватися. Тепер, надіюсь, що всьо піде інакш. І ворог не буде такий лютий, коли побачить, що в противника гостра шабля. Такою гострою шаблею має бути наш щоденник в інтересі нашого народу й республіки».

Вітала появу щоденника революційна в 1918–1919 рр. Гуцульщина. «Ми бичківці, – писав від імені гуцулів голова «Просвіти» в Великому Бичкові Михайло Марущак, – від часу перевороту завжди кріпко стояли на сторожі наших національних святощів, нашого відродження, нашої мови, нашої преси. Всі бичківці з щирого серця вітають цей великий почин... Ми його (щоденник – М.В.) видаємо власними силами, є він золотою дитиною нашого відродження й ми намагаємося його піддержати!». Протоігумен о.Булик (його прізвище буде значитися в угорських списках у 1938–1939 рр. на знищення – М.В.) хотів, щоб «Нова свобода» «керувалася засадою Христової науки, християнською ширістю, проповідувала добро й поборювала зло». Голова «Просвіти» Юлій Брашайко заявив: «Це, що виходить наш рідний щоденник, переконує мене ще раз в тому, що немає тої сили, яка б могла нас застановити на шляху нашого відродження. Й чужі нації тільки із подивом можуть глядіти на наш великанний починок. Особливо наша інституція «Просвіта» відчувала дуже болючо відсутність щоденної преси. Вона є осередком нашого

суспільного життя й тому вороги нашого відродження свої напади якраз прямують проти неї. Та ми їх завжди відбивали, перемагали; як правда побіждає неправду. Вірую, що «Нова свобода» стане «Просвіті» на допомогу, а «Просвіта» «Новій свободі». На думку директора Мукачівської торговельної академії Августина Штефана, «щоденна преса це зброя, без якої свідомий, політично зрілий народ не може обійтися. Ви робіть своє, будьте ширі до народних мас, працюйте витривало й пильно, а ми на Мукачівщині і взагалі наше учительство, виконаємо повинність, яку нам диктує любов до свого народу й рідної преси».

А.Штефана підтримали в цьому педагоги Василь Лацанич з Великого Березного та Юрій Пазуханич з Волового, Василь Климпуш із Ясіня та Олександр Тар із Севлюша. Останній писав: «Я скромний, невидний урядник, звичайний собі представник повіреного капіталу, й тому лише одне вам можу порадити: Ощадність і ошадність в першій мірі, а задруге дуже шпорувати з грейцариками. Змагайтесь патріотичне чуття наших людей перемінити на коронки й ними їх зважити, тоді побачите, хто правдивий патріот. Чи не можна б так ще за місяць лише раз на тиждень виходити й притому подвійно заінкасувати від передплатів, а редакторам нічого поки що не заплатити? Думайте над цим. Це не погана річ! Або придумайте таке, щоб і щоденник виходив, і щоб каса в цілості була. Ну, як собі думаєте?».

Видатний закарпатський поет Зореслав емоційно і широко відзначив, що «нарешті діждались ми свого українського щоденника на Підкарпатті!». На його думку, «з таким епохальним фактом сповняється давня мрія всіх нас і літературний світ зокрема дістає нову сцену, де має можливість частіше виступати з своїми продукціями. Підкарпатська українська література досі не має ще своєї власної трибуни. Доки діб'ється їй до неї, мусить бути гостем то тут, то там... З того приводу найсердечніше вітаємо наш перший український щоденник на нашому Підкарпатті й бажаємо, щоб він став не лише щоденною газетою, але й щоденним хлібом кожного свідомого українського інтелігента, робітника й селянина». Інший письменник, о.Юрій Станинець з Вонігова, писав: «Ви, люди міста, не можете собі уявити, що те значить жити на селі й не мати кожного дня вістку зі світа. Правда, що маємо радія, маємо щоденні газети, але те все чуже. Якщо не вороже нам, та обоятно до нас. Який хосен, яка користь, що мого сусіда син вернув зі світа, говорить, як там є, коли мого рідного слова нема, думас собі та вдова, котра чекає зі світа свого сина, а замість нього прийде син її сусідки. Щось подібне приходило й мені на розум, коли читав чужі щоденники. І ось нарешті тут і наш».

Вихід першого числа «Нової свободи» привітали українці Чехії та Словаччини. Ярослав Стрижак з Братіслави, в листі до редакції відзначав: «Я вправді є передплатником кількох

українських часописів, але коли зважу, що наше українське Підкарпаття потребує своєрідної преси, як прагущий води, не може остатись байдужим супроти так пекучої справи, якою являється потреба нашого щоденника на Підкарпатті». Про резонанс виходу «Нової свободи» в Празі писала Н.Козицька: «Ваш часопис викликав між земляками в Празі великий інтерес – багато про нього говорять».

Видатний закарпатський театральний діяч, режисер «Нової сцени» Юрій-Августин Шерегій слушно зауважив, що «українці Підкарпаття вже 18 літ чекали, щоб українська щоденна преса пропагувала своє рідне театральне мистецтво. Щоденна преса й театр є признанням зрілості народу. І хто ці два чинники у нашому національному житті підтримує, той може називатись гідним сином свого народу. Я надіюсь, що «Нова свобода» спричиниться теж і до піднесення театральної культури на Підкарпатті». Редактор і видавець Дмитро Німчук, який, за його словами «від молодих літ боровся за наше слово», вважав, що «своя газета хоч і маленька, мені миліша, ніж чужі великі, що вороже ставляться до нашого відродження... Будьте об'єктивні, справедливі, ставтесь до життя з отвореними очима!». До цього залишається додати, що такою газета залишалася завжди, аж до появи останнього номера, датованого 16 березня 1939 р.

**СТОРИНКИ ІСТОРІЇ
МІЖГІРЩИНИ**

СЛІДАМИ ВОЛІВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ»

В першій половині 20–х років один за одним виникають осередки «Просвіти» у всіх округах Закарпаття. Не була винятком і Міжгірщина (тодішній Волівський округ Підкарпатської Русі). Як і в деяких інших округах краю, ініціатором створення просвітянських осередків були вчителі. Об'єднані в учительське товариство, вони були найбільш свідомою частиною у цьому гірському краї. Численні документи, які збереглися до нашого часу, свідчать про це.

17 січня 1922 року у Воловому відбулося засідання учительського товариства, на якому було обрано новий склад ради. Головою отав Діонізій Бокотей з Волового, а заступником Юлій Гвоздяк з Келечина. До ради також увійшли Сергій Шевченко (Волове), Лаврентій Вайда (Репинне) і Андрій Лесов (Пилипець). Серед проблем, які обговорювалися, було питання ліквідації неграмотності в гірських селах (Свобода. – 1922. – 17 січня). Незабаром, у Пилипці були відкриті курси для неграмотних, які очолив місцевий активіст, вчитель Андрій Лесов. «Курс мав 32 учасників, – повідомляла «Свобода» 26 березня 1922 р. – и кончиться 31-го марта».

Більшість членів учительського товариства стали активними учасниками «Просвіти». Для розквіту товариства вони не жаліли нічого, навіть грошей. Доказом цього є збір коштів на будівництво Народного дому товариства «Просвіта»

в Ужгороді. У 1928 р. просвітяни Волового зібрали коштів на суму 646 кч. Серед благодійників зустрічаємо прізвища Й.Дудикевича, Шкултета, Ш.Шафара, лікаря Васовчика, адвоката Маркуша, його помічника Щупи, торговця Зіхермана, священника Пайкошія, директора пошти Рота та інших. Збір коштів продовжувався (Свобода. – 1928. – 5 вересня).

В лютому 1929 р. була створена первинна організація «Просвіта» в селі Синевирська Поляна. Народовецька газета «Свобода» (1929. – 7 лютого) писала, що в цьому селі «веде народну читальню «Просвіти» енергійний молодий наш народний вчитель М.Сабов, он є разом и головою читальні».

Якщо «Просвіта» в Синевирській Полянці робила свої перші кроки, то Верхньостуденське товариство влітку 1928 року вже мало чим похвалитися. Станом на 14 серпня 1928 р., коли проходили загальні збори читальні «Просвіти» у В.Студеному, було зафіксовано: «Книжок в бібліотеці є 198, лекцій було в біжучому році 3, театральних вистав 4. Театральний гурток складається з 20 членів. Головою вибраний Юрко Кофель, секретарем Іван Келемець».

На діяльності цього осередку варто зупинитися більш детально, бо саме воно було найбільш масовим і активним на Верховні. 26 січня 1929 р. у В.Студеному відбулися чергові загальні збори «Просвіти», які відкрив сільський староста Олекса Кополовець. Зборами керував голова місцевої «Просвіти» Микола Щадей, «котрий держав промову

прекрасну і пояснював ціль товариства і статута». У своєму звіті він підкреслив, що «читальня має 40 членів і при ній є театральний кружок, котрий одограє минушого року 9 представлень. Читальня книжок має 179, в минулому році прочитано було 36 лекцій». На зборах була вибрана нова рада товариства, до якої увійшли Михайло і Василь Печори, Василь і Микола Щадеї, Кополовець.

Село В.Студений було типовим для тогочасного Закарпаття. Крім «Просвіти», в ньому активно діяло «Общество им.Духновача». Між ним і «Просвітою» ні на мить не припинялася боротьба, яка нерідко носила досить гострий характер. 1 травня 1929 р. газета «Свобода» опублікувала листа членів місцевої «Просвіти» до редакції русофільської газети «Русский вестник», редактором якої був небезвідомий Куртяк. В статті говорилося: «В числі 14-ім Куртякового Вісника появилася стаття, в котрій якісь написали, що «Свобода» неправдиво описує культурну працю читалень «Просвіти» на селах, і в котрій явно виступили, що читальня «Просвіти» з Вишнього Студеного описала неправдиво своєї діяльності, і що они докажуть і перед судом. Но ми сього доказу неотмінно будемо від них требовати. Наші народовці з Вишнього Студеного годні доказати під присягою, що то є брехня за наш правдивий опис і щирю культурну працю, це докажуть сотки свідків, докажуть і члени читальні «Просвіта» з Нижнього Студеного, котрі часто появлялися на наших виставах. Також

докаже і фінансова погранична сторожа. Також сесі дописователі в тій статті окрашують і Духновичівців з Нижнього Студеного, що не є правда... Але отсе, панове, затаити не можливе, бо за отсе знає всьо село і окружне начальство... Шкода, що сесі дописователі називають себе Духновичівцями з Вишнього Студеного, но ми думасмо, в нас таких не найдеться. Гратулюєме Вам, панове, брешіть далі. Народовці» (Свобода. – 1929. – 1 травня). Необхідно відзначити, що нерідко і просвітяни звинувачували членів «Общества» у бездіяльності, а ті, в свою чергу, теж захищалися: «Не есть правда, что Русская Народная Читальня общества им. А.Духновича в Воловом перестала существовати и что целое правление перейшло в новостворенную читальню «Просвіти», а правда есть, что Русская Народная Читальня им. А.Духновича в Воловом дальше существует, а из ея членов только два перейшли в новооснованную читальню «Просвіти» (Свобода. – 1930. – 14 серпня).

У 1930 р. при товаристві «Просвіта» у В.Студеному виникло культурницьке товариство «Січ». Воно, разом з «Просвітою», «дня 26.X.1930 р. улаштувало святочний вечір в честь нашого пророка Тараса Шевченка. Святочну промову подержав Никола Щадей. Члени «Січи» відспівали народні пісні. Сяля була переповнена селянами, також були гості з Нижнього Студеного, з далекости 6 км. Публика була дуже захоплена святочною промовою і декламаціями, зложеними

Гренджою-Донським (Свобода. – 1930. – 4 грудня). Однак, студенці мали і своїх власних поетів. Таким, зокрема, був активіст «Просвіти» Микола Щадей. 20 лютого 1930 р. «Свобода» опублікувала написаний ним вірш «Не тіштеся вороженьки!»:

Не тіштеся вороженьки,
Що ми погибаєм.
Не забудьте, що ми всегда
Атамана маєм.
Погляньте ви своїх предків,
Що вас виховали,
А звідки ви на Україні
Кацапами стали.
Не смішкуйтеся над ними
Не топчіть їх слави,
Они за наш край коханий
Свою кров пролляли.
Ще воскресне Україна!
Ті славні козаки
З високих гір за Карпаття,
Де воріг завзятий
Не піддаємось, радше згинем,
Рабами не станем,
Тільки всегда гайдамаки
Навіки зістанем.

Августина Волошина. Автор вміло підмітив значення боротьби
Волошина за піднесення національної свідомості краян:

«Не йшов ніхто на поле
з плугом,
Боявся тюрм і ворогів.
А Ти відважно йшов
на ниву,
Бо дух тобі орать велів.
Ти бачиш працю: сходить
зерно.
Колосся буйнеє росте,
Лани хвилюють, а над ними
Сміється сонце золоте».

12 лютого 1931 р. відбулися загальні збори читальні товариства «Просвіта» у В.Студеному, на яких виступили Микола і Василь Щадеї, Іваницький, Косюч, Кополовець. «Промовці, – повідомляла «Свобода», – закликали до праці освіти, до любові своєї рідної української мови. Читальня має два помешкання, 148 членів, книжок 289. При читальні є аматорський гурток, котрий в минулому році дав 11 вистав. Єсть також гімнастичний гурток, що складається з 42 членів. В минулому році були прочитані 27 лекцій» (1931. – 5 – березня).

Кореспондент «Свободи» писав про святкування роковин Шевченка у В.Студеному: «Дня 15.III в нашій дружній сім'ї спом'янули ми нашого Пророка. Велика саля була переповнена селянами, які відчули у віршах поета і відспіваних піснях своє

рідне слово. Відчули і гучними оплесками нагородили виконавців. Вечер уладив театральний гурток при читальні «Просвіта». З цілої програми особливу увагу звернула на себе сцена, в якій брали участь хор хлопців, дівчат та сліпий дід (М.Кополовець) з хлопцем-проводирем (Ф.Щадей). Для сеї сцени перероблено вірші «Перебендя», «Було колись на Україні», «Реве та стогне». З великим почуттям сказано про вірші «Думка» (Анна Щадей), «Суботів» (Єва Карабин). Що ж до віршів «Розкрита могила» і «Б'ють пороги», то Микола Щадей передав їх артистично, що було видно по тому захопленню, з яким нарід слухав сі вірші. Було відспівано кілька пісень. Дуже змістовні промови було сказано М.Кополовцем та М.Щадеєм» (1931. – 9 квітня). Через кілька днів драматичний гурток місцевої «Просвіти» відогравав п'єси «Лихо з жінкою, лихо без жінки» і «Сатана в бочці». Представлення відбулося дуже успішно. Саля була переповнена гостями, серед яких було багато осіб з сусідніх сіл» (1931. – 23 квітня).

У Нижньому Студеному «Просвіта» виникла в 1925 році. Через 10 років вона вже мала немалі здобутки, про що говорилося у звіті голови осередку В.Мишанича: «В Нижнім Студенім минуло 10 літ від засновання читальні «Просвіти», яка опиралась на власних силах селян. Дня 13.І.1935 відбулися річні звичайні загальні збори читальні «Просвіти». Членів читальня має 108, нових сего року прибуло 16. Читальня устроїла свято в честь п.президента Томи Масарика,

Т.Шевченка, І.Франка і 28 октобра свято свободи. Читальня устроїла 3 прогульки та 3 забавні вечори, а 16 лекцій на господарську тему, які читав п. В.Клепарь. Також лекції читав п. учитель Дм. Мишанич. Члени ходили на II з'їзд молоді до Мукачева I.VII.1934 в числі 20 з прапором. Було відіграно 6 театральних п'єс. При читальні існує хор, диригент п. учитель Дм. Мишанич. Книжок в читальні є коло 400, нових прибуло сего рока 139, які дарували: д-р М.Янів, Михайло Мазур, В.Клепарь, Іван Дулас, К.Василівка, Ст. Мишанич, Юра Жичок... і «Просвіта» Ужгорода... Приходу 37485 кч. Видатків 25890 кч. Визичено книжок 1015. До нової управи вибрано: голова В.Криванич, місцевий голова К.Мазур, секретар В.Клепарь, бібліотекар Ф.Жичок, касір В.Іваницький. До театального гуртка за режисера увійшов п. учитель Дм. Мишанич» (Свобода. – 1935. – 21 лютого).

18 грудня 1935 р. просвітяни Н.Студеного провели вечір святого Миколая. Газета повідомляла: «Шкільні діти «Просвіти» відіграли одноактову п'єсу «Святий Миколай межі сиротами». Вивчила та провела виставу народолоубна та всіма поважувана вчителька А.Медвецька. Глядачі були дуже одушевлені від гри дітей. Присутня була вся місцева інтелігенція. Прибуток віддано на бідні діти» (1936. – 16 січня).

Нижньостуденські просвітяни часто запрошували до себе відомих письменників та культурних діячів. Постійним гостем був відомий закарпатський письменник Василь Гренджа-

Донський. 10 червня 1937 року село відвідав з нагоди відпусту о.Крістофор, монах Чину Святих Василіан. Він прочитав лекцію на тему «Релігія і український народ», яку «вислухали наші люди з великою увагою». Тоді ж відвідав читальню «Просвіти» о.Полікарп В.Лозан. Він «тішився, чуючи про нашу культуру і національну працю в читальні та бажав нам багато успіхів. Звертав при тім увагу на велике значіння релігійної культури в житті народів» (Свобода. – 1937. – 8 липня). В жовтні 1937 р. просвітяни Н.Студеного відзначали річниці колишнього президента Т.Г.Масарика, прислання Закарпаття до Чехословацької Республіки. Кореспондент «Свободи», який приховався під псевдонімом «Селянин», із сумом відзначав, що «красвий прапор (синьо-жовтий) можна було видіти лише на будинку товариства «Просвіта» і на церковній фари. Інші уряди ані школи красвого прапору не вивісили» (Свобода. – 1937. – 18 листопада).

Заслуговує уваги діяльність членів «Просвіти» в с.Присліп. Автор статті, який підписався псевдонімом «Присутній», детально описав відзначення 80-х роковин з дня народження президента Масарика в Присллі 7 березня 1930 р. (Свобода. – 1930. – 15 травня): «...відбулося в нас театральне представлення п'єси «Свідки», в котрім головну роль грав учитель Повхан, учитель Шимон, фінансовий сторож Краус також і деякі селяни. Дальше відбулися діточі декларації, співи діточого хора під веденсм учителя Повхана як дірегента і діточі виступи з

декламаціями діточих курсів з приселків Тітківців і Завіка. Красна мелодія милої пісні діточого хора дуже зачарувала всю публіку, бо всі точки програми удалися з дуже добрим успіхом. Переповнена школа шкільними дітьми, селянами і місцевою інтелігенцією, бачили теплоту руської пісні і тих патріотичних декламацій, як також і тих теплих слів до народа, учителів. Бідні наші діти так тяжко прийшли з далеких приселків Тітківців і Завіки, щоби побачити красу прибраного образа і украшеної руської школи в часі народної свободи, но на жаль Чех, ше до того комендант жандармської станиці Гнідек, не міг тільки часу посвятити. Що про яку причину так понизив нашу славу, то не знаємо. Лиш то знаємо, що жиди були, а Гнідек ніт».

4 травня 1930 р. у Прислопі відбулися загальні збори читальні «Просвіта», на яких було обрано нову раду в складі: Петро Юртин – голова, Михайло Головка – заступник, Юрко Шимон – секретар, Іван Германич – касир, Дмитро Демко і Юрко Фулитка – бібліотекарі. Емоційним був виступ місцевого вчителя Федора Повхана: «...так як світло сонця потрібно до життя всяких тварин на землі, так світло науки потрібно для народа, котрий хоче жити правдивим життям». 25 червня 1931 р. «Свобода» помістила статтю «З життя читальні товариства «Просвіта» в Прислопі» (1931). Її невідомий автор писав: «Наша читальня особливо почала виявляти діяльність з грудня місяця 1930 р. В цьому місяці був заснований хор, до якого вписалося поверх сорока членів, був заснований також

театральний гурток, де є понад 20–ти членів. Поважно виступив хор і театральний гурток 11-го січня, урядивши виставу-концерт не лише для селян Прислопа, а й для сусідніх селян як Новоселиці, Торун, Завійка, Тітківці. Відограли «На перші гулі» Васильченка, потім була декламація дітей і спів хору. 8 лютого відбулися збори читальні, на яких була вибрана управа в такому складі: голова – Михайло Лолін, заступник – Юрій Кухтак, секретар – Федір Довгомеля, бібліотекар – Юрій Ледней, члени – Головка, Василь Германіч, Петро Юртин.

8 марта читальня відбула урочисті збори для вшанування 81-ої річниці народження Президента Т.Г.Масарика, на яких інженер С.Довгаль прочитав лекцію про життя і діяльність Президента Т.Масарика. 22 марта читальня святкувала Шевченкове свято, на якому інженер С.Довгаль прочитав «Реферат про Шевченка». На загальних зборах Пилипецької «Просвіти» 14 жовтня 1937 р. була вибрана нова її управа. Головою став Василь Заяць, а його заступником Микола Желтвай. До ради також увійшли Василь Юраш та Іван Козак. Кореспондент «Свободи» повідомляв, що виступаючий Желтвай «закликав присутніх, щоб були горді за свою національність».

Перші кроки просвітянської організації в с.Ізки припадають на початок 30-х років. На загальних зборах товариства 22 листопада 1931 р. була вибрана рада в складі: Гавриша Івана – голови, Дубанича Олекси – заступника,

Федора Варганича – секретаря, членів Федора Дуди і Івана Чичура. «Просвіта» в Ізках почала особливо активно діяти в другій половині 30-х років, коли секретарем організації був обраний Степан Бобинець. «Свобода» повідомляла 16 січня 1936 року: «Дня 19.XII.1935 в день храмового свята аматорський гурток читальні відіграв комедію на 4 дії «Данило-чарівник» та одноактівку «Святий Миколай», написану членами читальні. Програму доповнено декламаціями. По програмі роздано подарунки. В п'єсах особливо відзначилися Олена Ревницька, Іван Штелень, Іван Рябець. Виставами провадили панна Олена Ревницька та енергійний секретар читальні Стефан Бобинець. Перед виставою промовив до чисельної публіки іменем празької «Просвіти» п.Юра Вільнинець... Місцева інтелігенція була заступлена на виставі мало».

На початок 30-х років припадає активізація «Просвіти» в с.Лозянське. 5 липня 1931 р. відбулися загальні збори цієї організації. На цей час «читальня має 80 членів, 304 книжок, театральний гурток, давала представлення, держано відчити, визичено 703 книжки. До виділу вибрані: голова Іван Лолин, заступник голови Василь Андрела, секретар Марія Локота, касієр Іван Царь, бібліотекар Василь Царь. Заступниками віділкових вибрані: Іван Лолин і Василь Петрище» (Свобода. – 1931. – 23 липня). 21 червня 1931 р. театральний гурток лозянської «Просвіти» поставив п'єсу «Запорожський скарб»,

яка «пройшла гарно, що першій мірі належить завдячувати режисерові учителеві М.Локоті, а не менше також і всім артистам-аматорам, котрі відіграли свої ролі з самовпевненістю і удачею. Крім своїх людей – около 150 – були також гості з Волового». Що стосується волівської «Просвіти», то, як не дивно, вона була значно слабшою, ніж деякі її сільські осередки. Зокрема, вона значно поступалася перед Верхньостуденською і Ізківською. 19 березня 1936 р. в присутності 55 своїх членів відбулися загальні збори Волівської «Просвіти». До новообраного керівництва ввійшли Петро Карпа, Михайло Гренджа, Володимир Витязь, Микола Скира, Іван Магдич, Федір Бобер, Василь Шкоба, Микола Шуберт, Марко Колосник, Антін Мальчиський. Теплих слів заслуговують емігранти Йосип Дудикевич, Степан Фігура і Яків Завальницький.

Надзвичайно активно діяла «Просвіта» в Колочаві, яку неможливо собі уявити без Миколи Шимоні. 5 січня 1933 р. відбулися загальні збори товариства, на яких Микола Шимоня був обраний головою, Василь Пишка заступником, а Андрій Дербак секретарем. Роботу товариства детально охарактеризував її незмінний голова Микола Іванович Шимоня (Детальніше дивись: Вегеш М. Просвітянин з Колочави. // Календар «Просвіти» на 1993 рік. – Ужгород, 1993. – С.104–106; Його ж: Просвітянин з Колочави. // Закарпатська правда. – 1992. – 15 вересня).

Наприкінці 20-х років утворилася «Просвіта» на батьківщині Августина Волошина – в Келечині. На урочистих

зборах було вибрано відділ у складі: Василь Леньо – голова, Василь Гвашко – заступник, Іван Дубанич – секретар. До ради ввійшли Іван Іванцьо, Михайло Леньо, Іван Гашпарь, Михайло Тацинець. З приводу виникнення «Просвіти» в Келечені газета «Свобода» писала: «Замітно, що читальню оснували собі самі селяни, не лиш без помочи, але і проти бажання тих інтелігентів, що в погоні за панськостю відносяться неприхильно до народних читалень. Та можливо, що то й ліпше, бо читальня знаходиться лише в чисто селянських кріпких руках, котрі є доброю запорукою для гарного розвою. Щасті Вам, Боже, добрі люде!» (Свобода. – 1932.– 6 січня).

За 20 років свого існування закарпатська «Просвіта» відіграла велику роль у вихованні національно свідомого покоління громадян. Вона стала справді масовою організацією, з якою не могли не рахуватися як Прага, так і представники русофільського напрямку. Доказом цього був величний всепросвітянський з'їзд 17 жовтня 1937 року в Ужгороді. Виступаючи на ньому голова «Просвіти» Юлій Бращайко чітко заявив: «Позліталися ми мов орли, щоб узяти участь у цій нашій народній маніфестації, не дивлячись на тяжкі господарські часи, на кризу, що мучить нас від років. Ваша участь доказує нам, що тут мусить бути дуже важлива річ, пекуча, пильна, якої не можна відкладати, не можна чекати на літо та вигоди. Тут ідеться про те: бути нам, чи не бути. Ми

хочемо жити в нашій рідній культурі, хочемо стати господарями нашої рідної прадідної землі, хочемо, щоб у наших культурних і національних справах був лад, щоб ми розвивалися на честь нашого краю, на честь нашого народу!» (Твори Василя Гренджі-Донського. – Т.IX. – Вашингтон, 1989. – С.149).

Наприкінці 30-х років національна свідомість закарпатських українців зросла настільки, що вони самоусвідомили себе, як частинку великого українського народу. Роль закарпатської «Просвіти» в цьому була визначальною. Без 20-річної діяльності «Просвіти» була б неможливою Карпатська Україна 1938–1939 років. Саме це мав на увазі Августин Волошин, коли говорив: «З великою утіхою, з невимовною радістю бачу, що Ти вже виробив у собі свідомість, що Ти не є вже тим нещасним рутеном, яким Тебе колись з презирством називали чужі пани, але що Ти є сином великої Нації».

Історичні факти свідчать також про те, що населення Міжгірщини теж не стояло в стороні національно-культурницьких процесів, які відбувалися в краї. Вчителі і селяни створювали просвітянські осередки, які діяли майже в кожному населеному пункті округу. Без перебільшення можна сказати, що міжгірські просвітяни внесли свій вклад у піднесення національної свідомості закарпатських українців, розвиток освіти і культури в краї.

МІЖГІРЩИНА В ЧАСИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1938 – 1939)

**«Тим, що у запалі, в вічному горінні,
в справі живій, незабутній віками,
склали життя на престіл України,
ставлю свій пам'ятник – камінь»**

Іван Ірлявський «Пам'ятник»

В свій час «Верховина» опублікувала мою статтю «Міжгірщина в роки фашистської окупації», в якій була зроблена спроба розповісти про славних синів Верховини – Степана Фігуру, Якова Завальницького, Федора Тацинця, Дана публікація присвячена подіям 1938–1939 років, тобто тому невеликому проміжку нашої історії, коли молода наша країна робила перші кроки на шляху до державності. Архівні документи, які мені вдалося віднайти в Державному архіві Закарпатської області, свідчать про активність трудящих краю в розбудові рідної держави, про готовність захистити її від втручання непрошених гостей. Приємно, що міжгірчани не стояли осторонь цих процесів. Їм ми і присвячуємо це скромне дослідження.

В період входження Закарпаття до складу Чехословаччини, Волівщина (Міжгірщина) була одним з найбідніших куточків. Чехословацький уряд розглядав її лиш як сировинний придаток. З приходом до влади українського автономного уряду на чолі з Августиним Волошином ця ситуація міняється,

хоча й повільно. Робляться певні кроки в реорганізації народного господарства, з'являються певні результати. Ще влітку 1932 р. чехословацьким інститутом було проведено дослідження багатств краю і видано наукову брошуру з цього приводу.

Урядова газета «Нова свобода» зацікавилась цією проблемою і в номерах за 12–13 січня 1939 р. помістила статтю Ярміла Томачека, районного нотаря у Воловім під назвою «Використання народного багатства Волового». Автор статті припускав, що «у волівській окрузі знайдуться дуже корисні джерела». На його думку, «для практичного використання дістають для диспозиції і цегляна глина, вапняк на вапно, дорожний камінь, крем'яні динасові пісковці, а головне мінеральні джерела». Цегляна глина проходила перевірку в Празі і виявилось, що найцінніші поклади знаходяться у Синевірі та Воловім. Я.Томачек вбачав у цій глині відкриття нових промислів на Верховині, зокрема склярства, кераміки, виробництва будівельних матеріалів. Поклади вапняку, які були виявлені біля Голятина, могли б забезпечити цілу округу цим матеріалом. Йшлося про експорт за кордон.

Велика увага приділялась також мінеральним джерелам. «Головно сильні і приступні джерела, – писав автор згаданої статті, – суть Волове, Сойми, Вишній Бистрий, Келечин, що своєю видатністю можуть в будущині стати купелевими центрами». Робились спроби піддати ці джерела хімічному аналізу.

Першочерговим завданням восени 1939 р. було забезпечення населення продуктами харчування. В одному з номерів «Нової свободи» у замітці висловлювалась впевненість, що «цієї зими не сміє бути харчових турбот й труднощів на Верховині». Для того, щоб населення краю могло «легко перенести зимову пору», влада Підкарпатської держави видала розпорядження про скасування всіх «екзекуцій в нашій країні». На початку лютого 1939 р. Міністерство господарства виділило 300 000 крон для надання допомоги бідному населенню Закарпаття. «Кукурудзу дістають бідні селяни в тих селах, де тепер немає жодної праці й де населення немає жодних засобів на закуплення харчів», – писала газета. Це стосується, в основному, гірських районів, зокрема, Волівщини.

24 лютого 1939 р. Волівщину відвідав міністр внутрішніх справ Карпатської України Юліан Ревай. Про його приїзд писала «Нова Свобода» 26 лютого. В приміщенні окружного уряду відбулася нарада, на якій «була обговорена ціла низка найпекучіших питань Верховини. Між іншим обговорено справу постачання кукурудзи, земельної реформи, споживчих кооперативів, домашнього промислу, урбаріальної справи, неподільність земель і загальноекономічні питання цілої Верховини». Крім того, Ю.Ревай відвідав два гірські села – Лозянське і Присліп. В цей час у Лозянському було близько 1500 чоловік, а мосту через р.Ріку не було. Сільська громада вирішила побудувати міст спільними силами. Кошти виділив

уряд (40 000 крон). Для цього кожен мусів відпрацювати кілька днів даремно – «піший» робітник – 5 днів, робітник з кіньми – 3–4 дні...».

Присліп мав свої господарські проблеми. Село було розділено на дві частини, не маючи дороги, яка б об'єднувала їх. «Тепер, – повідомляла газета, – буде вибудована між обома частинами села добра возова дорога». В майбутньому намічалось цю дорогу продовжити до Новоселиці. Будівництво дороги в Прислопі мало обійтися Карпатоукраїнській владі в сумі 45 000 крон.

Проблеми доріг торкався і голова Української національної ради у Воловому Йосип Дудикевич у статті «Чого чекає Волівщина від першого Сейму Карпатської України»: «...Є ще одна специфічна аномалія: в Синевирі, Прислопі, Келечині і Буківці існують цілі великі присілки, що числять 60 і більше чисел, до яких ціла комунікація веде пішачками на конях». Дороги на Волівщині, як і взагалі в Карпатській Україні, вимагали кращого. В січні 1939 р. «Нова свобода» писала про необхідність «...вибудування дороги на відтинку Гукливий – Сойми – Келечин». Що стосується руху на всіх існуючих дорогах, то він поступово налагоджувався. Із статті «Ліпше сполучення Волівщини з Хустом», поміщеній в одному з сіневих номерів газети «Нова свобода», довідуємось, що «комунікаційний відділ Міністерства господарства зарядив, щоб вже в найближчих днях було для зв'язку з Волівщиною

приготовлено більше автобусів».

Щодо транспортування лісу – основного багатства Волівщини, то його сплавляли ріками. Це було вигідніше і дешевше, ніж перевозити дерево машинами чи кіньми, але це мало свою негативну сторону, бо при сплаві сильно пошкоджувались родючі прибережні ґрунти. «Дотеперішній режим (крім малих річок) не провів ані однієї регуляції рік і потоків, які щорічно спричиняють селянам мільйонови шкоди», – писав у вже згадуваній статті Й.Дудикевич. В статті «Як забезпечити власників прибережних земель при сплавлюванні дерева», названий автор пропонує вихід з цієї проблеми: «...лиш той купець має право жадати дозволу на сплавлювання, який забезпечить береги... в такий спосіб всяке пошкодження берега буде унеможливлене...».

Енергію води планувалось використовувати не лише при сплаві лісу, а й для виробництва електричної енергії. Намічалось через тунель впускати Тереблю у Ріку «з чого постане такий спадистий водопад, якого немає в Європі. Цей водопад буде без вугілля, без дров, може поганяти таку електростанцію, яка буде в силі освітлювати крім нашого краю, пів Румунії, всю північну Мадярщину, а навіть Східну Словаччину». Німецькі інженери взялися за розробку нового плану. Однак, це були тільки проекти. А як уряд конкретно вирішував питання електрифікації? В Хусті було організовано Товариство під назвою «Карпатські електровні». Воно мало

«...дві малі електривні, в Ясіні та у Воловім, решту електричного струму докуповують».

Із вищесказаного фактичного матеріалу випливає, що економічний розвиток краю не припинявся. Навпаки, уряд робив все для того і все від нього залежне, щоб подолати економічні перепони, які постійно виникали. І не вина його в тому, що переважна більшість задумів залишилася в проектах. Складне міжнародне і внутрішньополітичне становище Карпатської України змушувало уряд Августина Волошина головну увагу приділяти не економічним, а політичним проблемам розвитку краю.

Активними були наші земляки і в політичному відношенні. Двадцятирічна діяльність «Просвіти» дала свої результати. Ніби у вічність відійшли слова Зореслава:

Мовчали ми віками, мов риби послідні,
Як бив нас у лице, хто тільки захотів,
Як нам плювали в очі, чужі, і рідні,
І посміхалися з покірності рабів.

Не інакше, як насміханням над закарпатцями, можна назвати призначення чеським урядом Льва Прхали третім міністром Підкарпатської Русі (Карпатської України). І народ не витерпів такої наруги над суверенністю своєї землі. Юліан Химинець писав, що «це рішення чеського уряду суперечило конституційним постановам, бо міністра Карпатської України призначав прем'єр ЧСР, але на пропозицію Карпатської

України. Наш А.Волошин запропонував чеському прем'єрові Рудольфу Берану шістьох українців, чесних і достойних людей, але Беран таки здійснив свою політику і третім міністром призначив чеха». У відповідь на цей акт по всьому Закарпаттю прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій протесту із закликами «Геть Прхалу!». І знов-таки, міжгірчани не залишилися осторонь. На ім'я Августина Волошина надходили сотні листів, звернень від трудящих краю. Так, жителі Вучкового у «Маніфесті про життя або смерть!» писали: «Якнайскоріше протестуємо проти іменування третього міністра Прхали для нашої Карпатської України. Домагаємось, щоб всі неукраїнські урядники, жандарми і фінансисти були звільнені зі служби та передати всі уряди в українські руки. Ждаємо, щоби нашу Карпатську Україну сторожило наше військо, наша підстаршина і вся оборона мусить бути в наших руках. Легше смерть, як чуже панування». Маніфест підписали також 12 січовиків місцевої команди Карпатської Січі.

19 січня 1939 р. відбулися аналогічні збори протесту в Колочава-Горбі, в яких взяли участь 4 тисячі чоловік. В резолюції, яку прийняли на зборах, вимагалось: «...негаймо відкликати міністра-чеха з уряду Карпатської України». Після зборів відбувся масовий похід по вулицях під синьо-жовтим прапором. Жителі Торуна писали, що «раз здобутої волі ціною нашої крові чехам не дамо. Лише по наших трупах нас всіх чехи можуть посягнути на нашу волю». 20 січня того ж року

негайного відкликання чеського міністра з Карпатської України вимагали жителі Річки на чолі з своїм головою Іваном Мицою. Тепер нам стане зрозуміло, яким чином у Волівському окрузі був такий високий результат під час голосування за Українське Національне Об'єднання – 98,01 відсотки. Міжгірщина посіла друге місце після Великоберезнянщини, населення якої набрало 98,04 відсотки голосів за УНО. Народ пробудився, щоб будувати свою державу...

Внутрішньополітичне становище Карпатської України ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. В щоденнику В.Гренджі-Донського за 11 жовтня є такий запис: «Вчорашнього дня, ранком о 4-ій годині в нашій країні з'явилися мадярські терористи». Аналогічної точки зору дотримувався також канадський історик, уродженець Закарпаття, П.Стерчо. Напади угорських терористів велись в основному в низинних округах (Ужгородському, Мукачівському, Берегівському), хоча окремі терористичні групи доходили аж до Волівця.

В жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити у повітря міст поблизу Жорнави, а наступного дня напали на міст у Вучковому. В сутичці з ними загинули чеський жандарм Кальчік і закарпатець Й.Лой. В селі Торун польські терористи побили синевирця І.Костя. 10 листопада 1938 р. Пресова

служба Карпатської України повідомляла, що «польські терористи затягнули до Польщі Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріха, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть». Газета «Нова свобода» повідомляла, що «фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польський уряд випустив на волю наших оборонців границь». Напади польських терористів на території Волівського округу були зафіксовані 2, 13, 15, 16, 18, 19 і 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торун, Прислопа, Верхнього Студеного і Синевирської Поляни.

Терористичні акції завдавали великої матеріальної і моральної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277 500 крон. Майже після кожного їхнього нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули «2 вояки, 1 четник, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей». Напади польських терористів не припинялися також в січні-лютому 1939 р. Так, село Присліп стало жертвою нападу 10 польських терористів, які захопили пошту. Її приміщення було закидано ручними гранатами, внаслідок чого загинув поштовий урядник Калина. Разом з своїм чоловіком обороняла пошту його дружина. Шматки гранати розірвали їй груди і голову.

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольської пропаганди на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 18 листопада 1938 р. в Студеному при переході кордону був убитий терорист, при якому знайдено «пістолет з значком «Церба», коробочку на сигарети, шкіряний футляр, а в нім 50 корун, польський злотий і 15 польських грошей». У затриманих польських терористів відібрали 3 ручні гранати польського зразка, годинниковий механізм з написом «Краків», польські сигарети і шоколад. 23 листопада 1938 р. група закордонних журналістів відвідала верховинські села Вучкове, Торун, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г.Гофман, який «усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях. Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській і польській владі, в яких... протестує проти висилання терористів польським Генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну».

Необхідно відмітити, що чехословацький уряд разом з підкарпатським значну увагу приділяв захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції по знешкодженню терористичних груп. Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків С.Фігурою і

чехословацькими прикордонниками. Були закріплені сторожові загони в селах Торун, Присліп, Синевирська Поляна. Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. За нашими підрахунками, тільки в лютому-березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 11 278 чоловік. Назвемо тільки наших земляків: Іван Чирій з Волового, Андрій Шопляк, Федір Щур, Іван Пойда з Келечина, Василь Буряк, Микола Черепанинець з Ізок, Василь Довгомеля, Іван Козак, Ілько Криванич з Новоселиці, Петро Лазур, Іван Курин з Прислопа, Андрій Колосович, Василь Павлюк з Розтоки, Михайло Яцьків з Синевирської Поляни, Юрій Карабни, Павло Куртяк, Іван Щерба з Студеного, Василь Білак, Михайло Криванич, Федір Палапа, Василь Пожар, Юрій Форос з Торуна, Микола Бабин, Олекса Печора, Микола Щадей з Верхнього Студеного. На жаль, ми не маємо відомостей, хто з них був прийнятий на жандармську службу.

Швидко зростала в кількісному відношенні й Карпатська Січ. Вже під кінець 1938 р. в краї нараховувалося 10 січових команд, які підпорядковувались Головній Команді в Хусті (командант – Дмитро Климпуш). Було також створено відділ Карпатської Січі на Волівщині. Командантом його було обрано Степана Фігуру. Це була надзвичайно енергійна і високоповажна людина у Воловому. Головним своїм завданням він вважав утворення осередків у селах свого округу. Йому неодноразово доводилось виїжджати у різні населені пункти

Волівського округу. Так, 4 січня 1939 р. газета «Нова свобода» повідомляла про створення січового відділу в Пилипці. Її кореспондент відзначав, що активність у цій справі проявили місцеві вчителі.

12 січня відбулися великі збори у Вучковому, в яких взяли участь Й.Дудикевич і С.Фігура. «Рівночасно, – повідомляла «Нова свобода», – відсвяткували 20-ту річницю гуцульського повстання. З приводу його, на пошкодженому мості, де стільки раз були напади терористів і де загинули їхні жертви, були вивішені і прикрашені національні прапори». Днем раніше, 11 січня 1939 р., була організована команда Карпатської Січі в Майдані. «Це село було найбільш інертне, використовуване й здеморалізоване жидівством. Дотепер тут ніяке зібрання, ніякі наші з'їзди не могли із-за темноти відбутись, бо село «вели» фенциківсько-бродіївські нотарі та вчителі, що на народноосвітню працю не звертали жодної уваги». Все змінилося, коли в Майдан приїхали Й.Дудикевич, С.Фігура і В.Гренджа-Донський. Збори відкрив директор місцевої школи Орест Онуляк, а незабаром виступили гості. «Та ось тепер і Майдан прозріває» – написав Василь Степанович. Більше сорока чоловік добровільно записалися до місцевої команди Січі. Всього у мітингу взяло участь близько тисячі чоловік. Осередки створювалися не задля формальності. Вони діяли, причому, досить активно. Звичайно, все це завдяки активістам. У Вучковому такими були Василь Таркович і Кирило Шегута.

Відомо, що уряд Чехословаччини не виділяв кошти на утримання січових відділів. Який же вихід знаходили міжгірці? «Цього року, – писав В.Гренджа-Донський, – наша селянська молодь колядувала в користь своєї оборонної організації «Карпатська Січ». Всюди зустрічали ми колядників, з Віфлесмами й зірками та найбільше зробили на мене враження колядники з Лозянського, що обійшовши своє село, прибули й до Волового і творили дуже гарну цілість. Це був невеличкий хор, гру гарними поетичними словами викомбінували самі і все перевели дуже інтелігентно. Мали двох янголів, скрипака, чорта, цигана, жида і діда з довжезною бородою. Чорт був дуже маскований, з рішками і хвостом, циган зі сверлом та молотом, а жид заgrimірований, наче на сцені. Після добре уложеної гри, скрипак діяв коломийки, чорт, циган і жид у танець, а дід з капелюхом по гроші помеже глядачів...». Здавалося б, колядки, як колядки. Та вся справа в тому, що небагаті мешканці Волівщини збирали гроші на користь Карпатської Січі. Так, зокрема, жителі Синевира зібрали 1200 чеських крон. У такий спосіб зміцнювалася Карпатська Січ, яка в березні 1939 р. зробила відчайдушний опір кадровій угорській армії.

ЖИТТЯ ЗА «АВТОНОМІЇ»

Перебування Закарпаття в складі Чехословаччини в українській історичній науці оцінюється як «менше зло» порівняно з «більшим злом» – пануванням угорської буржуазії. Але ми ні на мить не маємо права забувати, що у міжвоєнний період наш край продовжував залишатися сировинним придатком Чехословаччини. Свідченням цього є нові архівні документи. Вони дають змогу краще зрозуміти соціально-економічне становище закарпатців, особливо жителів гірських районів.

...Село Синевир. 30-ті роки. Чимало синевирців пройшли з боями Першу світову війну. Немало їх повернулися додому каліками. Згідно з законами Чехословацької республіки такі люди мали відповідні привілеї. Але... 9 січня 1935 року жителі села Михайло Дебель, Микола Куліш і Петро Рушак звернулися до уряду по опіці над військовоушкодженими, щоб одержати «в придел земли из Державного маєтку». Звернення закінчувалося словами, в яких висловлювалася надія, що уряд «изволить нас в сему заступити и подпоровати». Вони були ображені тим, що «яко военные инвалиды малибисьме на се мати первенство, но у нашому селі єто наоборот практикується».

Синевирець Іван Кицук скаржився до цього ж уряду: «Хотя я не яко воєнний інвалід, но яко воєнний пошкоджений, прошу ласкаво извольте виплатити пану д-ру Калістрату

Кахіяну, обводному лікарю в Синевирі, за мою операцію, яку згаданий п.лікар зробив на мені при вибиранні з мосі лівої ноги военну кулю, яку я достав на военній службі при великій Европській війні на Русском фронті, под Тернополем 1915 году». Автор цього прохання писав, що він «тяжко ображений тим, что стратив здоровля на війні і вместо того, чтобы доставав якую подпору, не допустили мене даже до военной комісії».

Медицина в Чехословацькій республіці коштувала дуже дорого і не часто бідний верховинець міг розрахуватися з лікарем. Іван Карпатій з Волового писав у Цивільну управу Підкарпатської Русі: «В 1934-ом году мой син Андрій лікувався в Мукачеві, де пробув больним около 40 днів, и больнична Дирекція треує з мене за лікування моего сына принадлежащую им уплату в сумі 847 кч. Я яко убогій селянин при нинешних тяжких моих обстановах не могу той суми ніяк покрити, тому обертаюся з моею просьбой до главной канцелярії і прошу помощи мені».

Важко жилося бідним верховинцям. Постійне недоїдання, голод, епідемічні захворювання. Місцевий священик ієромонах Феодосій Горват в листі до архімандрита Митрофана в Грецію писав 11 червня 1935 року: «Новин у нас хороших нема, уже приходится деяким убогим людям помирати від голоду. Хліба в магазинах єсть довольно, но заробити нічого не можна убогим людям». Будучи людиною глибоко віруючою, отець Феодосій

вважав, що «наближається час антихриста»: «в нашій околиці вже багато людей обречені на смерть від голоду, нема ніякої допомоги і люди впадають у відчай. Із состраданія к людям я уже 11-й год служу без жодної платні, питаюся зароботком, роблю на господарстві мого покійного отця з моїм братом і так проживаючи много неприємностей приходиться переносити, терпіння превозходить міри».

Щось подібне читаємо в листі Ф.Горвата до Івана Шмигала в Прагу: «...Дуже тяжко люди живуть, а я туй есмь уже много годов священиком. І мені никто нич не платить жадну дань, ани одну корону, жню из-за своїх рук, а дакто ми дачто дасть за вінчання і погребеніє, а май-більш нич не дають, бо не мають, а я й не прошу, бо вижу что бідують. Мені най заплатить бог своєю ласкою і спасінням душі». У листі до Едуарда Кгекка в Моравію Феодосій Горват пише, що синевирці «заробляють по 6–12 кч. на день, а з кіньми або волами по 15–20 кч. на день. 100 кг кукурудзи коштує у нас 100 кч. В Синевирі на Товчці єсть епідемічна хворота «Тіфус», від якої померло 4 особи, а у Синевир-Полянї єсть епідемічна хворота «Червінка» (віплівачка) – померло 3 особи».

67-річний житель Синевира Гаврило Горват звернувся з проханням відстрочити службу в армії для свого сина. Пояснювалося це такими мотивами: «жию в крайній бідності і не можу собі пропитаніє заробити, нужду імею чтобы кто нібудь мене кормил і вся моя надежда на сина; на войне світовій

стратил я сина за которого я получал podporu и тую podporu сего году не стали давати мне... а у мене шестичленна фамилия і живють в крайній бідності...; при моей старости имею телесную слабость і недуг...».

Голод і нужда доповнювалися природним лихом. Так, Михайло Гречин в 1930 році писав до дирекції лісів у Буштині: «Яко пастух я пас воли на полонині Кам'янка і дня 10-го августа 1929 року в вечір 10-го часа прийшов медвідь межі воли і забив од мене мою власну корову». Корова, за словами М.Гречина, була його «единою утіхою», і він сподівався, що одержить грошову допомогу для придбання іншої корови. З подібним проханням звертався і житель Синевира Василь Бобик. «Моя земля, – писав він, – єсть окружена довколо Державним лісом. В тім лісі єсть різного рода звірята, як наносять мені кожного року шкоду, между ними єсть звірі такі, яких закон не охраняє і убити їх позволяється кому угодно, наприклад, дикі свині». Василь Бобик просив, щоб «в сему ему подпоровати» і «сделанную шкоду вознаградити». Необхідно відзначити, що нечасто такі прохання і скарги вирішувалися позитивно для тих, хто їх писав.

Тисячі закарпатців сподівалися знайти своє щастя на чужині. Вони відправлялися в Америку, Канаду, європейські країни у пошуках кращої долі. Так, група синевирців звернулася з листом до адвоката д-ра Генріке, щоб допоміг вибратися до Румунії. Вони просили прискорити справу, бо, на

їх думку, затримка не вигідна навіть властям. «Наші адміністративні уряди не допустять нас до крайнього істощення нашого імушества».

Таким чином, вперше введені до користування нові архівні джерела є доказом тверджень українських істориків про тяжке соціально-економічне становище трудящих Закарпаття в роки перебування нашого краю в складі Чехословаччини.

Ми довго збирали про нього матеріали, слухали розповіді односельчан. Але все, що ми знайшли і почули, нас не задовольняло. Одні ідеалізували, інші навпаки, наплюжили. Мова йде про синевирського священника 20–30-х років Феодосія Горвата. Його особистий архів, на який нам вдалося потрапити, нараховує близько 100 листів, офіційних і приватних звернень тощо. Після ознайомлення з цими документами, перед нами вимальовалась фігура ісромонаха.

Ми не намагалися описати біографію Феодосія Горвата. Для нас важливіше було зрозуміти той час – 20–30-ті роки. Можливо, те що Ви прочитаєте, буде здаватися Вам досить суб'єктивним. Тут нема нічого страшного, адже ми дивимося на ті процеси очима нашого героя. Отже, давайте познайомимось: Феодосій Горват.

Кілька років тому жителі Синевира вперше були присутні на панахиді, яка служилася у центрі села біля пам'ятника воїнам, які загинули на війні. Поряд з іншими гаслами члени церковної громади несли і портрет священника Сербської православної церкви Феодосія Горвата, якого стратили угорські гортисти. Тоді й вияснилося: більшість мешканців села не знає про нього майже нічого. Так вже трапилося: немає у Синевирі ні могили, ні пам'ятного знака відомому земляку. Зате залишилася художня кінострічка «Марійка невірниця». Очевидно, закарпатці запам'ятали з неї таку сцену. На Чорній

Очевидно, закарпатці запам'ятали з неї таку сцену. На Чорній Ріці розпочинається лісосплав. На греблі стоїть висока людина у чорному вбранні, молиться. Потім ставник відкриває ворота греблі, баламутні води несуть вниз стовбури, тріски, гілки, каміння. Бокораші хрестяться і припадають до опайчин, із холодної весняної води видно тільки їх плечі.

Сплав лісу бурхливою Теремлею був завжди небезпечний. Не було такого літа, щоб не залишалися у Синевирі сироти, вдовиці. На місці смерті плотогонів люди ставили хрести і кожного разу, проходячи, пропливаючи мимо, згадували побратимів, хрестилися. Та це зовсім не завадило бокорашам ставитися до священика, який працював разом з ними нарівні, упереджено: дараб, яким з братами керував Феодосій Горват, мусів відпливати останнім. Та це не засмучувало священика: він був людиною освіченою, різнобічно підготовленою – майстрував двері, вікна, виконував роботи по художньому різьбярству, лікував людей та худобу. І не випадково: православний священик у Чехословацькій республіці державної зарплати не отримував. Можна без кінця розповідати про діяльність Феодосія Горвата у Синевирі. Однак ми пішли іншим шляхом. Щоб дати інформацію для роздумів дітей, вчителів, краєзнавців, ми вирішили обнародувати спадщину Феодосія Горвата, яка зберігається в архівах. Це дає можливість читачеві самому «намалювати» в уяві його портрет.

Василь Горват (церковн. Феодосій) народився 1897 року в селі Синевир (тоді Нижній Синевир). Після закінчення духовної семінарії, з 1924 року, він, як сам пише, знаходився в «рядях греко-восточних православних священнослужителів». В сані ієромонаха, Феодосій Горват відбував свою духовну місію в рідному селі аж до тих пір, поки не був заарештований угорськими жандармами і поміщений до концентраційного табору. До речі, там і обірвалося його життя. Отже, поглянемо на Ф.Горвата, в першу чергу як на духовну особу.

Цілий ряд документів свідчить про активність о.Феодосія при спорудженні церкви. У зверненні до реферату міністерства громадських робіт, священник пише: «Ввиду того, что население села Н.Синевир в числі 2.300 душ от 25.11.1926 г. не имеет жадного поміщення, где бы свои релігійні потреби исполняти могли, то будованіс сей провізорной церкви в нашем селе крайне неотложимо». Далі йшли всі розрахунки (висота, ширина, довжина будівлі, кількість дверей, розміри тощо). Він сам накреслив план споруди, сам все вирахував. Однак церква будувалась надзвичайно повільно, з'являлися все нові й нові перешкоди. Йому доводилося звертатися до різних інстанцій, до впливових урядових осіб, і навіть до представників діаспори.

З одному з таких послань Феодосій Горват пише: «Вам известно, что я не прошу от вас на мою потребу и на мой живот... Прошу вас будьте такі добрі изложить по 100, або по 200 кч. та зашліть на церковь у воросі от усіх вас, котрі там

исьте, то были бы файні гроші, что можно бы хоть долги уплатити, айбо окрім того пишу вам, что я начав побивати драницями стіни церкви й нис з чим, ви добре знаєте, що маймала розрубка, то і тота высьше 200 кч. виходить...».

Церква була побудована і Феодосій Горват негайно повідомив про це свого товариша: «...Ми, як вам пишу, збудовали Церков стоимости 65000 кч. а звони 62000 кч., всего у воросі 127000 корон, і ми лише 30000 корон должны, и хотя так скуто за гроші, но ужесьме файні гроші видали». У куполі церкви були встановлені дзвони, які завдяки Феодосію Горвату, привезли із Пряшева. В одному з листів він писав: «Посилаю Вам туй на фотограф сняті наші 4 звони, котрім ми по милості Божіей приобрели в сіє тяжкое и смутное для нас время, ми принуждени последнюю нашу на сіє приложити и последний кусок хлеба от рта отняти».

Будівництво церкви було справою життя Феодосія Горвата-священника. Він і подумати не міг, щоб вся ця робота пропала марно. Подумайте, Брате честний, – пише він І.Шмигалі, – что все утвори и облаченія, и книги, и сосуди церковні пропали от нас, и ми якбисьме обгоріли все мусим собі снова ладити». На лихо правовірних і отця Феодосія, це трапилось. В посланні до архімандрита Мисаїла на Афонську гору, Феодосій Горват з болем у серці писав: «Дня 8-го ноября 1932 года, згоріла наша Церков, з всіми принадлежностями і утварьми. Подпалили якісь злоумышленники, правду сказать

начався для нас сугубий крестний путь». Однак ця трагедія станеться через три роки, а в 1929-му Феодосій Горват просить окружні власті на право відкриття церкви: «Главное строение той Церкви есть сконченное, в виду того нижеподписанные предлагаем сиюто просьбу, просиме о позволеніи пользованіи (уживанія) сеіто Церкви».

Отець Феодосій добросовісно виконував свою роботу. Його, як одного з досвідчених священників, нерідко запрошували на різноманітні наради. Благодійний Теребовлянського округу архімандрит Матфей просив його прибути в село Чумальово, де буде обговорюватися важливе питання. «Ввиду того, что многие из священников не знают свою священническую обязанность, а также не знают своих границ в священнодействиях», пропонувалося обговорити цю проблему і знайти оптимальний вихід із кризи. Таких нарад, на які запрошувався Горват, було чимало.

Феодосій Горват не любив, коли втручалися у справи його приходу. Коли о.Василь Країло, від імені Мукачівської Єпархії відвідав Синевир з метою перевірки, то отець Феодосій різко відповів: «...Советую і Вам і Єпархіальному управленію ранше полагодити кризис существующий в вашем приходе... и не бивайте учителем моего прихода, ай будьте учениками и научитесь от моего прихода, а для расширения православной церкви в мой приход не тратьте время, ибо напрасно...». Ф.Горват рішуче заявив, що «не узнаваю й не могу узнавати

жадного благочинного над собою Теревовлянського округу, так як его небыло и не есть...», а «подчиняюся моему законному архієпископу в Празі».

У нас є кілька звернень до Кір Савватія – празького архієпископа. З ним Феодосій Горват ділився всім наболілим, особливо занепадом православ'я. Саме збереження православ'я було для нього головною метою життя. Коли Савватій запропонував йому відійти від свого приходу і перейти на гору Афон, отець Феодосій ввічливо відповів: «Отказатись совсем от функції священнодействия, это неприлично потому, что это дало бы повод к новому разбрату и посмеянию православия со стороны самих себя в момент борьбы с внешними врагами, а далее это показало бы каннову злобу и зависть по отношению к нашим собратьям православным людям». Своє кредо Ф.Горват чітко висловив у зверненні до русинів-українців в Америці: «Ми до последней капли крови боремся за свое і будемо боротися, ми стараємося держати в пам'ять гроби з костями наших предков, ми измагаємося в наших селах будувати Руски Православні Храми, чтобы тоти Храмы свідчили будущим поколінням о нашей русскости и ревности. Чтобы будущие поколения по примеру нашему свої сохраняли». Ці слова не втратили своєї актуальності і тепер.

Праця ієромонаха Феодосія Горвата на ниві релігії була досить високо оцінена. В листі до нього архієпископа Савватія говорилося: «За время Вашей службы среди наших

священников Вы находились из числа первых, якій и получил от нас повышенія і награды (набедренник, палицю, золотой крест), и сан Игумена, за все время служби Вашей не были невчем наказаны даже малой наименьшей покутой, тою стезею советуем Вам шествовать...».

Не дивно, що коли газета «Русский вестник» звинуватила Савватія у втручанні до церковних справ, то Ф.Горват написав великого листа на його ім'я. З нього видно, що Ф.Горват активно займався політикою, підтримуючи русофільський напрям. Газету він називає нашою: заявляє, що, якщо вона не перестане обливати брудом Савватія, перестане її читати і випусувати, а також вийде з партії. Як писав Горват, йому було б не дивно, якби таку статтю опублікувала «Свобода»: «Ежели и правда была то, что выпечатано, то вы оставили бы такое сообщать патеру Волошину... ибо он подобными вещами любит заниматься. А вы смотрели бы за единством партии, а не вбивали бы сами колючего клина в ней». Таким чином, відношення до Августина Волошина було негативним. І тут нема нічого дивного, адже майбутній президент Карпатської України був із протилежного табору.

Велику роль Феодосій Горват приділяє школі. Він був впевнений, що вона повинна підтримувати постійний зв'язок з церквою. Тим більше, що це не виключали закони Чехословацької республіки. Та й «Просвіта» теж. У зверненні до шкільного відділу в Ужгороді, отець Феодосій писав: «Я

нижеподписанный прошу принять сіе к сведению и назначить урядовых для преподавания Закона Божия (вучованія религии) школьной молодежи православного греко-восточного віроисповіданія, учащихся в Державных школах в с.Нижном Синевире». Феодосій Горват запевняв, що бажаючих є достатньо, і що їх список буде підготовлений. Здавалося, що справа буде вирішена позитивно, але коли шкільний інспектор у Воловому М.Дубровський Горвата не підтримав, останній написав протест. Мотивація була такою:

1) Основними законами Чехословацької республіки проголошена і визнана автономія всіх віросповідань.

2) Версальським мирним договором була визнана автономія Карпатської Русі згідно церковних справ.

3) Декретом Міністерства закордонних справ у Празі від 26 січня 1923 року було вирішено, при згоді Міністерства шкіл і народної освіти, що організація православної церкви в Чехословаччині вважається виключно внутрішньою справою церковної влади, до якої уряд не повинен втручатися.

Школа, за глибоким переконанням Ф.Горвата, повинна була виховувати дітей в дусі церковної моралі. Підрастаюче покоління повинно було бути чистим у своїй совісті. Цікавим у цьому відношенні є документ – звернення цілої групи жителів Синевира на чолі з Ф.Горватом і сільським старостою М.Прокопом до шкільного відділу в Ужгороді. Наведемо деякі місця з нього: «Видяще, что Русская народная школа в своей

деятельности и обовязку свои постанови и предприятия становить на путь непохвально ведушій в противную сторону, в то время коли все человечество стремится к пути, ведушему вперед», школа стає «противница своему званню и яко орудне к упадку моральности и человеческой жизни». Для того, щоб врятувати становище, автори звернення пропонували: «Просиме організувати в нашем селе школьную раду, которая мала бы право контролювати, а в случае потребности и ликвидиувати подобні непохвальні діла». В чому полягала «причина сеї школьной болезни» автори послання довести не могли. Їх тоді це дивувало. А чи здивувало б це когось тепер?

36 жителів Синевира на чолі з Феодосієм Горватом написали звернення до шкільного відділу в Ужгороді, в якому протестували проти призначення вчителькою ручної праці у руській народній школі Магдалини Дзуровчкової. Мотивація протесту була такою:

- 1) Дзуровчикова ображає православну віру, немає ніякого нахилу до виховання шкільної молоді;
- 2) названа вчителька не є настільки морально чистою, щоб їй можна було довірити навчання і виховання дітей;
- 3) поява її в школі може викликати масовий відхід дітей зі школи.

Таким чином, із вищесказаного зрозуміло, що Ф.Горват не залишав в стороні школу, а приділяв їй неослабну увагу. А яким було ставлення ігумена Горвата до політики?

Як відомо, уряд Чехословаччини зобов'язувався надати нашому краю автономію. Однак обіцянки ці продовжували залишатися обіцянками. На це вказує Феодосій Горват у привітальному зверненні до президента Чехословацької республіки. Вітаючи Томаша Масарика з 68-літтям, священник бажав йому міцного здоров'я і сподівався, що в нього вистачить сил для того, щоб врешті-решт надати «Карпаторусскому народу и ныне еще не существующий Карпаторусской Автономии».

Феодосій Горват був активним членом «Русского Земледельческого Союза». Що це була за партія? Степан Росоха, ярий її противник, так писав у своїй книзі «Сойм Карпатської України» (Вінніпег, 1949): «він за весь час свого існування фінансувався з Будапешта. Величиною ця партія була на третьому місці: по аграрній і комуністичній, а перед соціал-демократичною і християнсько-народною. Вона була стовпом мадяронства й розсадником русофільства, яке служило їй за плащик в її чисто мадярській праці. Органом її був тижневик «Русській вістнику», писаний церковно-дяківською мовою, яку вони вважали за «настоящо рускій язык».

Ф.Горват добре знав лідерів цієї партії Й.Камінського і А.Бродія. Він їм часто писав листи, зустрічався з ними, вносив пропозиції. Особливо активно діє отець Феодосій напередодні виборів. В листі до власника друкарні Юлія Фелдешія він із захопленням описує наслідки виступу Андрія Бродія в

Синевирі: «Наш народ, будучи доволно насичен пустими обіцянками, а притом воодушевлений речью депутата пана Андрея Бродня у нашем селе, до того взволновался, что на днях заявили публично на собранію соц. дем. посланця Ф.Ревая: «мы уже жадных чеських партий не требуем, ай будем ся держати автономного земледельческого союза». Для того, щоб випередити посланців партії аграрників, Ф.Горват просив, щоб в Синевир приїхали Йосип Камінський або Андрій Бродій. «На днях, – писав він, – надеемся, что прийдуть до нас агитаторы Аграрной партии, то добре би завчасу хоть мало их авторитет проломити, чтобы если прийдуть, то они пришли уже на готовое, не забывайте, что село Синевир есть селом водящим, по следам якого идут і прочіи села колочавской долины». Феодосій Горват також особисто знав Степана Фенцика. Отже, отець Феодосій був типовим представником русофільського напрямку, а в коло його друзів входили відомі діячі того часу, теж представники русофільства.

Отець Феодосій полюбляв сидіти з олівцем в руці і на окремому аркуші паперу робити стислі замітки. Нам вдалося натрапити на один такий аркуш. На ньому дається коротка характеристика знайомих йому людей. Так, напроти прізвища д-ра Й.Дудикевича, який проживав у Воловому, він написав всього одне слово – неенергійний. Не можемо з ним погодитись, бо саме Дудикевич був одним з ініціаторів створення Карпатської січової організації у Воловому, і саме з ним

В.Гренджа-Донський їхав на санях до Торуна створювати Січ. Коли в березні 39-го сюди вступили угорські війська, Дудикевич змушений був тікати. Патріарха Варнаву він охарактеризував як «москаля в душі». Особливо негативно відносився Феодосій Горват до галичан і буковинців. Наприклад, доктору Станко із Хуста він дав таку характеристику: «український емігрант, галичанин. Убежденный сепаратист, твердый уніят». Не забув і про себе: «Ієромонах Феодосій Горват. Можно положиться». Коли хустянин Е.Якуб захотів стати його особистим секретарем, то обережний отець Феодосій написав: «Я его принять не могу, ибо он не образованный. С ним нужно быть осторожным и не доверять. Его нужно испытать и въпробовать».

Ось таким був Феодосій Горват. Він був людиною свого часу, зі своїми плюсами і мінусами. Не нам його за мінуси судити. Ми тільки зробили спробу зобразити його таким, яким він нам здався у знайдених документах.

РОЗСТРІЛЯНІ В 44-МУ

Березень 1939 року. Отримавши дозвіл Гітлера, угорські гортисти поневолили Закарпаття. І встановився тут жорстокий режим фашистської диктатури. Вже в серпні 1940 року була введена смертна кара за організацію повстання або заклики до боротьби проти гнобителів. Масові розстріли стали звичайним явищем. Видатний закарпатський поет Василь Гренджа-Донський, перебуваючи у гортистському концтаборі, написав тоді сумні рядки:

Одні з нас на розстріл,
а другі на муки,
а край у неволі,
народ у ярмі...

За неповними даними надзвичайної комісії по розслідуванню звірств і злочинів, здійснених в період окупації Закарпаття гортистською Угорщиною, в тюрми і концтабори було кинуто 183395 чоловік, з яких 114982 були розстріляні і замучені. Пережили страшні роки окупації і жителі Синевира. Поява угорських військ у селі викликала незадоволення його мешканців. Люди ще пам'ятали (хоч і «куці») чехословацькі свободи, пам'ятали і національне піднесення, яке відчувалося в кожному населеному пункті Закарпаття після проголошення незалежності Карпатської України. Тепер все різко змінилося. Протягом шести років довелося терпіти гніт нових колонізаторів.

Згідно наказу угорського уряду в селах обиралися бирови (голови сіл), які вирішували різноманітні організаційні питання і стежили за виконанням наказів угорської адміністрації. Угорці прагнули, щоб цю посаду займали люди проугорських поглядів, бо ж від них багато що залежало, а сільчани намагалися обрати таких, які б їх захищали. Збираючи матеріали для цього нарису, ми завітали до старенької хатини, в якій живе М.Д.Штайгер, тодішній голова села. Йому вже пішов дев'ятий десяток (стаття опублікована в 1990 р. – М.В.), але його пам'ять закарбувала ті нелегкі часи: «Загарбники особливо лютували в 1944 році, коли на Закарпатті, в сусідньому Хустському районі, почали активно діяти партизанські загони. Боячись партизанів і прикриваючись тим, що вони хочуть запобігти їхнім руйнівним діям, угорські фашисти запланували виселити населення Синевирської Поляни, Синевира і Негрівця. Мене викликав до себе угорський офіцер. Був дуже роздратований, бо як тільки я ввійшов, то почав кричати, щоб через 24 години я організував 24 підводи з кіньми. Я зрозумів, що підводи потрібні для перевезення людей. Опісля пригрозив: «Якщо не буде підвід, розстріляємо все село!» Я сказав, що всі підводи зайняті на будівництві оборонних споруд згідно їхнього ж наказу...

Невдовзі в село приїхало високе начальство на чолі з генералом. Перед конторою зібралося майже все село. Люди

плакали і кричали, однак угорці на це майже не реагували. Син.-Полянський бирів, мабуть, під сильним натиском дав все-таки згоду, а я відмовився». Залишившись на вулиці, багато жителів Синевирської Поляни знайшли притулок в хаті Миколи Штайгера та інших синевирців, які, ризикуючи життям, ділилися всім, що мали. Це чудовий приклад для наслідування. Бо ж нам тепер інколи так не вистачає милосердя.

Угорські жандарми з презирством відносилися до місцевого населення. Образи і побої стали звичайним явищем. І.С.Субота пригадує, що особливо ненавиділи синевирці Ровжогетя, який нерідко пускав у діло кулаки. Люди не мали права навіть скаржитися на таких, бо за це суворо карали. Скаржників прив'язували з піднятими руками до дерева на добрих дві години.

Синевирці часто таємно переходили кордон СРСР. Такі люди знаходилися під підозрою. Окружний начальник жандармерії писав про них: «Я думаю, що значна частина осіб, які повернулися з Росії, неблагонадійні, і тому, враховуючи особливе становище, вважаю потрібним інтернувати їх всіх без винятку, щоб попередити можливість їх підривної діяльності, направленої проти держави і суспільного ладу». 1944 рік був останнім роком окупації Синевира. Угорській армії потрібно було поповнення. В село надійшов наказ про те, щоб 300 його жителів вступили до угорської армії. Призовні повістки

розносив М.І.Субота, сьогодні пенсіонер: «Декому я вручив, але багатьом не дав зовсім, не було кому вручати. Відчувалось, що скоро війні кінець, наближались радянські війська». Відмова служити в угорській армії була однією з форм боротьби, яку вело місцеве населення.

Вже в 1924 році в Синевирі був організований осередок крайового комітету КПЧ, хоч в жовтні 1939 року комуністи Закарпаття були підпорядковані підпільному керівництву Компартії Угорщини. В 1944 році в селі проживало 15 комуністів. Вони, зрозуміло, перебували на нелегальному становищі. Нерідко в хаті Григорія Шиндри сходилися Нестор Нірода, Петро Гречин, Семен Субота, Ілько Субота, Михайло Субота. Вони читали радянські газети, листівки, які скидалися з літаків, слухали радіо, стежили за просуванням Радянської Армії і говорили про скорі визволення краю.

Переглядаючи один з томів «Історії міст і сіл УРСР», який присвячений нашій області, можна прочитати, що в 1944 році за спробу організувати партизанський загін, були розстріляні два місцеві патріоти. Поховані вони в Синевирі, на старому цвинтарі. І подумалося, що люди повинні знати про трагедію, яка сталася 46 років тому. Пошукова робота почалася.

...Густі ліси, ніби двома стрічками, які тягнуться з Міжгір'я до Синевирського озера, перерізує дорога. До неї тулиться бурхлива Теремля, а вверху тягнуться смерекові крутосхили. Тепер тут густо розміщені сучасні будинки.

Останньою коліс була хата в якій жила сім'я Куруців. Похилого віку, Олена Василівна щиро відгукнулася на наше прохання показати нам місце страти. Недалеко від нього знаходиться кладовище, де вони були перепоховані в жовтні 1944 року, коли село визволила Радянська Армія. На залізних хрестах витиснено: Попович Василь Миколайович (1912 – травень 1944) і Веретяк Іван Васильович (1914 – травень 1944). Хто ж вони – ці маловідомі люди, про яких в літературі майже нічого не говориться? Обидва жителі Косого Верха, що на території Негрівця. Іван Веретяк не мав сім'ї, а у Василя Поповича було четверо дітей.

«Я служив з Веретяком у чехословацькій армії, – згадує Л.В.Сятиня, партизан загону В.Русна. – Було це в 1938 році. Ми з ним ділили всі труднощі військового життя. Це була чесна і привітна людина, готова поділитися останнім шматком хліба». В Синевирі проживає син Василя Поповича Микола, якому йшов тоді сьомий рік, коли батька повели на страту. Дещо пам'ятає сам, багато розповіла мама.

У той час на території Синевира і Негрівця партизанських загонів не було, однак часто тут проходили групи народних месників з боку Хуста, висаджувалися десантні групи. Не виключено, що з ними могли тримати зв'язки Попович, Веретяк та їх товариші. Василь Попович переховував у себе вдома зброю, гранати. Вони мали намір підірвати вучківський міст, через який гортисти хотіли вивозити людей в Німеччину.

Вони не раз відкрито говорили, що скоро прийде Радянська Армія і визволить край з-під фашистського ярма. Однак знайшовся провокатор, який видав місцевим властям їх наміри. «До нашої хати, – згадує М.В.Попович, – прийшли угорські солдати. Знайшли гвинтівку і гранати, спитали про патрони. Батько попросив, щоб я їх приніс. Я швидко збігав на город і, знаючи де вони знаходяться, приніс їх. Один з солдатів замахнувся на мене прикладом і закричав: «Партизанське щеня!», але не вдарив, бо за мене заступився його товариш. Батька пов'язали і повели». Веретяк на той час вже був заарештований.

8 березня 1944 року була видана інструкція, яку направили в усі сільські та окружні нотаріати. В ній, зокрема, говорилося: «...Попередьте всіх людей, якщо побачать у селі чи його околицях незнайому, підозрілу людину, хай терміново звертаються до представників сільської влади або жандармів. Роз'ясніть, що співробітництво з партизанами, їх переховування, забезпечення їжею надзвичайно небезпечне. Бо уряд після цього випадку вживе найрішучіших заходів щодо виявлення можливих партизан, які затаїлись. Всі, хто буде цьому заважати чи навіть замовчувати, будуть покарані».

Немало людей Синевира говорять про те, що не обійшлося без зради. В селі було чимало мадяронів, В.І.Вовканець, вчителька Синевирської середньої школи, стверджує, що видала патріотів властям людина проугорської орієнтації,

прізвище якої з часом забула. Слідство над Веретяком і Поповичем тривало недовго, їх діяльність була розцінена як антиугорська і обидва були засуджені до смертної кари. Спочатку їх вели по селу, а потім повезли в машині, – розповідав племінник Веретяка Михайло Столець. – Можливо, щоб залякати місцеве населення, доказати, що таке чекає кожного, хто буде противитися «законній» владі.

«Я вчився в школі, – згадував І.С.Субота, – нас змусили покинути всі заборонені книги. Я дещо приховав. Одного разу біля школи зупинилася машина. З неї вивели двох пов'язаних хлопців. Я злякався і сховався за огорожу. Через деякий час до школи зайшов місцевий священник Юрій Ковердан. Виконавши свою місію, він знову пішов до церкви. Коли їх вивели із школи, вони не могли йти. Обличчя в них почорніли, здавалося, що вони знаходяться в шоковому стані, їх кинули в машинну, мов дрова». Очевидці розповідають, що перед стратою Веретяк передав записку своїй сестрі, в якій просив заступництва за них в угорських жандармів. Яким чином він це зробив, залишається таємницею. Поки вона виконувала останнє прохання брата, машина із засудженими під'їжджала до місця страти. Говорять, що все-таки було видано наказ про відміну смертної кари. Бачили угорського офіцера, який скакав на білому коні в напрямку до місця розстрілу. Та сестра Веретяка прибігла вже тоді, коли вирок було виконано.

В.С.Куруц, якому тоді було 12 років і хата котрого знаходилася за кількасот метрів, чув постріли. Чули їх і ті люди, які працювали на будівництві барака. «Мій чоловік, – розповіла В.В.Сятиня, – повертався після роботи додому і теж чув постріли. По дорозі він зустрівся з солдатами, які тільки-но виконали свою «чорну справу». Фашисти не хотіли цій події надавати широкої гласності. Однак були очевидці цієї трагедії. Василина Шпілька, вже покійна, розповідала: «Веретьяка і Поповича примусили викопати для себе могилу, а коли це було зроблено, їм зав'язали очі і примусили стати на коліна. Стріляли в плечі і голову. Попович зразу впав мертвим, а Веретьяк ще бився в передсмертних конвульсіях, тоді озвірілі гортисти почали його добивати камінням. В цю хвилину прибігла сестра Веретьяка, яка в той час була вагітною. «Бог покарає вас», – закричала вона, обливаючись сльозами. Один із солдатів навів на неї карабин і оскаженіло зашипів, що вона теж партизанка і з нею зроблять те саме... Знесилена від всього пережитого, вона втратила свідомість».

Коли люди розповідали нам цю трагічну історію, у них на очах були сльози. Тому ми повинні пам'ятати їх імена, ту справу, за яку вони загинули. Прикро, що не знайшлося в селі тих, хто б привів до порядку їх спільну могилу. В цьому нарисі зроблена спроба дати відповідь на питання про те, що ж сталося в травні 1944 року. На цьому ми не ставимо крапку. Пошукова робота продовжується...

З ПЕЧАТТЮ ВОРОГА НАРОДУ

«І збулося Писання, що каже:
«До злочинців його зараховано!»
(Євангеліє від Святого Марка,
15/28).

Сталінізм та інтелігенція... До недавнього часу на розмови про це було накладено вето. Однак все нові й нові дослідження з цього приводу свідчать про непоправний удар, який наніс культ особи народу. В центрі нашого нарису опис долі людини, нашого земляка, жертви сталінської кривавої машини.

Вже були сутінки, коли сільський вчитель Микола Прокоп повертався додому. Репетиція хору, яким він керував, дещо затягнулася. Раптом перед ним немов з-під землі, вирости кілька чоловік, серед них й одягнуті у військову форму. Сумнівів не було...

– Залиште вдома скрипку і попрощайтесь зі своїми, – сказав російською мовою один з них.

– Це якесь непорозуміння...

– Нічого, розберемось.

Через кілька хвилин, оточений конвоїрами, він зник у темряві... Це трапилось у грудні 1944 року.

Микола Прокоп народився 20 листопада 1913 року у Вульшинці на Перечинщині. Батько був учителем і мріяв, аби

син пішов його стежиною. Успішно закінчивши школу, юнак був зарахований до Ужгородської учительської семінарії, де в 30-ті роки викладали талановиті педагоги: професори І.Дунда, Л.Павлік, Р.Халупа, О.Дутка, Я.Голота, Д.Петриківський та інші. Гордістю семінарії був її директор Августин Волошин – людина високоосвічена, знавець багатьох іноземних мов, автор ряду підручників, по яких вчився і М.Прокоп.

Миколи Івановича давно нема серед живих, але ще живуть ті, хто вчився в цьому солідному закладі (стаття опублікована в 1990 р. – М.В.) Зокрема, заслужений вчитель України Е.І.Шутяк, який завжди щедро ділиться з нами думками про тодішні методи навчання і виховання підростаючого покоління, за що ми йому вельми вдячні. Ернест Іванович стверджує, що після закінчення цього закладу випускник ставав справжнім вчителем, а згодом і першокласним педагогом. До речі, разом з Прокопом цю семінарію закінчив і рідний брат В.С.Гренджі-Донського – Іван Гренджа, який зараз проживає у Виноградіві.

Перші кроки на учительській ниві Микола Прокоп зробив у Волівському окрузі. Тут тоді дуже потрібні були досвідчені педагоги. З 1936 по 1944 рр. Микола Іванович викладав у Запереділлі, Дешові, Голятині, а перед арештом – у Волівській горожанській школі. За період з 1936 по 1939 роки він подружився з багатьма передовими людьми Волищини, зокрема, С.Фігурою, патріотичні погляди якого западали в душу молодого колеги. Хоч політикою М.Прокоп не займався,

але близькі стосунки з Фігурою, напевно, зіграли фатальну роль у грудневі дні 44-го.

У Воловому сім'я Прокопів проживала у хаті, де дотепер був Будинок піонерів. Тут у молодого подружжя народились дві доньки –Емілія та Ганна, син Микола. Майже всі, з ким ми розмовляли при підготовці цього матеріалу, говорили, що це була дуже чесна і щира людина. Працівниця заводу «Електрон», уродженка с.Дешово Марія Зарипова підкреслила, що вчитель часто приводив до себе додому дітей бідняків і його дружина пригощала їх смачними галушками з молоком. На думку Зарипової, М.Прокоп був надзвичайно безкорисливою і доброзичливою людиною. У Дешові однією з його учениць була В.М.Рушак (Зубанич), у якої Прокоп побачив багато чудових рис: допитливість, працелюбність, неабиякий розум, кмітливість. Микола Іванович неодноразово підкреслював, що з неї вийде велика людина і його словам судилось збутись: Василина Михайлівна згодом стала досвідченим педагогом, заслуженим вчителем України. Схвальні відгуки про цю людину ми чули і від завідувача бібліотекою-філіалом у Синевирі І.С.Суботи. Про Миколу Івановича багато можуть розповісти Г.Габовда, С.Куртяк, Г.Сопко, Й.Стецюнич, старожили Голятина, Дешова, Синевира, Запереділля, Міжгір'я. Вони добре пам'ятають молодого, талановитого педагога.

...Того трагічного грудневого дня Микола Прокоп пішов і не повернувся більше до сім'ї. До речі, в ту ж ніч буди заарештовані Пиринець з Волового, Бачов з Майдану, теж вчителі. Яка їх доля, нам невідомо. Ганна Миколаївна Прокоп, вчителька Міжгірської СШ розповідала: «Через кілька років після того, як батька забрали, люди говорили, що в Поляка (на той час там був великий будинок з підвалами) їх били стільцями по голові й вимагали: «Признайся!» В чому мав признатись, ніхто не знав. Політикою не займався, в подіях 1938–1939 років участі не брав, у роки угорської окупації фашистам не допомагав. Ймовірно, що причиною арешту був звичайний донос. В Ужгороді сліди Миколи Прокопа загубились. «Більше ми про нього не чули, – розповідає Ганна Миколаївна, – і говорити про батька фактично було заборонено, люди мовчали, як німі, ніби ніколи й не було у Воловім такого вчителя. І тіла ніхто не повернув, і могили ніде нема».

Шановні читачі, перед нами лежить «Свідectво про смерть» Прокопа Миколи Івановича, видане 25 січня 1966 року Міжгірським ЗАГСом, в якому записано, що «громадянин Прокоп М.І. помер 9 квітня 1945 року». Дивує, чому свідectво виписано аж через 20 років і чому в графі «причина смерті» прочерк? Коли стаття була підготовлена до друку, ми отримали листа від Г.М.Прокоп, яка вже багато років домагається справедливості. Вона пише: «Вже пройшли

десятиріччя. Ніщо і ніхто не зможе повернути нам втрачене дитинство, але я прошу справедливості, прошу повернути чесне ім'я мого батька». Цього ж хочуть і сотні, тисячі людей, чії рідні, близькі стали жертвами тоталітарного режиму.

Дослідник розвитку освіти Закарпаття професор Василь Гомоннай у своїй книзі «Народна освіта Радянського Закарпаття» писав, що у перші повоєнні роки тут «не вистачало вчительських кадрів». Особливо важким було становище в Міжгірському, Рахівському, Тячівському, Хустському та Великоберезняпському районах. В 1944–1945 роках на Закарпатті працювало 530 шкіл, тоді ж на освітянській ниві трудилось всього 3360 вчителів, із яких тільки 192 мали вищу освіту. Ще в цей час проводились репресії проти вчителів. Органи НКВС, знищуючи інтелігенцію, діяли за принципом М.Калініна: «Невже вам шкода заради Центрального Комітету партії біле назвати чорним, а чорне – білим?!».

Після того, як М.І.Прокоп безслідно зник, почались репресії проти його сім'ї, переслідування її. Довелось жити по приватних квартирах. Через чотири роки була репресована його дружина і засуджена на 25 років, її батько жив тоді в Синевирі. Андрій Тільняк забрав сиріт до себе. «Росли ми у родичів, – розповідає Ганна Миколаївна. – Куди не повернешся, всюди над нами висіло тавро «дітей ворогів народу». Пригадую, як під Новий рік дітям-сиротам виділяли

сякі-такі подарунки: хустинки, сорочечки тошо. В школі тоді одразу появилась анонімка «Дітям ворогів дали подарунки».

Минали роки. Перед вчорашніми дітьми все частіше поставали питання: «Як бути? Що робити? Що всіх чекає попереду?». Закінчивши 10-й клас Синевирської СШ, Емілія Прокоп подала документи до Ужгородського державного університету. І саме в цей час у «Закарпатській правді» появилась замітка «Будемо доярками». Варто навести з неї кілька рядків дослівно: «...Я і моя подруга Марія Чуп твердо вирішили працювати у рідному колгоспі доярками. Ця професія сподобалась нам вже давно. Ми знаємо, що робота доярки нелегка, що вона вимагає багато наполегливої праці, вміння, знань. І ми повні рішимості високо тримати звання доярки. Хай наша праця буде подякою Вітчизні за її турботу про нас». Стаття була підписана Емілією Прокоп, випускницею Синевирської середньої школи.

Замітка, як видно, написана в традиції тих часів. Однак вся біда в тому, що Емілія її не писала. Це була звичайна анонімка, аби скомпрометувати абітурієнтку. Не випадково ректор вузу викликав її до себе і сказав: «Дочка ворогів Радянської влади написала в обласну газету, що буде дояркою, а сама пішла поступати в університет». Він тут же порадив забрати документи. Після цього була важка робота медсестрою, знову навчання. Ганна Миколаївна закінчила Дрогобицький педінститут. «В анкетах, – пригадує вона, – ми не сміли писати,

що батько пропав безвісти, що його забрали, ми писали, що він помер». Таким нелегким було життя дітей «ворогів народу».

...Минають роки. Сталінізм з його репресіями відійшов у минуле. Назавжди. Однак на закінчення варто б навести рядки з нещодавно виданої книги О.Михайлюти «Ми не раби»: «Народ має знати всю правду про кожного свого громадянина. Кожен громадянин має знати всю правду про свій народ. Аби ніколи не повторилися репресії ні в яких формах: чи то гоніння на інакомислячих, чи то усунення неугодних, чи то наклеювання образливих ярликів».

КРИЗЬ ГОРНИЛО ТАБОРІВ

...Пройшли кілька десятиліть від смерті червоного диктатора – Й.Сталіна. Однак і нині при згадці про нього у нашій уяві постають численні концтабори, «трійки», масові жертви, голод, що охопив Україну в горезвісні 30-ті роки... Тому виникає запитання, чи знали закарпатці про те, що творилося на Великій Україні в ті страшні і жорстокі часи? Безперечно, що окремі з них знали, бо соціал-демократична преса Закарпаття писала і про голод, і про судові процеси над так званими «ворогами народу». З ким доводилось розмовляти, всі стверджували, що чули дещо про сталінську тиранію, але не всьому вірили. Та й не можна було повірити у випадки людоїдства на Вкраїні, де будували світле майбуття трудового люду. Це відкидалось людьми як поганий сон. Здебільшого вірили, що в Країні Рад всі рівні і живуть заможнo, що й стало причиною масових переходів кордону в 1939–1941 роках, втечі від голоду і злиднів, які панували в гортистеському Закарпатті.

Історики ще не можуть назвати точної цифри людей, які перейшли кордон в ті роки в пошуках кращої долі в СРСР. Ужгородські вчені О.Довганич, М.Троян і З.Пашкуй видали книгу «Закарпаття в роки війни», в якій підкреслили, що «...аналізуючи угорські, чехословацькі та радянські джерела і списки, можна зробити висновок: всіх втікачів до СРСР за неповними даними було понад 5000 чоловік». Безумовно, що в

обласній «Книзі пам'яті» буде встановлено більш точну цифру. У Волівському окрузі нелегальні переходи кордону здійснювались в основному на територіях сіл Присліп, Лісковець, Торун, Новоселиця, Лопушне, Синевирська Поляна. Переходили кордон, як правило, вночі, групами і цілими сім'ями. Ставлення до перебіжчиків було різне, а з вторгненням фашистів у Польщу, вони переслідувались і віддавались під суд. Починались так звані «ходіння по муках» в сталінських таборах, якими була так багата Країна Рад.

До хати священика І.Г.Гренджі зайшов середнього зросту чоловік, у поношеному одязі, і привітався. Батьюшка закрив двері. Вони давно знали один одного і часто вели розмови про жорстокий гортистський режим, можливість переходу через кордон. Іван Савинець (так звали гостя) сказав, що вирішив вночі здійснити свій задум. Домовились, що йдуть разом. До кордону було рукою подати: з Торуна добрались до Тітківців, а там й до Семичова недалеко. Ледве пробирались хашами в темряві. І ось оклик прикордонників: «Крок вліво або вправо – смерть!». «Порушникам» кордону наказали йти прямо, а в тих й гадки не було тікати. Раділи, що все склалось добре (не знали, що чекає попереду).

У Вишкові, на лісопильному заводі, Іван Васильович зустрів земляків з Лозянського, Репнинного. Недовго їм судилось попрацювати на заводі, згодом їх перевели в Людвиківку, а звідти на машинах – в Сколе. Там Савинець

зустрів знайомих з Синевирської Поляни, які сім'єю перейшли кордон. Раділи зустрічі, сподіваючись на краще завтра. «В Сколе ми пробули два тижні, – згадує Савинець. – Ночували в будинках, що нагадували гаражі. На одному з стовпів була прибита табличка «Генерал Прхала». До війни він командував дивізією в Кошіце. Однак і тут нас довго не тримали – повезли до Бердичева». Ось тут і почались митарства, з'явився неспокій за майбутнє. Мріям на краще не судилось збутись: терновий шлях привів до Старобільська, де Савинцю за нелегальний перехід кордону «дали» три, а священику – п'ять років ув'язнення. Останньому дісталось більше тому, що він був грамотний. Сталінські сатрапи враховували навіть таку «дрібницю».

...Івдельський табір в Свердловській області непривітно зустрів Савинця. Тільки тепер він зрозумів, що необдумано піддався на спокуси вільного, щасливого життя в країні тоталітаризму... Йшов січень 1941 року. Тріскучі морози, виснажлива праця на лісозаготівлі, недоїдання робили свою чорну справу. Люди мерли, як мухи. Боляче було дивитись на 13–14–річних «злочинців», які трудилися нарівні з дорослими і стійко переносили труднощі табірної життя. В їх очах таїлись біль і смуток. Серце обливалось кров'ю: «А за що страждають ці невинні душі?» Нерідко за день десятки з них залишались в кучугурах спати вічним сном.

«У 1943 році до нас дійшли чутки про створення Чехословацького корпусу під командуванням Л.Свободи, – говорить Іван Васильович. –Звичайно, що всі ми погоджувались стати до його лав, аби тільки вирватись з табірною пекла». Історики зараз стверджують, що основний склад його складала закарпатці. Однак Савинця, перш ніж оформити бійцем вищеназваного корпусу, направили в Казахстан для так званої «перевірки». Тут він трудився в господарстві, підпорядкованому НКВС. У місцевому військкомісаріаті Савинець врешті-решт домігся свого: одягнув згодом військову форму. Його ратні дороги пролягли від Єфремова до Золочева Львівської області. Отут в результаті важкого поранення став інвалідом II групи.

В післявоєнні роки трудився на різних ділянках народного господарства: в Буштинському та Міжгірському лісокомбінатах. Зараз на заслуженому відпочинку. Однак ветерана ятрьть старі рани, несправедливе ставлення до нього, бо ніхто не хоче по-справжньому зайнятись відшкодуванням моральних збитків, нанесених батьком народів і його майстрів заплічних справ. Час лікує рани: душевні і фізичні, якщо утверджується соціальна справедливість. Але треба, аби жертви сталінських репресій відчували підтримку як з боку органів влади, так і кожного з нас.

СІЧОВИК ФЕДІР БОБЕР

Кілька років тому один з моїх друзів, колишній воїн-афганець Олександр Бобер, нібито між іншим, показав мені фото свого стрийка. На ньому був зафіксований справжній велетень у вишиваній сорочці і офіцерських галіфе. Правду кажучи, я не звернув на це великої уваги, та й Олександр не вдавався у деталі. Мені тоді й на гадку не спадало, що з пожовклої фотокартки на мене дивився карпатський січовик, причому один з активних членів січової організації, а потім – жертва сталінізму...

Спогадів про нього майже не збереглося: єдиним фактичним матеріалом мені послужив архів колишнього КДБ, за що я і вдячним їхнім керівникам. Федір Бобер народився 13 жовтня 1908 року в Міжгір'ї, тодішньому Воловому. Після закінчення шести класів народної школи пройшов дворічний курс так званої горожанки. Погодьтеся, що на той час така людина вважалася досить освіченою. Ті скупі відомості, що ми про нього маємо, свідчать про те, що Федір з дитинства полюбив поезію, багато читав. В його особовій справі знайдено кілька написаних від руки віршів. Хто автор – нам невідомо, але написані вони в дусі 39-го року.

Напередодні служби в армії здобув професію пекаря і до 1929 року працював у пекарні власника В.Гнепи. З 1929 по 1931 роки – рядовий чехословацької армії. Читачам, мабуть, відомо,

шо в 20–30-х роках в Закарпатті діяло понад 30 політичних партій, які притримувалися різних програм і платформ. Саме в 30-х роках і Ф.Бобер стає членом соціал-демократичної партії. Степан Росоха писав про цю партію, що вона вже «в своїх початках здобула для себе певну частину української інтелігенції. І не дивно. Вона вже спочатку була чисто українська...». Але наприкінці 30-х років партія, за словами С.Росохи, «все більше віддалювалася і від формального українства» і фактично стала виступати проти Августина Волошина та очолюваної ним «Свободи». Та на той час Ф.Бобера вже не було у її складі.

1938–1939 роки... На Закарпатті велике політичне піднесення. Виникає УНО на чолі з Августином Волошином, створюється Карпатська Січ. Її загони кількісно зростають буквально на очах. Федір Бобер не залишається осторонь цього процесу і теж записується в Карпатську Січ. У нас є цікавий документ – посвідчення, видане Ф.Боберу полковником Михайлом Колодзінським-Гузаром і поручником Петром Чорним, згідно з яким він призначається десятником Січі. Нам відомо, що в Січ записався і його брат Юрій. Але коли прийшов час захищати молоду Українську державу, доля розвела братів. Юрій поїхав до Німеччини на заробітки. З Берліна він писав Федорові листи, в яких розповідав про своє життя за кордоном. Уже пізніше, під час арешту, Федір Бобер скаже: «мої брати в 1939 році виїхали на роботу до Німеччини.

Я одержав листа, в якому вони пишуть, що працюють і живуть добре, заробляють 9–10 марок в день». Тепер нам відомо, що Гітлер, заграючи з урядом Карпатської України, намагався зробити видимість бажання допомогти йому, зокрема в працевлаштуванні тутешнього населення. Ця проблема для уряду Волошина стала особливо відчутною, коли від Закарпаття відпали промислові його райони. Коломийський журнал «Жіноча доля» опублікував статтю «Дещо про Підкарпаття», в якій говорилося, що «уряд Німеччини забрав до себе дві тисячі робітників на сезонні роботи» (1939. – Ч.І). Серед них були і два брати Федора Бобера.

А Федір Бобер тим часом проводив велику пропагандистську роботу по залученню людей до Карпатської Січі, по агітації перед виборами до Сойму. Житель Лозянського В.В.Пилипчинець розповідав мені, що саме Федора та його брата Юрія в 1938 році найчастіше бачили в їхньому селі. Федір завжди ходив у січовій формі, підтягнутий. У Лозянському сформувався ядро інтелігенції на чолі з інженером Гогіним, вчителем Прусаком. Часто приїжджав Й.Дудикевич. Всі вони добре знали і поважали за працездатність Федора Бобера. Він, як і його старший товариш Степан Фігура, не взяв участі в бою на Красному полі. Немало роботи було вдома, а коли Карпатська Україна стогнала під чоботом окупанта, Федір Бобер, щоб уникнути репресій, вирішив нелегально перейти кордон. Хоча на слідстві він буде

запевняти, що не це, а небажання служити в угорській армії примусило його піти на такий крок, але... Ми добре знаємо, яка доля чекала січовиків після встановлення фашистської диктатури.

5 червня 1940 року Федір Бобер дав такі відповіді на запитання, поставлені перед ним слідчим. Наводимо їх із незначними скороченнями.

Питання: Що змусило Вас до нелегального переходу державного кордону з Угорщини в СРСР?

Відповідь: Небажання служити в угорській армії. Я домовився із своїми товаришами, вирішив перейти в Радянський Союз, оскільки в угорській армії служити було погано. Там б'ють, про що мені розповідали товариші, які служили в армії.

Питання: З ким Ви говорили про свій намір перейти в Радянський Союз?

Відповідь: 17–18 травня 1940 року я з Іваном Чепарою був на квартирі у Михайла Чепари. Говорили про те, як перейти кордон і домовились, що краще було б перейти саме в СРСР. Чепара говорив, що в Радянському Союзі можна знайти роботу і взагалі там краще жити, ніж в Угорщині.

Історична довідка: До 1938–1939 років багато закарпатців, перейшовши на територію СРСР, дійсно влаштувалися на роботу, однак, починаючи з 1939 року становище докорінно змінилося. Уряд Карпатської України пішов на зближення з

Німеччиною в надії, що остання захистить наш край і це приведе до її розквіту. Цей факт не міг не вплинути на пізніше ставлення радянських прикордонників до тих, хто нелегально перейшов кордон. З цього часу, а особливо після окупації краю Угорщиною, їх чекав скорий суд і, як правило, три роки таборів.

Відповідаючи на запитання слідчого, Федір Бобер розповідав, що «9 чоловік вирішили перейти кордон вночі 18 травня 1940 року. Зібралися у Мізун Марії і вранці вийшли в напрямку до кордону».

Питання: За яким маршрутом Ви йшли?

Відповідь: Вийшли ми з Волового, йшли через гори лісами, не заходячи ні в які села.

Опору прикордонникам не чинили. Вони, навпаки, були шасливі, що швидко на них натрапили. В липні 1940 року Ф.Бобер був доставлений у м.Сколе Львівської області. На традиційне запитання: «Від кого і які завдання шпигунського характеру Ви одержали?», відповів теж традиційно: «Завдання шпигунського характеру не одержував». І це було чистою правдою.

* * * * *

Выписка из протокола №123 Особого Совещания при Народном Комиссариате Внутренних Дел СССР от 4 октября 1940 г.:

Бобер Федор Васильевич за нелегальный переход госграницы заключен в исправительно-трудовой лагерь на три года, считая срок с 19 мая 1940 года.

* * * * *

СПРАВКА НА ЛИШЕНИЕ СВОБОДЫ

Фамилия – Бобер. Имя – Федор. Отчество – Васильевич. Отметка о состоянии здоровья – здоров. Санитарную обработку произведено.

27 июля 1940 г.

Врач стрыйской тюрьмы (подпись).

* * * * *

Як проходило «табірне життя» Федора Бобера нам невідомо. А вигадувати нічого не будемо. Нам залишається тільки здогадуватися.

Відомо тільки, що покарання він відбував у виправно-трудовому таборі НКВС в Ухті – «Ухтажемлаг». Про те, що життя його було там нелегким свідчить той факт, що Федір Бобер свої три роки не відбув.

Федір Васильович Бобер 30 квітня 1968 року, згідно з постановою Президії Львівського обласного суду був реабілітований. Правда перемогла, хоча Ф.Бобер до цього часу не дожив.

1991 рік. Вечір пам'яті жертв сталінських репресій. Актівий зал Міжгірського Будинку культури заповнений сотнями людей з усіх сіл району. У виступах промовців

засуджувався сталінізм, людиноненависництво, тотальний терор. У перерві мешканці селища мали змогу переглянути особисті речі репресованих, вдивитися в знайомі обличчя на фотокартках. Більшості з них немає в живих. Вони навіки залишилися в чужій землі сталінського ГУЛАГу. Петро Бобер гортав справу свого брата. В нього сльози на очах.

– Петре Васильовичу, я напишу правду про Вашого брата. Це мій обов'язок історика.

– Миколко, вясни, де його могила. Згноїли іроди...

Я цього не вяснив. Це не так легко. Могили тоді насипали братські. Та й Петро Васильович, на жаль, цієї статті вже не прочитає. Його нещодавно не стало. Але її прочитають молоді, їм це буде корисно знати. Колись Альбер Кам'ю сказав: «Вмирати є сенс тільки за свободу, бо тільки тоді людина зпевнена, що вона вмирає не зовсім». Так, його будуть пам'ятати. Як пам'ятатимуть мужніх захисників Карпатської України, як пам'ятатимуть тисячі тисяч жертв сталінського комуністичного терору. На пам'ятниках та обелісках, споруджених на їх честь, будуть написані такі рядки: «Слава Україні!» – «Героям слава!».

В'ЯЗЕНЬ БАГАТЬОХ ТАБОРІВ

Маючи відомості, що збираються матеріали про наших земляків, які потерпіли від сталінських репресій, нещодавно до нас звернулася людина, щоб розповісти про пережите.

...Перед нами, склавши руки на столі, сидить Михайло Лукович Желізняк. Спокійно, врівноважено розповідає про себе. Коли його розповідь наблизилася до кінця, важко було уявити собі, що ця людина, яка незабаром відзначить своє 70-ти ліття, могла стільки пережити. І що цікаво, не почули від нього ані найменших дорікань, прокльонів. Він просто розповідав...

...14 лютого 1924 року в сім'ї селянина з Синевирської Поляни народився син, якому дали ім'я Михайло. Сім'я Желізняків жила так, як сотні верховинців у період чехословацької влади. Минав час. Михайло і не гадав, і не думав, як складеться його життя, повне небезпек, страшних мук. Разом із своїм старшим братом Федором Михайло 12 жовтня 1939 року нелегально перейшов кордон СРСР і зразу ж був заарештований. П'ять місяців його тримали в стрийській тюрмі, що була підпорядкована НКВС, де і проходило попереднє слідство. Тут вирішувалась подальша доля юнака. Почалися допити, на які Михайла викликали тільки вночі. Він був змушений, як і багато його товаришів, приховати від слідчих дійсну дату свого народження, адже неповнолітні не

несли такої відповідальності, як дорослі. На запитання, чому перейшов кордон, відповів так, як говорили майже всі ті, що тікали від угорських фашистів. Від юнака важко було чогось добитись. Це добре розуміли і енкаведисти. І ось черговий допит...

«Як завжди, – пригадує Михайло Лукович, – мене розбудили вночі і повели на допит. В кімнаті стояв стіл, на якому лежав пістолет. Біля нього стояли двоє в формі НКВС. Почалося те, що було завжди. Запитання, відповіді, і раптом... Один з офіцерів, дивлячись прямо на мене, заявив: «Ми тебе передамо мадярам». Він добре розумів, що це означало. Желізняк відповів, що таке станеться з ним хіба з мертвим. Як пізніше виявилось, ніхто нікого угорцям не збирався передавати, цим залякували ув'язнених. При наступній зустрічі офіцер з посмішкою на обличчі сказав, що він пожартував. Суд, який почався після п'яти місяців перебування в тюрмі, визнав, що Михайло Желізняк не може нести відповідальність нарівні з дорослими, бо ще малолітка. Але все-таки його включили до етапу і згодом він опинився в Кіровограді.

Кілька місяців працював в одному із сталінських радгоспів, а потім склав іспити до педагогічного училища, однак не встиг закінчити перший курс, бо почалася війна. Звичайно, що й мови не могло бути про якесь навчання. Вирішив через Галичину пробиратись на Закарпаття. І знову

Стрий. В той час Галичина вже була окупована фашистськими військами. Разом з своїм земляком, хлопцем із Новоселиці, потрапив до німців, які, недовго думаючи (потрібна була робоча сила), переправили їх до Кракова, а звідти – до німецького містечка Бойтена. Михайлові стало відомо, що німці планують через деякий час перевезти їх до Бухенвальда – страшного табору смерті. Така звістка могла привести до тремтіння будь-кого. Вирішив тікати, добре розуміючи чим може закінчитися невдала спроба.

Михайло Лукович розповідає: «Мені все-таки вдалося втекти, але радість була недовгою, бо скоро я знову опинився в руках фашистів, на цей раз угорських». Справа в тому, що М.Желізняк знову, в котрий уже раз, опинився в Галичині. Там знаходилася окрема угорська військова частина, була угорська комендатура. Угорський диктатор М.Горті мусив віддячити Гітлеру за Карпатську Україну, а тому, будучи сателітом Німеччини, послав свої війська на радянсько-німецький фронт. До однієї з таких частин потрапив і герой цієї оповіді.

Повернемось до розповіді М.Желізняка: «Одна дівчина, родом з Кошіце, переконувала мене йти до мадярів і запевняла, що вони мені допоможуть». Наївність хлопця привела до чергового табору. Його доставили до Ужгорода, а звідти в Кошіце. Пробувши два тижні в цьому місті, причому, в основному в підвалах, Михайло знову потрапив до Ужгорода. Відтоді, аж до 1945 року він знаходився в концентраційному

таборі (М.Желізняк каже, що то був табір для політичних в Суботиці). Вся робота зводилася до спорудження військових укріплень для угорської армії. Саме під час цієї роботи, яка відібрала немало сил, застали його радянські війська, які просувалися на Захід. Довелося угорський концтабір поміняти на сталінський.

«В березні 1945 року, – розповідає М.Л.Желізняк, – я потрапив у полон до радянських військ. Нас забрали тоді, коли ми копали окопи, причому під конвоєм. Все відбулося дуже швидко. Нас, близько 2 тисяч таборитів, звинуватили в тому, що ми здалися ворогу і своєю роботою допомагали агресору. Ніякі наші виправдання, що ми ніколи не були військовими, нічого не дали... Кілька днів пішло на підготовку в дорогу. Відтак поїзд вже везе нас на Кавказ. Кінцева зупинка біля міста Георгієвська. Тут знаходився один з численних таборів ГУЛАГу. Навколо чудова природа, на фоні синього неба красувалась гора Ельбрус...». З липня 1945 по лютий 1946 років Михайло Лукович знаходився в даному таборі. З дня в день, під конвоєм, його вели на лісоповал. Тут захворів на малярію. Лікували дуже швидко: 20 уколів і знову на роботу. Михайло Лукович добре пам'ятає керівництво табору – полковник Козицин, майор Іванов, капітан Сафонов. В березні 1946 року після семирічних «ходінь по муках», М.Л.Желізняк повернувся додому.

...Прийшла старість. Ще кілька років тому колишніми репресованими ніхто не цікавився. Останнім часом становище змінилось. Захотів і Михайло Лукович, аби правда перемогла, щоб і його реабілітували. Звернувся до обласного управління КДБ і одержав один за одним два листи. 30 листопада 1990 року начальник підрозділу УКДБ Закарпатської області В.І.Іваненко писав М.Л.Желізняку, що управління КДБ не має матеріалів про те, що він в 1939 році переходив кордон СРСР. Однак, 11 січня 1991 року Михайло Лукович одержав нового листа, в якому В.І.Іваненко писав: «Уважаемый Михаил Лукович! По материалам уголовного дела на Вашего брата Железняка Федора Луковича (Лукияновича), 1917 года рождения, установлено, что Вы действительно с ним 12 октября 1939 года нелегально перешли из Венгрии в СССР. Однако других подтверждающих документов, в т.ч. о Вашем пребывании в лагерях, до настоящего времени не обнаружено».

В.І.Іваненко висловив надію, що пошук буде продовжуватися через Червоний Хрест, а з його результатами Михайло Лукович буде ознайомлений. Ми теж бажаємо успіху, хоч дуже мало надії, що якісь відомості збереглися. Як би там не було, але М.Д.Желізняк повинен бути реабілітований, як сотні, тисячі невинних жертв сталінських репресій.

ПРИ ШТАБІ МАРШАЛА ТІТО

Радянсько-німецька війна, яка розпочалась 22 червня 1941 року, в працях істориків, виданих останнім часом, трактується, як війна двох диктаторів – Сталіна і Гітлера. Саме такої точки зору притримується і автор цих рядків. Але, що стосується героїзму, проявленого представниками різних націй і народностей колишнього СРСР, то тільки людина без елементарної моралі може паплюжити немеркнучий подвиг захисників рідної землі. Пройдуть роки, з'являться нові документи про закулісні справи диктаторських режимів, Гітлера і Сталіна, але ніщо не зможе принизити подвиг наших людей, які розгромили фашизм, чи не найбільше зло ХХ століття. Вважаю, що обов'язок будь-якого чесного історика закарбувати в історії спогади очевидців і учасників «великої бойні людства», тим паче, що з кожним роком їх залишається все менше і менше. Врешті-решт, це нам дозволить переглянути і осмислити наші погляди про війну.

Герой цього нарису – Юрій Іванович Мись, людина, яку добре знають жителі нашого райцентру. Відразу скажу, що читач у моїй оповіді не знайде сенсаційного матеріалу. Доля цієї людини багато в чому подібна до долі багатьох його ровесників. З приходом у наш край угорських гортистів юнакові сповнилося 17 років. Дуже швидко фашистська Угорщина стала сателітом гітлерівської Німеччини, а Юрія Мися, як і багатьох закарпатців, призвали до армії. Мабуть,

нема потреби говорити, що відмова від служби вважалася державним злочином. До речі, з приходом у край радянських військ, закарпатців, які служили в угорській армії вважали зрадниками і відправляли в численні табори, ГУЛАГу. Саме так поступили визволителі з синевирцем Г.Ніродою.

Служба в угорській армії була нелегкою. Про це свідчать численні архівні документи, які мені доводилось вивчати. Так, зокрема, міжгірець Федір Бобер, який перейшов кордон СРСР, мотивував свій перехід небажанням служити в угорських військах, та й не він один. Ті, кому не вдалося уникнути служби в окупаційній армії, намагалися дезертирувати. Угорці швидко переконалися, що закарпатці є неблагонадійним елементом. Їх вирішили ізолювати. До такої групи вони віднесли і Юрія Мися, якого 8 березня 1944 року помістили в таборі в Суботиці. Цей табір вважався пересильним і його тимчасових мешканців через деякий час мали відправити на каторжні роботи до Німеччини. Незабаром в таборі сформувалася свого роду підпільна організація, до якої вступив і Юрій Мись. Її члени розмірковували над одною проблемою: як організувати втечу? Становище в деякій мірі полегшувалося тим, що неподалік діяли югославські партизани. До речі, серед в'язнів теж було чимало югославів, які і вирішили пробитись до своїх. Вибравши сприятливу мить, вночі група в'язнів успішно пройшла охоронні пости. Серед втікачів був і Юрій Мись.

Якою була тодішня обстановка в Югославії? В грудні 1943

року відбулась друга сесія Антифашистського Віча народного визволення Югославії, яка прийняла рішення про створення демократичної федеративної держави і утворення Комітету національного визволення на чолі з маршалом Й.Б.Тіто. СРСР без зволікань визнав цей уряд. У березні 1944 року сюди була направлена радянська військова місія для координації дій югославських і радянських військ. Фашисти постійно ускладнювали обстановку в країні. Фактично проти Національно-визвольної Армії Югославії (НВАЮ) діяли усташі з одного боку, четники-воїни короля Петра – з другого, німецькі війська – з третього. А якщо додамо, що виникали сутички між частинами генерала Власова, то стане зрозумілим, як нелегко було воювати югославським партизанам, контролюючи значну територію країни.

З 25 травня 1944 року Юрій Мись знаходиться в складі НВАЮ, а вже через деякий час – у штабі маршала Тіто. Головнокомандуючий, який закінчив академію Генштабу в Москві, запам'ятався Юрію Івановичу, як справедливий, вольовий і дисциплінований командир. При штабі Тіто Ю.Мись брав участь у визволенні Белграду, Нового Саду, Загреба. Саме в останньому місті знаходився штаб армії. Німці перетворили Белград у неприступну фортецю, замінувавши всі підходи до міста, однак воїнам НВАЮ вдалося розчистити шлях. Близько 10 тисяч радянських військ загинули при його визволенні. Був поранений і Юрій Мись. Не дивно, що в листі до народного

комісара Закордонних справ СРСР Тіто дякував за допомогу.

Останнім часом з'явилося чимало матеріалів, в яких переглядається роль армії Власова, який перейшов у ході війни на бік Німеччини. Німці йому не довіряли і, як писав у свої мемуарах шеф фашистської розвідки Вальтер Шелленберг, це було однією з найбільших помилок Гітлера. Власовські частини діяли і проти НВАЮ. Юрій Мись розповідає: «Радянське командування постійно заявляло про допомогу, однак про висадку десанту ми точної інформації не мали. Цим вирішили скористатись німці, закинувши у наш тил групу власовців у складі 30 чоловік, які були переодягнуті у форму радянських воїнів. Ця «допомога» була дуже підозрілою і через певний час весь десант був роззброшений».

Після визволення Югославії від фашистських загарбників, Юрій Мись одержав відпустку для можливості відвідати своїх родичів. Однак в ряди НВАЮ він уже не повернувся. Відносини між урядами СРСР і Югославії стали холодними, а потім навіть ворожими. Яка причина цього? Ймовірно, що Сталін, будучи диктатором по своїй природі, почав активно втручатись у внутрішні справи суверенної країни, що не могло не викликати незадоволення югославського керівництва. І такий стан справ продовжувався досить тривалий період.

...Наша бесіда завершувалась. Не питав я його про нагороди, бо знав, що він цього не любить. Ось такий він є, Юрій Іванович Мись – один з численних захисників нашої землі від «коричневої чуми». Всього йому найкращого у незалежній, суверенній Україні!

БУЛИ КОЛИСЬ ЛІТА

Мій співрозмовник – Гаврило Андрійович Нірода – людина похилого віку, хоч тримається ще досить бадьоро. Нещодавно йому минуло 80 (стаття опублікована в 1992 р.). Він мав можливість ознайомитися з армійською службою за часів чехословацького та угорського режимів, побував на заробітках в Бельгії. Встиг покуштувати і таборів. Словом, йому є про що розповісти. Відверто кажучи, мене найбільше цікавило його порівняння життя народу в ті роки і тепер. Отже, шановні читачі, познайомимось поближче з Гаврилом Андрійовичем. Вам буде цікаво.

Гаврило Андрійович корінний синевирець. Рік народження – 1911, потім 7 класів місцевої школи, директором якої був білоемігрант Дишкант. З 1934 по 1936 рр. – служба вояком чехословацької армії. Після демобілізації задумався над своєю подальшою долею. З'явилася можливість, а точніше – направили його на роботу в Бельгію. Звичайно, робота була не з легких, доводилося працювати в шахті. Гаврило Андрійович розумів, що в рідному селі буде ще важче. Синевирець в 30-х роках заробляв по 6–12 крон на день. Райським таке життя не назвеш, враховуючи навіть те, що тодішня крона і в порівняння не може йти з теперішнім купоном. Депутати чехословацького парламенту від Закарпаття неодноразово заявляли з його трибуни про важке життя верховинців. Писав

комісара Закордонних справ СРСР Тіто дякував за допомогу.

Останнім часом з'явилося чимало матеріалів, в яких переглядається роль армії Власова, який перейшов у ході війни на бік Німеччини. Німці йому не довіряли і, як писав у свої мемуарах шеф фашистської розвідки Вальтер Шелленберг, це було однією з найбільших помилок Гітлера. Власовські частини діяли і проти НВАЮ. Юрій Мись розповідає: «Радянське командування постійно заявляло про допомогу, однак про висадку десанту ми точної інформації не мали. Цим вирішили скористатись німці, закинувши у наш тил групу власовців у складі 30 чоловік, які були переодягнуті у форму радянських воїнів. Ця «допомога» була дуже підозрілою і через певний час весь десант був роззброшений».

Після визволення Югославії від фашистських загарбників, Юрій Мись одержав відпустку для можливості відвідати своїх родичів. Однак в ряди НВАЮ він уже не повернувся. Відносини між урядами СРСР і Югославії стали холодними, а потім навіть ворожими. Яка причина цього? Ймовірно, що Сталін, будучи диктатором по своїй природі, почав активно втручатись у внутрішні справи суверенної країни, що не могло не викликати незадоволення югославського керівництва. І такий стан справ продовжувався досить тривалий період.

...Наша бесіда завершувалась. Не питав я його про нагороди, бо знав, що він цього не любить. Ось такий він є, Юрій Іванович Мись – один з численних захисників нашої землі від «коричневої чуми». Всього йому найкращого у незалежній, суверенній Україні!

такого стану справ. Іншими словами, дисципліна тамтешнього населення, взаємоповага між людьми вже стали традиційними. Та й закони в країні були суворі.

Як працювалося синевирицям у бельгійських шахтах? «В шахту ми опускалися, – говорить Гаврило Андрійович, – на глибину 1200 метрів. Взуття, шолом – це все, що на нас було. Ходили і працювали майже голі, було дуже жарко. Брати з собою що-небудь, крім кави, заборонялося. Я вже не говорю про спиртні напої. В шахті була конюшня прямо під землею. Вугілля ми накидали на 4 вагонетки, яких коні тягнули до місця призначення. Цікавий факт, ці коні так звикли, що якщо ми навантажували ще і п'яту, вони не хотіли рушати з місця. Ми змушені були одну вагонетку розвантажувати».

Жили спочатку в гуртожитку, а потім по квартирах. До сьогоденішнього дня Гаврило Андрійович пригадує повні прилавки бельгійських магазинів і, порівнюючи з нашими, завжди говорить: «Колись були літа! Мені вас жаль, хлопчики».

В Льсжі Гаврило Андрійович працював до 1938 року. Його терміново викликали до Ужгорода, де розташовувалася та військова частина, в якій він служив. У 1939 році по Чехословацькій республіці була оголошена мобілізація. Вона була пов'язана з різким погіршенням міжнародного становища країни. На той час Гаврило Андрійович був одружений – в січні 39-го назавжди поспали свої долі Гаврило і Ганна. Потім

невеликий період існування Карпатської України, а вже 18 березня Закарпаття було окуповане угорською армією. В Синевирі з'явилися непрошені гості. 25 травня 1941 року Г.А.Нірода знову мобілізований, на цей раз в угорську армію, і відправлений на фронт. Війну закінчив 23 березня 1945 року біля Вісли, в Гуменному. Частина, в якій служив він, була оточена і розбросена Радянською Армією. Потім був рік таборів сталінського ГУЛАГу. Табір знаходився в Сяноку. Наш герой дотепер пам'ятає прізвище коменданта табору – полковника І.І.Гутченка. В 1946 році Гаврило Андрійович повернувся додому.

Гаврило Андрійович не скаржиться на свою долю. Як кажуть, «мої роки – моє багатство». В нього виросло 11 дітей і кожний з них отримав дорогу в життя. Має 26 онуків і 4 правнуків. «Я дуже шасливий, що дочекався до правнуків» – говорить він. А мені залишається побажати всього найкращого і ще довгих років життя Гаврилові Андрійовичу та численній його родині. На многая і благая літ!

Життя людини – це книга, зміст якої можна узнати тільки прочитавши її. Та ж так складається, що рядки до неї за різних обставин вписують люди, події, прості і надзвичайні ситуації. Словом, не тільки сама людина. Саме надзвичайні події і ситуації вписали не один рядок у книгу життя Федора Луковича Цімботи з Синевира. До речі, за вказівкою Й.Сталіна, котрий своїм кованим чоботом багатьох спихнув у провалля безвісті. Винних, а в більшості – безвинних.

Перші післявоєнні роки. Країна докладає всіх зусиль, аби якнайскоріше відбудувати зруйноване народне господарство. Хотілось всьому світу доказати, що ми сильні. Нехай бояться заокеанські товстосуми: «Є ще, мовляв, порох у порохівницях». Але... Сталінська верхівка навіть у добрій справі – прагненні радянських людей якнайскоріше перевести країну на мирні рейки розвитку, показала свою вовчу натуру, застосовуючи при цьому примусово-палочну дисципліну, «звірині» методи.

У 1947 році Федора Луковича призвали до лав Радянської Армії. Однак молода людина, 1926 року народження, опинилась не в солдатському строю, а на одному з будмайданчиків Донеччини. Чотири місяці нестерпно важкої роботи під наглядом... Більше юнак не витримав – втік. Звичайно, що довгі руки сталінських посіпак хутко схопили його за комірць: Волівським народним судом хлопця було засуджено на три роки ув'язнення. До речі, в Донбасі з

Цімботою було ще шість снневірців. Від надмірно важкої праці люди самі себе калічили, аби тільки вирватись з цього пекла.

Таким чином вписується, червоними як кров, чорнилами рядок у книгу життя верховинського юнака. Під конвоєм їх, засуджених, повели з Волового через Хуст до Мукачева. Там їх не прийняли, бо не було де влаштувати. Плідно трудилися майстри заплічних справ. У вагонах для худоби в'язнів повезли до Львова, де їх розмістили в камерах по 100 чоловік. А згодом всіх під стукіт коліс повезли в далеку Бурятію. В нашій розмові Ф.Цімбота підкреслив, що тоді зі Львова було відправлено більше 500 закарпатців, серед яких були в основному невинні жертви. 22 доби в'язні їхали до Бурятії і сподівались, що це вже буде кінцева зупинка. Але ж ні: погнали ще далі, в братню Монголію. Умови роботи тут були жахливі. Виганяли на роботу навіть при температурі мінус 52–54 градуси. Якщо вона перевищувала 55, тоді залишали в бараках.

В колонії №515 в'язні валили ліс, вивозили його кіньми на нижні склади. Як правило, норми (заготовити 5 кубометрів деревини) всі перевиконували, бо ж за це давали зайву пайку хліба. Якщо в'язень не виконав норму, він на добу одержував всього 350 грамів замість встановленої норми 700. Хоч так звані «злочинці» й перевиконували щодень норми, заготовляючи по 17–20 кубометрів лісодеревини, взимку морози, влітку – спека робили свою чорну справу. Крім цього, фізичні знущання конвоїрів, тюремної адміністрації

перетворювали людей в безвільні істоти, тож не дивно, що десятки з них кінчали життя самогубством. Федір Лукович змахнув з обличчя сльозу, коли розповідав про ті страшні роки.

Нарешті свобода. В рік смерті диктатора Ф.Цімбота переступив за поріг табірної зони. Та пройшло багато часу, поки він добрався до рідних місць, побачив до болю знайомі гори, що виднілись в небесній даліні. Ще довго мучили ночами Цімботу кошмарні сни. Не було з ким поділитись думками про пережите: хоч і не стало вже тирана, але ще залишились його посіпаки, готові в будь-яку хвилину вихопити з натовпу невинну жертву...

...Непомітно летіли роки. У Федора Луковича Цімботи появилась сім'я, він добросовісно трудиться на різних ділянках народногосподарського виробництва. В потоці буденних справ підкралася старість, тож він все частіше замислювався над своїм заслуженим відпочинком. Збирав необхідні документи для оформлення пенсії, але знову зіткнувся з бюрократичною машиною, далеким своїм минулим. Писав у різні інстанції, аби надіслали необхідні документи. Звідусіль відповіді, як правило, надходили однозначні. Одна з них від 25.05.1990 року. Державний архів Закарпатської області: «Сообщаем, что сведения о Вашей судимости не имеются. Документы Воловского Народного Суда за 1948 г. на хранение в архив не поступали. Рекомендуем для уточнения местонахождения нужных Вам документов обратиться в Межгорский

райгосархив. Директор архива В.В.Грига. Зав.отделом М.М.Фолтин».

До речі, в Міжгірському райдержархіві ніяких документів того часу теж не збереглося. Засудити невинну людину було кому, а ось допомогти їй на старості років нема кому. У районі пишеться «Книга пам'яті». Необхідно, щоб до неї були вписані й імена сталінських жертв, які у довоєнні, воєнні і післявоєнні роки трудилися у таборах, наближаючи день Перемоги і сприяючи відбудові народного господарства країни. Варто б найсерйознішим чином замислитись над тим, як повернути чесне ім'я тим жертвам і допомогти їм матеріально. Бо ж, відверто кажучи, десятки з них живуть за межею бідності. До речі, в районі таких нараховується більше 5000 чоловік. Тож давайте будемо милосердними. Слід також зробити все, аби стерти тавро злочинців з тих, котрі в різні роки були репресовані і покинули цей світ, щоб їх рідні та нащадки знали: «Наш предок був чесною людиною!». Вслухайтесь, жертви сталінських репресій кричать! Тож відгукнемось на крик їх душ милосердям, допомогою, благородством, що в наш час так рідко зустрінеш.

...Пройшов рік. Федір Лукович продовжував вести «боротьбу» за свого повну реабілітацію. Назустріч йому пішов завідуючий райдержархівом Т.В.Когутич, людина чуйна і добра. Він віднайшов вирок народного суду І-ої дільниці Волівської округи у Воловому, в якому «Цімбота Федір

Лукович, 1926 року народження, народжений і проживаючий в с.Синевир, українець, безпартійний, нежонатий, з селян-середняків, працюючий в школі ФЗО №165 шахти 5 Сокологорловка Папаснянського району Ворошиловградської області звинувачується в дезертирстві з свого місця роботи». Зробимо невеликий відступ. Читач, мабуть, пам'ятас, які умови роботи були на шахті №5. Додамо, що Федір Лукович розповів нам далеко не все.

Йдемо далі... «Підсудимий Цімбота не хотів там працювати і вмисно втік з школи ФЗО додому». На глибоке переконання суддів, «вина підсудного... повністю доказана» і він, як і більшість, одержав «свої» три роки позбавлення волі. З того часу пройшло 43 роки. За ці роки багато що змінилося, причому, кардинально. Сталінізм, жертвою якого став Цімбота, засуджений. Ні для кого вже не таємниця, що він – найбільше зло віку. Повним ходом йде масова реабілітація так званих «злочинців».

І ось... «Постановою президії Закарпатського обласного суду від 1 листопада 1991 року вирок народного суду... від 23 лютого 1948 року у відношенні до Цімботи Федора Луковича скасовано, а справу закрито за відсутністю в його діях складу злочину». Виясняється, що ніякого злочину не було, що людина просто так, нізашо відсиділа, вірніше, «відкантивала» три роки. Довідка завершується словами, на які так довго чекали Федір Лукович та його родина: «Громадянин Цімбота Федір Лукович

по даній справі реабілітований». Аналогічний документ він одержав і від старшого помічника прокурора області по нагляду за розглядом кримінальних справ в судах, старшого радника юстиції С.І.Гончарука.

Ми від щирого серця бажаємо Федору Луковичу всього найкращого. Тепер він, мабуть, рахує себе невинним і офіційно. Правда перемогла, але... наші правозахисники вирішили тільки моральну сторону справи. А як бути з пенсією? Адже не вистачає саме «стабірних років»! Федір Лукович звертається з проханням до Управління СНБУ, яке, в свого чергу, пише до прокурора області А.Л.Бондаренка. В клопотанні чітко сказано, що «Управління Служби Національної Безпеки по Закарпатській області «матеріалами о привлечении Цимботы Федора Лукича к уголовной ответственности не располагает». Невже так і не вдасться відшукати документи, які так багато значать для Цімботи? Куди далі писати Федору Луковичу? Мабуть, нема сенсу, адже Україна – суверенна держава. Ми теж не зуміли йому щось путнє порадити. А Федір Лукович тим часом «без надії сподівається».

ДОВГА ДОРОГА ДОДОМУ МИХАЙЛА ЛЕДИДИ

Кінець 30-х років. Трагічні дні Карпатської України, які суттєво змінили долі багатьох закарпатців. Особливо ці події вплинули на тих, хто всіляко підтримував ідею незалежності нашого краю.

Мій герой – інженер Михайло Ледида з Братислави. Нашу бесіду ми вирішили розпочати з того періоду, коли молодий хлопчина навчався в Торговельній академії, яка вважалася одним із престижних навчальних закладів. Викладачами в ній працювали такі талановиті педагоги як Іван Трухлий, Августин Штефан, диригент хору Олекса Приходько та інші. Пан Михайло їх добре пам'ятає, з щирістю про них розповідає. Августин Штефан зумів зібрати навколо себе талановитих педагогів і організаторів шкільництва в краї. Серед оточення Августина Штефана виділявся Іван Трухлий (1884–1975) – емігрант з Великої України, який читав лекції з математики і російської мови.

Окупація Мукачева, як і деяких інших міст Закарпаття угорськими військами, змусила уряд Карпатської України подбати про переміщення основних навчальних закладів. Торговельна академія переїхала до Сваляви. Але навіть у цьому старовинному місті Ледида не встиг її закінчити. Був у складі делегації закарпатської інтелігенції до уряду Карпатської України. З делегацією зустрівся міністр

внутрішніх справ Карпатської України Юліан Ревай. Мета молоді: заявити про свою підтримку карпатського уряду.

14 березня 1939 року, коли М.Ледида зі своїми однокурсниками з'явився в черговий раз на навчання, по місту рознеслися недобрі вістки про початок фашистської окупації краю. 14–15 березня – складні дні в історії молодої країни (складні вони і для сучасних істориків). Ми знаємо, що в той час, коли по краю чулися вигуки: «Січі – зброю!», керівництво Торговельної академії прийняло рішення про залишення території краю. Михайло Ледида в складі академії рушив на Перечин, звідки дорога пролягла на Словаччину, яка мала стати своєрідним буфером між Закарпаттям і Америкою. Та не так трапилось... За кілька кілометрів від Сваляви колону студентів було обстріляно угорськими літаками. Ніхто не загинув, але шість чоловік було поранено. Незважаючи на цей наліт та деякі інші труднощі, їм вдалося порівняно швидко пробитися через словацький кордон. Вже 16 березня перед Михайлом Ледидою відкрилася Братислава.

Викладацький склад академії розпочав переговори з представниками словацьких властей про необхідність для її студентів закінчення навчального процесу. Тільки після тривалих клопотань і при умові, що по закінченні навчання академісти повернуться на Закарпаття, тобто під Угорщину, їм було дозволено. У липні 1940 року випускникам Торговельної академії були вручені дипломи і більшість із них розбрелися по

всьому світу. Михайло Ледида залишився в Словаччині. Після закінчення академії герой цього нарису студював у Вишій торговельній школі. Досить швидко створив український осередок, навіть був організатором студентських заворушень. Це було не до вподоби місцевим властям, які на тривалий час його віднесли до неблагонадійних. Товариство, організоване Ледидою, навіть мало свій статут, значилося воно і в списках чехословацької служби безпеки. Ну що ж, повосинна Чехословаччина нічим не відрізнялася від сталінського СРСР з його КДБ.

Незважаючи на свої 70 років (стаття опублікована в 1992 р.), Михайло Ледида не менш енергійний, ніж тоді, в 30-х... Він уважно слідкує за відродженням Української держави. Впевнений, що не за горами той час, коли у нас, врешті-решт, з'являться свої гроші, бо як каже він, без них держави нема. Однак йому незрозуміло, для чого Президенту мати своїх представників навіть у районах.

Ми довго розмовляли про сучасну Чехо-Словаччину. Він стежить за місцевою українською періодикою, читає «Нове життя», «Дружно вперед», «Дуклю» – видання українців у Словаччині. Йому не подобається заміна назви музею української культури в Свиднику, перейменування українського театру. Поговорили і про «Оброду русинів», після чого я запитав пана Ледиду:

– Ви себе вважаєте русином, чи українцем?

– Ми вчилися по «Граматиці» Пачовського, читали праці Волошина, твори Гренджі-Донського. У мене була велика бібліотека, яка складалася, як правило, з українських книг. Коли я покидав Закарпаття, то просив своїх, щоб закопали її в землю. Вони побоялися і спалили. Згоріли рідкісні видання. Я багато читав про Україну, знав її історію. Я вважаю себе українцем.

Мені хотілося побільше почути про Чехо-Словаччину, а він весь час повертався до України. Скаржився, що словацька преса дає дуже скупу інформацію про нашу державу і просив регулярно відсилати йому закарпатські газети.

Михайло Ледида не просто так приїхав на рідну землю. 3-5 липня 1992 року у Львові гастролював клуб Тараса Шевченка, що діє при Словацькому культурному домі. Він, як член колективу, виступив перед львів'янами з постановкою опери «Запорожець за Дунаєм», після чого приїхав в Синевир, де і відбулася наша розмова.

Пройшли літа. Михайло Ледида вже понад 50 років у Словаччині, але весь час думає про Україну, про рідну землю, де проживає його родина.

СТЕПАН БОБИНЕЦЬ З ІЗОК

Ріка бере початок із джерела, наснагу і силу якому дає рідна земля. Так і людина: стає вона особистістю, величиною лише тоді, коли відчуває свій кровний зв'язок зі своїм народом, вітчизною, коли відчуває потребу увесь свій дар, талант передавати на їх благо. Інакше особистість не складеться, а буде та людина звичайною сірою часточкою сірої маси. А коли тебе Бог нагородив високим розумом, то ти не маєш права розвиндрувати його на дрібниці чи ховатися з ним у своїй шкаралупі, мусиш віддавати його людям, щоб менше сірятини було в нашому житті.

Саме такими високими поняттями власного призначення буття на землі переймався і переймається нинішній ювіляр Степан Бобинець, знава в краї людина, учений, педагог, шанований багатьма поколіннями студентів за ясний розум, гаряче серце, чесність і порядність.

Та й було на кого рівнятися йому, з кого брати приклад із перших днів народження (а народився він 13 липня 1945 року в селі Ізки Волівського округу, нині – Міжгірський район). Справа в тому, що у 20–30-х роках Бобинець-старший був добре відомий як просвітянин і секретар осередку «Просвіти» в рідному селі. Орган народно-християнської партії газета «Свобода» писала, що Степан Бобинець – найактивніший просвітянин в Ізках. Батько Степана був яскравим представником українського напрямку в краї, одним із

будівничих молодій Карпато-Українській державі. Тому не дивно, що коли угорські гортисти вступили в Ізки, вони почали з репресій проти активістів «Просвіти».

Налетівши на це мирне село, гортисти почали жорстоко знущатися з людей. Їх били, погрожуючи, «що як ще посміють бути «укранами», то повішають їх на смереки». Дісталось і Степану Бобинцю за його «украństwo». Доводилось спалювати українські книги, матеріали місцевого осередку «Просвіти», адже все це для угорських зайд було криміналом. Після констатації цих фактів стає зрозумілим, чому син відомого просвітянина з теплотою говорить про український рух у Закарпатті, про Карпатську Україну та її президента Августина Волошина. До речі, зауважимо, що проукраїнські погляди Степана Бобинця-молодшого не завжди подобалися попереднім властям. Був час, коли доводилось дітям нести відповідальність навіть за своїх батьків. Степан Бобинець не тримає ні на кого зла.

Життєвий шлях ювіляра мало чим відрізняється від життєвого шляху його ровесників. Навчання і перші кроки становлення молодого Бобинця припадають на епоху Сталіна і Хрущова. У 1952–1959 роках навчається в Ізківській семирічній школі, а в 1962 році закінчує Мукачівську середню школу №2, працюючи при цьому колгоспником артіль «Заповіт Ілліча» в селі Ізки. Юнак тягнувся до знань, прагнучи здобути вищу освіту. І ось у 1962 році Степан став студентом

Ужгородського державного університету. Відмінне знання кількох іноземних мов відкрило перед Степаном Бобинцем непогану наукову перспективу. У 1967 році закінчує університет і здобуває спеціальність викладача німецької мови і літератури. Вже тоді вчені запримітили здібного юнака, хоча роботи в університеті не запропонували. Рік доводилося працювати кореспондентом Закарпатського обласного комітету по радіомовленню і телебаченню і тільки через рік йому запропонували працювати викладачем кафедри іноземних мов УжДУ. Немало сил забирало редагування газети «Радянський студент» (тепер «Ужгородський університет»).

Степан Бобинець повністю віддає себе науці й педагогіці. Вже з першого року викладання в університеті починає напружену роботу над кандидатською дисертацією: «Творчість Фрідріха Шіллера в українських перекладах і критиці», яку блискуче захищає, здобувши науковий ступінь кандидата філологічних наук. Степан Бобинець – автор десятків наукових розвідок і статей з проблем теорії перекладу, німецької літератури, українсько-німецьких літературних взаємин. Він написав понад сотню газетних статей. Його праці з досліджуваної проблематики друкували престижні журнали України та зарубіжні видання. Степан Бобинець справедливо вважається майстром перекладу з німецької українською мовою. Учений популяризує поезію Ольги Рішаві. Спільно із професором Миколою Зимомрею він переклав поезію Рішаві, а

поет Петро Скунець упорядкував видання її поетичної збірки. Науковий доробок ученого на сьогодні досить значний і, вважаємо, варто б видати бібліографічний покажчик його праць.

Степан Бобинець пройшов непростий шлях від рядового викладача кафедри іноземних мов до доцента, декана факультету романо-германської філології. За двадцять з лишнім років він виховав тисячі вчителів, має багатьох учнів, які продовжують справу свого наставника». Степан Степанович – людина, яка користується величезним і заслуженим авторитетом. Ми, його колеги, мали неодноразову можливість у цьому переконатися. Він справді ширший порадник і друг. З нагоди 50-річчя від дня народин побажасмо йому міцного здоров'я і великих успіхів у науковій та викладацько-виховній роботі.

ЗМІСТ

	стор.
ЗАКАРПАТТЯ І СХІДНА ГАЛИЧИНА В 1918–1919 РОКАХ.....	3
Вступ.....	4
Розділ I. Виникнення і діяльність ЗУНР. Державотворчі процеси на західноукраїнських землях.....	8
Розділ II. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках.....	31
Розділ III. Гуцульська республіка. Громадсько- політичні взаємини Ясінянської народної ради і Східної Галичини в 1918–1919 рр.....	58
Розділ IV. Євген Петрушевич – президент ЗУНР (1863–1940).....	73
Висновки.....	92
Список використаних джерел і літератури.....	95
ЗАКАРПАТТЯ І УГОРЩИНА В 1918–1938 РОКАХ.....	102
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ЗАКАРПАТТЯ В 20–30-х РОКАХ.....	161
Відроджена з попелу: Закарпатська «Просвіта» вчора і сьогодні.....	162
Література Закарпаття 20–30-х років.....	172
Театри Закарпаття 20–30-х років.....	197
Про мову, школу і національність.....	209
Про синьо-жовтий прапор.....	216
Газета «Свобода» про радянський тоталітаризм в 20–30-х роках.....	222
«Нова свобода» очима сучасників.....	232

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ МІЖГІРЩИНИ.....	238
Слідами Волівської «Просвіти».....	239
Міжгірщина в часи Карпатської України (1938–1939).....	255
Життя за «автономії».....	268
Драма отця Феодосія.....	273
Розстріляні в 44-му.....	285
З печаттю ворога народу.....	293
Крізь горнило таборів.....	300
Січовик Федір Бобер.....	304
В'язень багатьох таборів.....	311
При штабі маршала Тіто.....	316
Були колись літа.....	320
Крик душі.....	324
Довга дорога додому Михайла Ледиди.....	330
Степан Бобинець з Ізок.....	334

Микола ВЕГЕШ
ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
Закарпаття між двома світовими війнами

Умовно друкарських аркшів - 29,4
Художнє оформлення Михайло Белень
Наклад - 300 екз.